

ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԳՈՒՄ • ՓՈՐՁ • ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՏՆՏԵՍԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՄԱՐԻՆԱ ՍԱՄՎԵԼԻ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆԵՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Ա Տ Ե Ն Ա Խ Ո Ս ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ը.00.06 «Միջազգային տնտեսագիտություն» մասնագիտությամբ
տնտեսագիտության թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
համար

Գիտական ղեկավար՝

տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր՝

Զոյա Աղվանի Թադևոսյան

ԵՐԵՎԱՆ - 2017

Բովանդակություն

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
 ԳԼՈՒԽ 1. ԱՇԽԱՐՀԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄԵՐԸ	
1.1 Աշխարհատնտեսական կապերի տեսամեթոդաբանական հետազոտությունների քննական վերլուծությունը.....	11
1.2 Երկրների առևտրատնտեսական կապերի բնորոշ գծերը	22
1.3 Արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման էվոլյուցիոն տեղաշարժերը ..	36
 ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	
2.1 Տնտեսական կապերի բազմազանեցման արտաքին գործոնները.....	48
2.2 ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման տարածքային ներուժի վերլուծությունը	69
2.3. ՀՀ տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության բազմազանեցման այլընտրանքային ուղիները	80
 ԳԼՈՒԽ 3. ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆԵՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ	
3.1 ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի փոխազդեցության տնտեսաչափական վերլուծությունը	92
3.2 ՀՀ արտահանման համեմատական արդյունավետության գնահատումը.....	105
 ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ.....	125
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	136
ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐ.....	145

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության թեմայի արդիականությունը: Արտաքին տնտեսական գործունեությունը, տնտեսական հարաբերությունների միջազգայնացման ժամանակակից պայմաններում, համաշխարհային շուկայում երկրների դիրքերի ամրապնդման կարևորագույն և անբաժանելի ոլորտն է: Արդի հասարակությունում տնտեսական զարգացման սկզբունքների և մոդելային բնութագրերի վերագնահատումը փոփոխել է միջազգային համագործակցության մասին պատկերացումները: Շուկայական հարաբերությունների զարգացմանը զուգահեռ երկրների առջև ծառանում են այնպիսի հիմնախնդիրներ, ինչպիսիք են նպատակաուղղված կազմակերպատնտեսական ազդեցությունը տնտեսական ակտիվության խթանման ուղղությամբ և կայուն, ինքնակարգավորվող շուկայական կապերի ու մեխանիզմների սահմանումը: Կարևոր նշանակություն է ստանում նաև առաջադիմական տեխնոլոգիաների և կազմակերպական նոր գաղափարների կիրառումը հասարակական-արտադրողական վերարտադրության համակարգում:

Արտաքին տնտեսական կապերը աշխատանքի միջազգային բաժանման անմիջական շարունակությունն են և բարձրագույն աստիճանը, որոնց վերջնական նպատակը այդ աշխատանքի արդյունքների համարժեք հիմքի վրա փոխանակությունն է՝ արտասահմանյան գործընկերների առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության նպատակաուղղված մեթոդների և ձևերի ամբողջության միջոցով: Արտաքին տնտեսական կապերը նաև արժութա-ֆինանսական, վարկային և մաքսային գործիքների առանձնահատուկ համակարգն են, որոնք իրացվում են դրան համարժեք կազմակերպական կառուցվածքների միջոցով:

Ժամանակակից յուրաքանչյուր պետության արտաքին տնտեսական կապերը, որոշ իմաստով, համաշխարհային տնտեսության և միջազգային տնտեսական հարաբերությունների բաղկացուցիչ մասն են: Ուստի ազգային տնտեսությունների արտաքին տնտեսական հատվածը յուրատեսակ բացահայտիչ է (ինդիկատոր), որը ցույց է տալիս տվյալ երկրի աշխատանքի միջազգային բաժանմանը ներգրավվածության աստիճանը և տնտեսական համալիրի զարգացման մակարդակը:

Արտաքին տնտեսական գործունեությունը անհրաժեշտ է դիտարկել որպես տնտեսական գործունեության արդյունավետության բարձրացման էական գործոն՝ ինչպես ողջ երկրի, այնպես էլ դրա առանձին տնտեսական սուբյեկտների կտրվածքով: Շուկայական տնտեսության հիմքը կազմում է ապրանքնային արտադրությունը, սակայն գլոբալացման պայմաններում որևէ երկիր լիարժեք ապրանքային արտադրություն չի կարող կազմակերպել առանց աշխատանքի միջազգային բաժանմանը մասնակցության և արտաքին տնտեսական գործունեության մեջ ներգրավման և, որը թույլ է տալիս երկրին մասնագիտանալ այս կամ այն ոլորտում, ճյուղում և դրանից ստանալ լրացուցիչ շահույթ:

Տնտեսվարման որակապես նոր տիպին արագացված անցման, սեփականության նոր ձևերի ներդրման և բաց տնտեսության ձևավորման պայմաններում, որի նպատակը հայրենական արտադրողների մրցունակության բարձրացումն է, ինչպես ցույց է տալիս նախկին ԽՍՀՄ գրեթե բոլոր երկրների փորձը, տնտեսությունները բախվում են հակառակ իրավիճակի հետ. արտադրության էական անկում, բնակչության կենսամակարդակի նվազում: Դրա պատճառներից մեկը այդ երկրներում ապարանքնարտադրողների անընդունակությունն էր արտադրելու արտաքին մրցակցության պահանջներին համապատասխանող ապրանքներ՝ ներքին շուկայի պահանջարկը անսահմանափակ ներմուծմամբ բավարարելու պարագայում:

Վերջին հաշվով, այդ երկրները, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեցին մրցունակ շուկայական կողմնորոշում ունեցող տնտեսություն հիմնելու, արտաքին տնտեսական կապերը զարգացնելու և դիվերսիֆիկացնելու հիմնախնդրի առջև:

Հայաստանի Հանրապետությունում, անկախացման տարիներից ի վեր իրականացվող բարեփոխումները, որոնք ուղղված են տնտեսվարման շուկայական իրական պայմանների ձևավորմանը, ընդգրկում են նաև արտաքին տնտեսական գործունեությունը: Ակնհայտ է, որ վերջինս քիչ թե շատ զարգացած յուրաքանչյուր պետության տնտեսության անբաժանելի մասն է: Ուշադրության է արժանի այն, որ տնտեսության վերափոխումների ոլորտում առաջին միջոցառումները Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվեցին, ամենից առաջ, արտաքին տնտեսական

կապերի ոլորտում: Այդ իրողությունը դարձավ մեր երկրի արտաքին տնտեսական գործունեության ազատականացման սկիզբը: Միաժամանակ, առկա են արտաքին տնտեսական գործունեության կառավարման համակարգի ձևավորման մի շարք հիմնախնդիրներ. մինչ այժմ երկարաժամկետ կտրվածքով հստակեցված չեն արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման և կարգավորման պետական միջոցառումները:

Տնտեսական աճի ռազմավարության մեջ արտաքին տնտեսական քաղաքականության արդյունավետության բարձրացումը կարևոր տեղ ունի և այն պետք է ուղղվի համաշխարհային առևտրում ՀՀ դիրքերի ամրապնդմանը և ապահովի նոր շուկաներ դուրս գալու գործընթացի իրականացմանը: Այդ նպատակի իրականացման եղանակներից մեկը արտաքին տնտեսական գործունեության դիվերսիֆիկացումն է, որը կարող է դառնալ տնտեսական հետագա բարեփոխումների, արտաքին տնտեսական կապերի ողջ համակարգի որակական վերակառուցման խթանման մեխանիզմ:

Արտահանման դիվերսիֆիկացումը պայմանավորում է դրա արդյունավետությունը և օպտիմալ կառուցվածքը, ապրանքների անվանացանկի ընդլայնումը, բարձր տեխնոլոգիական և մշակման բարձր աստիճան ունեցող արտադրանքի բաժնի աստիճանական ավելացումը, ինչպես նաև հայրենական արտադրողների և արտահանողների կողմից ապրանքների, ծառայությունների, տեխնոլոգիաների և կապիտալի նոր շուկաների յուրացումը: Ներմուծման դիվերսիֆիկացումը ենթադրում է արտադրության կարևորագույն գործոնների (հատկապես էներգակիրների, գյուղատնտեսական մթերքների) ներմուծումից կախվածության թուլացում և դրանց մատակարարումների նոր աղբյուրների, հետևաբար և գործընկերների որոնում:

Ներկա պայմաններում ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերը մեծ դերակատարություն ունեն տնտեսության արմատական բարեփոխումների, համաշխարհային տնտեսությանը առավել արդյունավետ ինտեգրվելու և աշխատանքի միջազգային բաժանմանը մասնակցությունից օգուտներ ստանալու առումով: Պակաս կարևոր չէ այն փաստը, որ արտաքին տնտեսական հարաբերությունների խորացումը

բարենպաստ ազդեցություն ունի երկրների միջև վստահության մթնոլորտի, գործընկերային հարաբերությունների ամրապնդման վրա: Արտաքին տնտեսական կապերի արդյունավետության բարձրացումը մեծապես կախված է երկրի առանձին տարածաշրջանների մրցունակ, շուկայական կողմնորոշում ունեցող տնտեսական համալիրների ձևավորումից և զարգացումից: Ուստի, արտաքին տնտեսական կապերի դիվերսիֆիկացման նպատակը պետք է լինի նաև տարածաշրջանային զարգացման կայունությունը:

Արտաքին առևտրային կապերի, որպես տնտեսական աճի գործոնի դերի ակտիվացումը հնարավոր չէ առանց պետության անմիջական աջակցության: Այստեղ տեղ գտած բազմաթիվ բացթողումները և թերությունները փաստում են, որ ՀՀ-ում արտաքին տնտեսական քաղաքականությունն ունի հայեցակարգային մոտեցման կարիք, որի հիմքում պետք է դրվի երկրի տնտեսական և քաղաքական շահի առաջնայնությունը: Զարգացող և շուկայական հարաբերությունների արմատավորման փուլում գտնվող երկրներում արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման տեսական և գործնական հարցերի ուսումնասիրությունը ամբողջական բնույթ չի կրում, ուստի դրանց զարգացման և ՀՀ տնտեսությունը համաշխարհային տնտեսության ներդաշնակ մաս կազմելուն առնչվող հիմնախնդիրների վերլուծությունը օբյեկտիվ անհրաժեշտություն է: Այդ հիմնախնդիրների տարբեր ասպեկտների ուսումնասիրությունը տեղ է գտել արտասահմանյան հեղինակների աշխատություններում և հայրենական տնտեսագետ-գիտնականների աշխատություններում: Սակայն դրանցում դիտարկվել են միջազգային տնտեսական կապերի տեսական, մեթոդաբանական և գործնական հիմքերը, տրվել են միջազգային տնտեսական հարաբերություններում՝ ըստ առանձին ուղղությունների երկրների մասնակցության արդյունավետության գնահատականը: Այնուհանդերձ, սրընթաց փոխվող աշխարհատնտեսական հարաբերությունների ներկա պայմաններում օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի տարբեր գործոնների, իրավիճակների ազդեցությամբ նախկին տնտեսական կապերը ձեռք են բերում որակական նոր հատկանիշներ: Բացի դրանից, երկրների արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանությունը այնքան փոխկապված է, որ մեկ ոլորտում տեղի ունեցող գործընթացների գնահատականը

հնարավոր չէ տալ, առանց մնացած ոլորտներում առկա իրավիճակի ամբողջական վերլուծության: Նշվածը դարձել է տնտեսագետ-հետազոտողների շրջանակներում տարակարծությունների, նոր մեկնաբանությունների ձևավորման շարժառիթ:

Տվյալ հիմնախնդրի շուրջ մոտեցումների տարակարծության մասին է վկայում գիտական ամսագրերում, միջազգային հեղինակավոր կազմակերպություններում քննարկումների նոր փուլը, որտեղ հատկապես ուշադրություն է դարձվում քաղաքական և ռազմական կոնֆլիկտներին, որոնք որոշակիորեն անդրադառնում են ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի վրա՝ միջազգային տնտեսական իրողությունների համատեքստում: Թերևս այդ հանգամանքով է պայմանավորվում գիտական թեմայի արդիականությունն ու հրատապությունը:

Հետազոտության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության նպատակը տնտեսական զարգացման ներկա փուլում ՀՀ արտաքին տնտեսական գործունեության արդյունավետության բարձրացման գիտական հիմքերի մշակումն է՝ բազմազանեցման մոտեցման հիման վրա:

Նշված նպատակի իրացումը գործնական հիմքերի վրա փոխադրելու, ՀՀ արտաքին առևտրային կապերը ակտիվացնելու նկատառումներով ատենախոսության շրջանակներում դիտարկվել են հետևյալ խնդիրները՝

- աշխարհատնտեսական փոխազդեցությունների տեսամեթոդաբանական հետազոտությունների քննական վերլուծության հիման վրա տալ համաշխարհային տնտեսության ներկա ժամանակաշրջանին համարժեք բնութագրում,
- դիտարկել ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման և ընդլայնման հնարավորությունները գլոբալացման համատեքստում,
- բացահայտել արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման գործոնները,
- վերլուծել հարևան երկրների հետ ՀՀ տնտեսական կապերի դինամիկան և վեր հանել դրանց զարգացման առանձնահատկությունները, այդ երկրների հետ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման հնարավորությունները,
- վեր հանել ՀՀ տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության բազմազանեցման այլընտրանքային ուղիները,

- ուսումնասիրել և հստակեցնել ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի արդի մարտահրավերները,
- գնահատել ՀՀ արտահանման համեմատական արդյունավետությունը:

Հետազոտության օբյեկտը և առարկան: Հետազոտության օբյեկտը ժականակակից համաշխարհային տնտեսության պայմաններում աշխարհի տարբեր երկրների և տարածաշրջանային միավորումների հետ ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերն են, իսկ առարկան՝ արտաքին աշխարհի հետ ՀՀ տնտեսական փոխազդեցության համակարգն է:

Ատենախոսության տեսական, տեղեկատվական և մեթոդական հիմքերը: Արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման տեսական հետազոտությունների ուսումնասիրության համար հիմք են ծառայել դասական տնտեսագիտության հիմնական դրույթները, արտաքին տնտեսական կապերի ժամանակակից գործընթացների բազմակողմանի և խորը հետազոտությանը նվիրված հայրենական և արտասահմանյան գիտնականների մենագրությունները, ատենախոսությունները, աշխատությունները և գիտական հոդվածները: Որպես տեղեկատվության գործնական աղբյուր ծառայել են արտաքին տնտեսական գործունեությունը կարգավորող ՀՀ համապատասխան օրենքները, իրավական և նորմատիվային ակտերը, հայեցակարգերը: Տեսական վերլուծությունների ընթացքում քննական մոտեցում է ցուցաբերվել տարբեր տեսությունների տնտեսագիտական և մեթոդաբանական առավելությունները և թերությունները, հատկապես գլոբալ տնտեսական համակարգի ժամանակակից պայմաններում տնտեսական կապերի տեմպերն ու որակական փոփոխությունները գնահատելիս:

Ատենախոսության գործնական նշանակությունը հիմնավորելու նպատակով օգտագործվել են ՄԱԿ-ի, ԱՀԿ-ի, Համաշխարհային բանկի, Արժույթի միջազգային հիմնադրամի և այլ միջազգային կազմակերպությունների և ՀՀ պաշտոնական տեղեկատվության և այլ աղբյուրներում հրապարակված վիճակագրական տվյալները, տեղեկագրերը, փորձագիտական գնահատականները: Հետազոտությունում վերլուծված և ներկայացված բոլոր վիճակագրական տեղեկությունները խմբավորվել և

հաշվարկվել են Հայաստանի Հանրապետության Ազգային վիճակագրական ծառայության, ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարության պաշտոնական նյութերի հիման վրա:

Ատենախոսության գիտական նորույթը: Կատարված հետազոտության շրջանակներում լուծվել են մի շարք խնդիրներ, որոնցից գիտական նորույթ են հանդիսանում հետևյալները՝

- Հստակեցվել է «համաշխարհային տնտեսություն» հասկացության տարածում ստացած մեկնաբանությունը՝ հաշվի առնելով համաշխարհային տնտեսության ինստիտուցիոնալացման իրողությունը, երկրների արտաքին տնտեսական կապերի կարգավորման համար ֆինանսական ենթակառուցվածքների ձևավորումը, արտահանման-ներմուծման գործարքների բազմազանեցումը:
- Տնտեսաչափական մոդելների միջոցով գնահատվել է ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի փոխազդեցությունը և պարզաբանվել են բավականին բարձր կոռելացիոն կախվածություններ ՀՆԱ-ի, արտահանման, ներմուծման և դրամական փոխանցումների միջև, ներմուծման, արտահանման և դրամական փոխանցումների միջև, դրամական փոխանցումների և արտահանման միջև, որոնք սակայն, լազային կտրվածքով ունեն փոխազդեցության տարբեր դրսևորումներ:
- Բացահայտվել են ՀՀ արտահանման բազմազանեցման գերակա ուղղությունները ապրանքների քառանիշ դասակարգմամբ արտահանման համեմատական մասնագիտացման գործակիցները հաշվարկելու հիման վրա:

Ատենախոսության գործնական նշանակությունը և արդյունքների իրացումը:

Աշխատանքի արդյունքները կարող են ծառայել որպես տեսական հիմք արտաքին տնտեսական կապերը լուսաբանող տեսությունների ժամանակակից մեկնաբանումների և արտաքին առևտրային, ներդրումային քաղաքականության ռազմավարական նշանակության խնդիրների լուծման գործում: Ատենախոսության արդյունքները հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման միջպետական, տարածաշրջանային ծրագրերի նախապատրաստման և արտաքին տնտեսական գործունեության հեռանկարային ձևերի ընտրության ժամանակ:

Ատենախոսության արդյունքների փորձարկումը և հրապարակումները:

Աշխատանքի հիմնական դրույթները քննարկվել են Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի «Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ» ամբիոնի նիստում: Աշխատանքի գիտական արդյունքները հեղինակի կողմից հրապարակվել են յոթ գիտական հոդվածներում:

Ատենախոսության կառուցվածքը և ծավալը:

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, երեք գլուխներից, եզրակացություններից և առաջարկություններից, օգտագործված գրականության ցանկից, 19 աղյուսակից, 12 գծապատկերից և 4 հավելվածներից: Ատենախոսության տեքստը կազմում է 144 էջ:

ԳԼՈՒԽ 1. ԱՇԽԱՐՀԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՐԴԻ ՄԻՏՈՒՄԵՐԸ

1.1 Աշխարհատնտեսական կապերի տեսամեթոդաբանական հետազոտությունների քննական վերլուծությունը

Աշխարհում տեղի ունեցող հիմնարար վերափոխումների արագությունը, աշխարհատնտեսական կապերի քաղաքականացումը որոշակի պահանջներ են առաջադրում տնտեսական ճանաչողությանը՝ ինչպես տեսական, այնպես էլ կիրառական առումով: Այդ տեսանկյունից, միջազգային տնտեսական հարաբերությունների զարգացման ներկա պայմաններում հատկապես կարևորվում են ազգային տնտեսությունների զարգացման ներուժային հնարավորությունները: Առաջին հայացքից թվում է, թե ազգային տնտեսության գործառնման հիմնախնդիրների վերլուծությունը՝ համաշխարհային համակարգի համատեքստում դժվարություն չի ներկայացնում, հատկապես, որ մերկանտիլիզմի դարաշրջանից մինչ օրս այն գտնվում է տնտեսագետ-հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում: Իսկ վերջին տասնամյակների ընթացքում, կապված համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող տնտեսական արմատական բարեփոխումների և քաղաքական վերադասավորումների հետ՝ նշված հիմնախնդրի շուրջ լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ ու մենագրություններ, որոնցում իրենց ուրույն ներդրումն ունեն նաև հայ գիտնական-տնտեսագետները¹: Կարելի է փաստել, որ խնդրո առարկայի ուսումնասիրվածության շուրջ առկա է հարուստ ժառանգություն, որը ձևավորվել է որոշակի ընդհանուր և միասնական մոտեցումներ ինչպես հայրենական, այնպես էլ արևմտյան մասնագիտական գրականությունում: Այնուհանդերձ միջազգային

---

¹ Голанский М.М. “Взлет и падение глобальной экономики”, М., 1999; Нухович Э.С., Смитиенко Б.М., Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков; Пебро М., Международные экономические, валютные и финансовые отношения. М., 1994; Уткин А. И. “Глобализация: процесс и осмысление, М: Логос, 2002; Кастельс М.” Глобальный капитализм и новая экономика. М., 2001; Сорос Д. Е. Кризис мирового капитализма: открытое общество в опасности. М., Инфра. 1999; Белл Д., Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. М., Academia, 1990.

Դարբինյան Ա.Վ., Հայաստանը միջազգային տնտեսական ինտեգրման գործընթացում, Ե, 2000: Դարբինյան Հ. Խ. Միջազգային հարաբերությունների զարգացման արդի վիճակը, Ե, 2004: Թադևոսյան Զ.Ա. Կապիտալի և աշխատուժի միջազգային միգրացիա, Ե, 2005: Թորոսյան Թ.Շ. ԱՀԿ-ին անդամակցության ազդեցությունը արտաքին առևտրատնտեսական համակարգի վրա, Ե., 2004: Մարկոսյան Ա. Խ. Հախվերդյան, Դ., Նազարյան Գ. ՀՀ-ը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում, Ե., 2002:

տնտեսական բազմաբնույթ կապերի գնալով ուժգնացող փոխկապվածությունը, բարդությունն ու բազմազանությունը XXI դարասկզբին դրսևորվող նոր արժեքներին ու իրողություններին համապատասխանող տնտեսագիտական նոր մոտեցումների, մեկնաբանությունների անհրաժեշտությունը դարձրել են օրակարգային: Այլ հեղինակավոր մասնագետներ էլ համաշխարհային տնտեսության հետազոտությունների շրջանակներում ահազանգում են նաև տնտեսագիտության ճգնաժամի մասին²:

Այդ առումով, առաջին հերթին ուշադրություն է գրավում այն փաստը, որ երկրների արտաքին տնտեսական կապերին առնչվող հիմնախնդիրներին նվիրված մասնագիտական գրականությունում գերակշռում են էմպիրիկ հետազոտություններն ու մշակումները: Ակտիվորեն ընթանում է տեղեկատվության հավաքագրում և կուտակում, ստացված արդյունքների համալրում և ճշգրտում: Ստեղծվում է այն տպավորությունը, որ տնտեսագիտության տեսության դերը, խնդրո առարկայի համատեքստում, սահմանափակվում է տնտեսավարման ձևերի և փաստերի բազմազանության ամրագրմամբ: Նույնիսկ որոշ հետազոտողներ գտնում են, որ արդի համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող հիմնարար փոփոխությունների պայմաններում անհրաժեշտ է «գիտակցված հրաժարում «տեսությունից»՝ ի օգուտ տնտեսական միտումների և դրանց որոշիչների լուսաբանման»³:

Կարծում ենք, որ այդպիսի մոտեցումը ընդհանուր մեթոդաբանության հիմնախնդիրները, անխուսափելիորեն, տեղաշարժում է հետին պլան, դրանով իսկ թուլացնելով այդքան բարդ և բազմաչափ հետազոտության օբյեկտի (երկրների տնտեսական փոխազդեցությունների) ուսումնասիրության նպատակայնությունը և արդյունավետությունը: Դրա արդյունքում, տնտեսագիտական իրողությունների ճանաչման գործիքները ներկայացվում են ոչ լիարժեք:

---

² Полтерович В.М. “Кризис экономической теории”. Экономическая наука современной России, 1998 №2; Экономическая теория на пороге XXI века, под. ред. Ю.М. Осипова, Е.С. Зотовой, М., 1998; Теоритическая экономия: реальность, виртуальность и мифотворчество, под. ред. Ю.М.Осипова, М., 2000; Алле М. Экономика как наука, пер. с франц. М., 1995.

³ Венд А. “Четыре социологии международной политики”. Международные отношения: социологический подход. Под ред. Цыганкова М., 1998, էջ 48-90.

Հայտնի է, որ ճանաչողության միասնական գործընթացն ունի իր մակարդակները և կառուցվածքը: Հետևաբար միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգի մասին ստացվող գիտելիքը նույնպես բազմամակարդակ է, և վերջինիս գործառնման և զարգացման դրսևորումների բացահայտումը՝ օրգանական փոխկապակցության մեջ, պայմանավորված է մեթոդաբանական որոշակի «գինանոցի» առկայությամբ:

Պատմականորեն, մեթոդաբանական գիտելիքը կարող է կազմավորվել միայն այնպիսի պայմաններում, երբ արդեն առկա է գիտական տեղեկատվական համակարգերի կառուցման որոշակի փորձ, որն էլ դառնում է մեթոդաբանական հետազոտությունների հիմքը: Վերջին ժամանակներում միջազգային տնտեսական կապերի և փոխազդեցությունների, գիտական հետազոտությունների տեսական հիմքերին և մեթոդաբանությանը վերաբերող աշխատանքներ ավելի քիչ են հանդիպում: Իհարկե, դա չի նշանակում, որ տեսամեթոդաբանական նշանակության հիմնահարցերը դուրս են մնում տեսադաշտից: Բավական է հիշատակել հեղինակավոր որոշ հրատարակումներ, որոնցում բավականին ծավալուն վերլուծություն է նվիրված տեսամեթոդաբանական հիմնահարցերին⁴: Սակայն ներկայումս զգացվում է ավելի էական և խորքային վերլուծության անհրաժեշտություն, հատկապես որ համացանցը թույլ է տալիս բավականին արագ հաղորդակից լինել ցանկացած նորագույն տեղեկատվության: Ամեն դեպքում կարելի է եզրակացնել, որ երկրների միջև տնտեսական կապերի տեսական մեկնաբանությունն ու մեթոդաբանությունը աստիճանաբար վերածվում են համակարգի՝ թույլ արտահայտված գիտական արտացոլմամբ:

Ելնելով վերոհիշյալ պարզաբանումներից, նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ ժամանակակից աշխարհատնտեսական կապերն արտացոլող այնպիսի հասկացության տեսական մեկնաբանությունների վերլուծությանը, ինչպիսին համաշխարհային տնտեսությունն է: Դա կարելի է հիմնավորել այն փաստարկով, որ ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցումը արդեն իսկ ենթադրում է

---

⁴ Глухарев Л.И. Европейские сообщества: в поисках новой стратегии // Москва Международные отношения, 1990, էջ 85. Содержание, логика и структура современной экономической теории: Научная конференция “Цаголовские чтения”, тезисы докладов. М., 1999

համաշխարհային տնտեսության ժամանակակից միտումների, դրանցում գործող «խաղի» կանոնների ընկալում և համապատասխան գործնական քայլերով, գործողություններով այդ կանոններն ի շահ մեր երկրի սոցիալ-տնտեսական առաջնահերթ խնդիրների լուծմանը ծառայեցնելուն ուղղված ռազմավարության մշակում:

Ժամանակակից տնտեսագիտական մասնագիտական գրականության մեջ «համաշխարհային տնտեսություն» հասկացությունը միանշանակ չի մեկնաբանվում: Համաշխարհային տնտեսությունը հիմնականում դիտարկվում է որպես միմյանց հետ աշխատանքի միջազգային բաժանմամբ, տարաբնույթ տնտեսական կապերի համակարգով կապված ազգային տնտեսությունների ամբողջություն, որոնք գտնվում են սերտ փոխազդեցության և փոխկապվածության մեջ⁵: Վ. Լոմակինը համաշխարհային տնտեսությունը համարում է ազգային տնտեսությունների ամբողջություն, որոնք փոխկապակցված են աշխատանքի միջազգային բաժանմամբ, սակայն նա համաշխարհային տնտեսության անբաժանելի մասն է համարում նաև քաղաքական հարաբերությունների համակարգը ևս⁶:

Ա. Կուզյակինը և Մ. Սեմիչևը համաշխարհային տնտեսությունը ներկայացնում են միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգի միջոցով և գտնում են, որ այն ազգային տնտեսությունների այնպիսի ճյուղերի ու ոլորտների բազմություն է, որոնք ընդգրկված են աշխատանքի միջազգային բաժանման մեջ, մասնակցում են միջազգային փոխանակությանը և կախված են դրանից⁷:

Ըստ այլ սահմանումների՝ համաշխարհային տնտեսությունն ազգային տնտեսությունների ամբողջությունն է, որոնք փոխազդում են շուկայական տնտեսության տարբեր՝ մակրո- և միկրո- մակարդակներում և, հենվելով մրցակցության կանոնների ու չափանիշների վրա ապահովում են, հիմնարար երկրների ազգային շահերն ու գերակայությունները⁸: Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսությունը հաճախ նույնացվում է միջազգային տնտեսության

⁵ Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. Учебник, СПб, 2000, էջ 12.

⁶ Ломакин В.К., Мировая экономика, М., ЮНМТИ, 2002, стр. 10.

⁷ Кузякин А.П., Семичев М.А., Мировая экономика, учебное пособие, М., ТК, Велби, Проспект, 2003, стр. 68

⁸ Халевинская Е.Д., Крозе И., “Мировая экономика”, учебник, М., Юристь, 1999, стр. 16.

հետև և այն դիտվում է որպես աշխարհի բոլոր երկրների միասնություն, որտեղ կարևոր գործոններ են՝ հասուն շուկայական տնտեսությունը և գիտատեխնիկական առաջընթացը⁹:

Ա. Ս. Բուլատովը համաշխարհային տնտեսությունը բնութագրում է նեղ և լայն առումներով: Լայն առումով, համաշխարհային տնտեսությունը աշխարհի բոլոր ազգային տնտեսությունների միագումար է, իսկ նեղ առումով՝ ազգային տնտեսությունների միայն այն մասի ամբողջությունն է, որոնք փոխազդեցության մեջ են մտնում արտաքին աշխարհի հետ¹⁰:

Արևմտյան հետազոտողները ավելի են ընդլայնում համաշխարհային տնտեսություն հասկացության մեկնաբանումը, դրա մեջ ներառելով առևտուրը, ֆինանսական հարաբերությունները, կապիտալի և աշխատուժի վերաբաշխումը: Փաստորեն արտադրության գործընթացը, որը մեծ չափերով պայմանավորում է միջազգային տնտեսական փոխկապվածությունները, համաշխարհային տնտեսական համակարգից դուրս է թողնվում: Որոշ դեպքերում էլ համաշխարհային տնտեսության վերլուծությունն իրականացվում է վերարտադրության փուլերին՝ արտադրությանը, բաշխմանը, փոխանակությանը, սպառմանը համապատասխան, որոնք իրացվում են միջազգային տնտեսական հարաբերությունների տարբեր ձևերի՝ միջազգային առևտրի, ֆինանսավարկային հարաբերությունների, գիտատեխնիկական համագործակցության միջոցով¹¹: Համաշխարհային տնտեսությունն ուսումնասիրվում է նաև դրա կառուցվածքի (ճյուղային), ռեսուրսային (առանձնացվում է բնական ռեսուրսային ներուժը, մարդկային և աշխատանքային ռեսուրսները, գիտատեխնիկական և տեղեկատվական ներուժը), տարածական (վերլուծվում են համաշխարհային տնտեսության կենտրոնները, ծայրամասերը, դրանց տնտեսաաշխարհագրական դիրքի առանձնահատկությունները) տեսանկյուններից¹²:

Որոշ տնտեսագետներ էլ համաշխարհային տնտեսությունը ներկայացնում են որպես շուկայական հարաբերությունների հիմքի վրա զարգացող միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգ: Այսպես Ե. Ավդոկուշինը պնդում է, որ

⁹ Кудров В.М., Мировая экономика, Учебник, М., Изд-во ЮСТИЦИНФОРМ, 2009, стр. 5

¹⁰ Мировая экономика, Учебник, под ред. А.С.Булатова, М., Юристь, 2003, стр. 30.

¹¹ Миклашевская Н.А., Холопов А.В. “Международная экономика”. Уч. М, 1998, էջ 38.

¹² Спиридонова И. А., “Мировая экономика”. М., 1998, էջ 42.

«Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսությունը գլոբալ տնտեսական օրգանիզմ է, ազգային տնտեսությունների ամբողջություն, որոնց միջև փոխկապվածությունն ու փոխազդեցությունները միջնորդավորված են միջազգային տնտեսական հարաբերություններով և ենթարկվում են շուկայական տնտեսության օբյեկտիվ օրենքներին»¹³:

Համաշխարհային տնտեսության, թերևս, առավել ամփոփ բնութագիրը տվել է Ռ. Խասբուլատովը, ըստ որի՝ «համաշխարհային տնտեսությունը մշտական դինամիկայի, շարժի մեջ գտնվող ազգային տնտեսությունների ամբողջությունն է, որոնք տնօրինում են անընդհատ զարգացող տնտեսական կապերի և համապատասխանաբար բարդ փոխազդեցությունների, ենթարկվում են շուկայական տնտեսության օբյեկտիվ օրենքներին, որոնց արդյունքում ձևավորվում է ծայրահեղ հակասական, բայց միևնույն ժամանակ ավել կամ պակաս ամբողջական համաշխարհային տնտեսական համակարգ»:

Այսպիսով, համաշխարհային տնտեսության ձևավորման օբյեկտիվ նախադրյալը շուկայական միասնական տարածքի ձևավորումն էր, որն էլ ստեղծում է ազգային տնտեսությունների փոխկապվածության խորացման իրական հնարավորություն: Վերը կատարված ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ բոլոր հետազոտողները համակարծիք են, որ՝

- համաշխարհային տնտեսությունը համակարգ է, որը բնութագրվում է բաղկացուցիչ տարրերի բազմաքանակությամբ, հիերարխիկությամբ և կառուցվածքայնությամբ,
- համաշխարհային տնտեսության կարևորագույն և հիմնարար տարրը ազգային տնտեսությունն է,
- համաշխարհային տնտեսության տարրերը փոխկապակցված են և փոխալայմանավորված,
- համաշխարհային տնտեսության, որպես ամբողջական համակարգի հիմքում ընկած են շուկայական հարաբերությունները:

---

¹³ Авдокушин Е.Ф., Международные экономические отношения, учебник, М., Юрист, 1999, стр. 22.

Ներկայումս գործածության մեջ է դրվել մեկ այլ տերմին՝ «Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսություն», որն օգտագործվում է «հին համաշխարհային տնտեսության ընդերքից» ծագած նոր երևույթի բնութագրման նպատակով¹⁴: Ժամանակակից համաշխարհային տնտեսությանը առանձնահատուկ են երկրների առանձին խմբերին և տարածաշրջաններին բնորոշ անհամաչափ զարգացման օրինաչափությունները, սրվող մրցակցային պայքարը, զարգացած տարածաշրջաններում կապիտալի և գիտատեխնիկական ներուժի համակենտրոնացումը:

Կարծում ենք, որ ժամանակակից համաշխարհային տնտեսությանը բնորոշ է նաև այն, որ շուկայական հիմքի վրա զարգացող ազգային տնտեսությունների փոխհարաբերությունները չեն գտնվում շուկայի տարերային ուժերի ազդեցության տակ: Համաշխարհային շուկայի, երկրների տնտեսական փոխհարաբերությունների կարգավորման միօրինականացման նպատակով ստեղծվել են բազմաթիվ ինստիտուտներ: Դրանք են Արժույթի միջազգային հիմնադրամը, Համաշխարհային բանկը, Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությունը, Համաշխարհային մաքսային կազմակերպությունը և ՄԱԿ-ի հովանու ներքո գործող բազմաթիվ այլ տնտեսական և ոչ տնտեսական կառույցներ, որոնք ունեն ազատ շուկայական հարաբերությունների հենքի վրա զարգացող միջազգային առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա ազդելու տնտեսական և ոչ տնտեսական բազմաթիվ լծակներ: Հետևաբար, երկրների արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման հնարավորությունները պայմանավորված են նրանով, թե որքա՞ն արդյունավետ են համագործակցում դրանք վերոհիշյալ կառույցների հետ կամ այս կամ այն ժամանակաշրջանում, այս կամ այն երկրների խմբի նկատմամբ այդ կառույցներն ի՞նչ քաղաքականություն են իրականացնում: Ուստի, ելնելով սույն ատենախոսության հետազոտության թեմայի տրամաբանությունից՝ հաշվի չնստել համաշխարհային տնտեսության ինստիտուցիոնալացման իրողության հետ, կարծում ենք, ճիշտ չէ: Այդ հիմնավորմամբ

---

¹⁴ Кочергина Т.Е. “Мировая экономика”. М., 2008, էջ 39, Международные экономические отношения: Учебник / Под ред. Б.М. Смитиенко. – М.: ИНФРА-М, 2005, էջ 12:

էլ փորձել ենք համաշխարհային տնտեսության՝ որպէս հասկացության, տեսական մեկնաբանությունում կատարել մասնակի լրացում:

Հաշվի առնելով վերոհիշյալ հանգամանքները, կարծում ենք, որ համաշխարհային տնտեսության զարգացման ներկա դարաշրջանի միասնության գործոնը դրա վերազգային կարգավորումն է կամ ինստիտուցիոնալացումը: **Այսինքն համաշխարհային տնտեսությունը միասնական տնտեսական տարածք է, որտեղ առանձին ազգային տնտեսությունների միջև բազմամակարդակ և բազմաբովանդակ կապերը կարգավորվում են վերազգային՝ տարածաշրջանային և միջազգային կառույցների կողմից:** Դուրս գալով ազգային տնտեսությունների շրջանակներից, երկրների միջև կապիտալի, աշխատուժի, տեխնոլոգիաների, ծառայությունների շարժը և արժույթային հարաբերությունները ենթարկվում են ինստիտուցիոնալ կարգավորման, որը միանգամայն տարբեր է ազգային կարգավորումից: Ընդ որում, տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորումների շրջանակներում միասնական տնտեսական տարածքը, կարծես թե պատնէշվում է մնացած աշխարհից՝ ձևավորելով խմբավորման կազմի մեջ մտնող երկրների արտադրության գործոնների և ծառայությունների տեղաշարժի շատ ավելի բարենպաստ և ազատական պայմաններ: Այլ խոսքով համաշխարհային ազատ շուկայական տարածքը «խոչընդոտվում» է ոչ միայն առանձին երկրների արտաքին տնտեսական, մաքսային քաղաքականության արդյունքում, այլ նաև տարածաշրջանային տնտեսական խմբավորումներում ձևավորվող խտրական արտաքին տնտեսական քաղաքականությամբ: **Որքան էլ որ աշխարհը ձգտում է գլոբալացման, միևնույն է՝ տարածաշրջանային քաղաքականության շրջանակներում գլոբալ աշխարհը «մասնատվում» է:**

Համաշխարհային տնտեսությունը բավականին բարդ համակարգաստեղծ կազմավորում է՝ իր բազմաթիվ ենթահամակարգերով և տարրերով: Այն որոշակիորեն կազմավորված և կազմակերպված է, գործառնում է և զարգանում, ուստի զարգացման դինամիզմը, որը պայմանավորված է գնալով ավելացող բազմաթիվ գործոններով, հնարավոր չէ մեկնաբանել մեկ տեսությամբ: Նշանավոր ամերիկյան հետազոտող Մ.Պորտերը նկատում է, որ արտաքին առևտրի ժամանակակից հայեցակարգերը չեն

պատասխանում արդիական հարցադրումներին, դրանք հավուր պատշաճի չեն բացահայտում ժամանակակից միջազգային առևտրի և, ընդհանուր առմամբ, արտաքին տնտեսական կապերում ընթացող որակական փոփոխությունները¹⁵: Մասնավորապես, առաջնահերթ նշանակություն է ստանում այն, թե ինչպիսի՞ մասնագիտացումն է առավել արդյունավետ առանձին երկրների և տարածաշրջանների համար, և ինչպիսի՞ չափանիշներով պետք է առաջնորդվեն տնտեսական սուբյեկտները արտաքին տնտեսական կապերում:

Որոշ հետազոտողներ էլ նշում են, որ համաշխարհային տնտեսության ժամանակակից տեսությանն ի սկզբանե ներհատուկ է տնտեսագիտական տարբեր դպրոցների միջև մրցակցությունը: Այսպես, Օլսեիչը նշում է, որ ժամանակակից համաշխարհային տնտեսության տեսությունում ստեղծվել է յուրօրինակ իրավիճակ, երբ «...ուսումնասիրության ընթացքում միաժամանակ օգտվում են իրար հակասող, նույնիսկ իրարամերժ հայեցակարգերից. նորդասական, երբ խոսքը գնում է աշխատանքի միջազգային բաժանման, համաշխարհային գների, եկամուտների մակարդակների միջազգային տարբերությունների մասին, և քեյնսյան, երբ ուշադրության կենտրոնում են երկրների վճարային հաշվեկշիռների ընդհանուր հիմնախնդիրները»¹⁶: Արդյունքում, ձևավորվել է հետաքրքիր իրավիճակ. գիտական շրջանակներում և գործնական մշակումներում նախապատվությունը տրվում է քեյնսյան մոտեցմանը, իսկ ուսումնական գրականությունում շրջանառվում է նեոդասական մոտեցումը¹⁷: Որպես նորդասական և քեյնսյան հայեցակարգերի արտացոլում՝ գործնականում արտաքին տնտեսական քաղաքականությունում այն դրսևորվում է ազատ առևտրի և հովանավորչության սկզբունքների դիմակայման միջոցով:

Տեսամերթոդաբանական հետազոտությունների պակասը հաճախ թուլացնում է տնտեսական իրողությունների մասնագիտական ընկալումը: Օրինակ, Դ. Ռիկարդոյի համեմատական առավելությունների հայեցակարգը, մասնագիտական

¹⁵ Портер М., Международная конкуренция, конкурентные преимущества стран, М., 1993, էջ 20.

¹⁶ Всемирная история экономической мысли. Гл. 5. Ред. кол. В.Н. Черковец, гл. ред. и др. М., 1994, էջ 165.

¹⁷ Дениельс Дж, Родеба Ли Х., “Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции”. 6-е изд. М., 1998; Сакс Дж., Лорен Ф. “Макроэкономика. Глобальный подход”, М., 1996.

գրականությունում հաճախ ներկայանում է որպես միջազգային առևտրի հենքային մոդել¹⁸: Ընդ որում, բաց է թողնվում այն հանգամանքը, որ համեմատական (հարաբերական) առավելությունների սկզբունքը, ըստ էության, Ա.Սմիթի բացարձակ առավելությունների հայեցակարգի քննադատությունն էր և դրա զարգացումը: Դ. Ռիկարդոյի հայեցակարգը իր հետագա զարգացումը ստացավ Զ. Ս. Միլլի կողմից¹⁹: Այս առումով Մ. Բլաուգը նույնիսկ միավորում է այդ երկու հայեցակարգերը, գրելով, որ «...Ռիկարդո-Միլլի միջազգային առևտրի տեսությունը փորձությունների միջով անցավ մեծ հաջողությամբ»²⁰:

Բանը հասնում է նրան, որ սմիթյան որոշ կանխադրույթներ և սկզբունքներ, կարծես, դարձել են կարծրատիպեր, որոնց անառարկելիորեն հետևում են հետազոտողները՝ հաշվի չառնելով աշխարհատնտեսական կապերի նոր որակական իրողությունները: Ուսումնական գրականությունում, թեկուզ դա լինի թարգմանություն կամ հայրենական, պարտադիր տեղ ունի Ադամ Սմիթի «անտեսանելի ձեռքի» գաղափարը²¹: Այս առումով, եթե ընդհանուր հայացք նետենք դասական հայեցակարգերին, ապա դրանք մեզ կներկայանան որպես փոխանակության վերացական տեսություն, և ոչ թե որպես միջազգային առևտրի հատուկ տեսություն: Դասական հայեցակարգերը մատնանշում են միջազգային փոխանակումից (միջազգային մասնագիտացում) օգուտ ստանալու միայն վերացական հնարավորությունը, և ոչ թե տալիս «հանձնարարականներ, որտեղ և ինչպիսի մրցունակ արտադրանք է հարկավոր արտադրել», որ հաճախ առաջարկվում է առանձին տնտեսագետների կողմից²²:

Համաշխարհային տնտեսական ցնցումները նոր ճշգրտումներ մտցրին համաշխարհային տնտեսական իրողություններում: Ժամանակակից առաջատար

¹⁸ Линдерт П. Х., Экономика мирохозяйственных связей, Пер.с англ. М., 1992, էջ 6.

¹⁹ Милль Дж., Основы политической экономии, В., 3-й т., М., Прогресс, 1980, т. 2, էջ 3-12:

²⁰ Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе. М. Дело, 1994, էջ 186.

²¹ Овчиников Т. П., “Международная экономика”, М., 1998, էջ 294.

²² Новокошнова Т. П., “Международная экономика”, М., 2000, էջ 7.

Հետաքրքիր եզրահանգում է կատարում ամերիկյան հետազոտող Փ. Հ. Լինդերտը: Դիտարկելով միջազգային առևտրի դասական տեսության ժամանակակից մոդիֆիկացիաները, նա գրում է, որ հիմնված համեմատական առավելությունների վրա, Ռուսաստանի մասնագիտացումը հանքանյութերի և անտառափայտի արտահանման վրա զարմանալի ճշտությամբ համապատասխանում է Հեքշեր-Օիլինի արտադրության գործոնների հարաբերակցության տեսությանը: Линдерт П. Х. “Экономика мирохозяйственных связей”, М., 1992, էջ 7.

միջազգային տնտեսական կազմակերպությունների մեծամասնության համար 2007-2009 թթ. և այսօր շարունակվող համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը դարձավ նոր հազարամյակի մարտահրավերներին հարմարվելու մեծ փորձություն, քանի որ դրանցից է կախված երկրների տնտեսական կապերի ողջ համակարգի կայացման և զարգացման ողջ ընթացքը:

Ցանկացած բարդ համակարգի ճգնաժամ տվյալ համակարգի հիմնարար համամասնությունների խախտման արձագանքն է: Տվյալ դեպքում խոսքը աշխարհի մի շարք երկրների տնտեսություններում մինչճգնաժամային ժամանակաշրջանում տեղ գտած այնպիսի երևույթների մասին է, ինչպիսիք են խնայողությունների ու ներդրումների, արտադրության և սպառման, տնտեսության տարբեր ճյուղերի և ոլորտների մակրոտնտեսական անհամամասնությունները: Նշված անհամամասնությունների արդյունքում 2009 թ. համաշխարհային ՀՆԱ-ն նվազեց 2.3%-ով, արտահանումը 22.6%-ով, գործազուրկների թիվը կազմեց ավելի քան 200 մլն մարդ²³:

Տեսամեթոդաբանական հետազոտություններից նահանջը՝ մասնավորապես հոգուտ զուտ կիրառական նշանակության մշակումների, վերջին 20 տարիներին խիստ թուլացրեց իրատեսական պատկերացումները Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության դերի և համաշխարհային շուկա մտնելու ներուժային հնարավորությունների մասին: Արդյունքում, հայրենական տեսամեթոդաբանական բնույթ կրող հետազոտություններում տեղի էր ունենում առանձին հասկացությունների բովանդակային խեղաթյուրում, օտարացում տնտեսական իրողություններից, օրինակ, երկնիշ տնտեսական աճ, գնաճի ճնշում թե՛ կարգավորում, առևտրատնտեսական, թե՛ տնտեսական կապեր: Մյուս կողմից, ամենաբարձր մակարդակով առաջարկվում են չհիմնավորված և շատ դեպքերում «ժամկետանց» միջոցառումներ, որոնք ոչնչով չեն ազդում ներտնտեսական կյանքի առողջացման վրա: Ավելին, առանց հաշվի առնելու տնտեսական իրավիճակը, լրիվ ազատականացման և ըստ ամենայնի տնտեսական թողտվության հետևանքում աչքաթող են արվում արտաքին տնտեսական կապերի

---

²³ World Trade Report, 2010, Geneva, 2010, էջ 10.

հաստատման համար անհրաժեշտ այնպիսի որոշիչներ, ինչպիսիք էին դրանց նպատակայնությունը և հիմնավորվածությունը:

1.2 Երկրների առևտրատնտեսական կապերի բնորոշ գծերը

XXI դարի սկիզբը համաշխարհային տնտեսությունում և աշխարհատնտեսական կապերում բնութագրվում է սրընթաց ու հակասական գործընթացներով և փոփոխություններով: Տնտեսական գլոբալացման գործընթացները գնալով արագանում են, որտեղ էլ ավելի է ուժգնանում վերազգային կոորպորացիաների ազդեցությունը: Ամրապնդվում են երբեմնի զարգացող երկրների՝ Չինաստանի, Հնդկաստանի, Բրազիլիայի տնտեսական դիրքերը, ավելի են խորանում համաշխարհային ֆինանսական և էներգետիկ ճգնաժամերը, չեն կորցնում իրենց հրատապությունը գլոբալացման, ժողովրդագրական, պարենային, բնապահպանական մարտահրավերները: Այս ամենը ժամանակակից առևտրատնտեսական հարաբերությունների վրա թողնում է ոչ միայն քանակական, այլև որակական ազդեցություն: Սակայն այս հանգամանքը դեռևս չի նշանակում, որ ժամանակակից կապիտալիզմը, որը նախկին պատմական տնտեսակարգերի համեմատ բավականին ուսումնասիրված և հետազոտված է, դարձել է սկզբունքորեն նոր երևույթ: Դրա նոր դրսևորումները, մասնավորապես առևտրատնտեսական հարաբերություններում, վկայում են դասական կապիտալիզմի (ազատ ձեռնարկատիրության համակարգի) զարգացման ժամանակակից փուլերի միջև «գեներտիկական» կապերի մասին:

Ներկայումս առևտրատնտեսական կապերի համակարգը բնութագրվում է այնպիսի համակարգային հատկանիշներով, ինչպիսիք են դրա բաղադրիչների ներքին ամբողջականությունը և կայունությունը: Հատկապես կայուն ամբողջականությունն այն նոր որակն է, որը ենթադրում է փոխկապակցության և փոխկախվածության սկզբունքի հետևողական իրացում: Շուկայական տնտեսական հարաբերությունների կազմավորումը և դրան հարիր վերափոխումների ձևերի բազմազանությունն ու տարածումն ակնառու է: Սա ամբողջությամբ վերաբերում է նաև աշխատանքի միջազգային բաժանմանը, որն, ինչպես հայտնի է, առևտրատնտեսական կապերը

համակարգող և փոխապայմանավորող հիմնական գործոնն է: Կարևորելով աշխատանքի բաժանումից աշխատանքի արտադրողականության ֆունկցիոնալ կախվածությունը, Ա. Սմիթն ընդգծում էր պահանջարկի նշանակությունը, որպես գործող արտադրական միավորի մասնագիտացման նախապայման: Այլ խոսքերով առաջարկի ավելացմանը խոչընդոտում են ոչ թե արտադրության ծախսերը, այլ ոչ բավարար պահանջարկը (այլ հավասար պայմաններում): Այս առումով հարկ է հիշատակել Ա. Սմիթի մեկ այլ տեսական եզրահանգում, ըստ որի՝ աշխատանքի բաժանումը և մասնագիտացումը, վերջին հաշվով, կախված են շուկայի չափերից²⁴: Ուստի, կարելի է պնդել, որ արտադրական միավորի ներսում շուկայի փոքր ծավալը աշխատանքի բաժանումը սահմանափակող հիմնական գործոնն է: Թերևս դրանով է բացատրվում աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում աշխատանքի միջազգային բաժանման անհավասարաչափությունը: Որքան երկիրը տնտեսապես զարգացած է, այնքան մեծ են առևտրատնտեսական գործընթացներին ընդգրկվելու այլընտրանքային հնարավորությունները, որն էլ այդ երկրներում զբաղվածության բարձր մակարդակի և բարեկեցության ապահովման երաշխիքն է:

Առևտրատնտեսական կապերի վերափոխման գործընթացում խորանում ազգային տնտեսությունների փոխկապվածությունը և փոխկախվածությունը, որն էլ ստացել է տնտեսական կյանքի միջազգայնացում որակումը: Տնտեսական կյանքի միջազգայնացման նոր պայմաններում առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման էվոլյուցիան դրսևորում է մի շարք առանձնահատկություններ: Առավել կարևորներից կարելի է առանձնացնել այդ հարաբերությունների վերարտադրության գործընթացը, որի հետևանքով ազգային տնտեսությունները ոչ միայն փոխազդում և փոխներթափանցում են, այլև դառնում են առավել փոխկախված, ձևավորելով հակադիր միասնություն: Մասնավորապես տնտեսապես զարգացած երկրներում այն դրսևորվում է քաղաքականության տնտեսականացման, իսկ զարգացող երկրներում տնտեսության քաղաքականացման միջոցով: Գտնվելով ֆինանսատնտեսական իշխանության գագաթին՝ տնտեսապես առաջատար երկրները համաշխարհային մասշտաբով միջազգային տարբեր կազմակերպությունների միջոցով թելադրում են

²⁴ А. Смит, Исследование о природе и причина богатства народов. Антология экономической классики. М., 1993. Т. 1, ст. 65-67.

խաղի որոշակի կանոններ, որոնք, աստիճանաբար պարտադիր են դառնում մյուս երկրների համար: Այդ երկրների կառավարությունները նման փոխհարաբերություններն ընդունում են որպես տրված և դրանք, որպես կանոն, ստանում են իրավաբանական ուժ (պայմանագրեր, համաձայնագրեր, համագործակցության իրավական ձևեր): Աստիճանաբար ձևավորվում է առաջատար երկրների շահերին համապատասխանող առևտրատնտեսական տարածք:

Մյուս առանձնահատկությունը, որն այսօր լայնորեն քննարկվում է՝ գիտատեխնիկական նվաճումների, նորամուծությունների կիրառման հնարավորությունն է: Ճիշտ է, ի սկզբանե առաջընթացը կրել է միջազգային բնույթ, սակայն աստիճանաբար այդ բնագավառում կատարվող նորարարական հեղափոխությունները ներկայումս էլ շարունակում են մնալ զարգացած երկրների կամ միջազգային կազմակերպությունների գերակայությունները: Այդ հանգամանքն էլ պայմանավորում է համաշխարհային տնտեսության թույլ օղակների կողմից դրանցից օգտվելու պակաս մատչելիությունը:

ՀՀ զարգացած երկրների հետ ունենալով տասնյակ առևտրատնտեսական համաձայնագրեր՝ այնուհանդերձ գտնվում է այլ «ժամանակային գոտում»: Շուկայական տնտեսությանն անցումը ՀՀ-ում առայժմ չի ապահովվում այն իրական հնարավորությունները, որոնք կարող են նպաստել մեր երկրի տնտեսության աստիճանական սերտաճմանը մեկ այլ, ավելի բարձր տեխնոլոգիական մշակույթին: Ուստի, միանգամայն իրավացի են այն հետազոտողները, ովքեր ներկայումս համաշխարհային տնտեսությանն ինտեգրվելու տեսանկյունից առաջնայինը համարում են տեխնոլոգիական վերջին նվաճումներում ընդգրկվելու կոնկրետ երկրի ջանքերը²⁵:

Առանձին վերցրած երկրի կամ երկրների խմբի՝ համաշխարհային տնտեսական կապերին, գլոբալ գործընթացներին մասնակցության տարբերություններն ի հայտ են գալիս գնալով խորացող աշխատանքի միջազգային բաժանմանը այդ երկրների արդյունավետ մասնակցության հիման վրա: Այս հանգամանքն ակնհայտ դրսևորվում է տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներում, հատկապես

²⁵ Угурев С. В., Глобализация, модернизация и интернационализация (заметки на полях статьи П. Ратленда), МЭиМО, 2007, N4, էջ 19-21; Ա.Վ. Դարբինյան, Հայաստանը միջազգային տնտեսական ինտեգրացիոն գործընթացում, Ե. 2000 էջ 36- 38, Վ.Կիրակոսյան Համաշխարհային տնտեսությանը ՀՀ ինտեգրման ուղիները, Ե. 2007, էջ 27-37:

Եվրոպական ինտեգրման դրական փորձով: Հարկ է նշել, որ ի սկզբանե եվրաինտեգրման հաջողությունը պայմանավորող գործոններից մեկը համագործակցող երկրներում առևտրատնտեսական կապերի «տարիքն» էր: Սակայն Եվրամիության կողմից հենց այդ նույն հանգամանքը անտեսելու պատճառով՝ մեկ տասնամյակում միանգամից մի շարք երկրների՝ (նախկինում սոցիալիստական) Միությանն անդամակցության արդյունքում ձևավորված բազմաշերտ առևտրատնտեսական հարաբերությունները դարձան տնտեսական կապերի հետագա զարգացումն արգելակող լուրջ խոչընդոտ:

Անշուշտ, երկրների միջև փոխադարձ առևտրի ազատականացումը, արտադրության ծախքերի նվազեցումը դրական հետևանքներ է ունենում տվյալ տարածաշրջանի համագործակցող երկրների համեմատական առավելությունների լիարժեք օգտագործման և մասնագիտացման մակարդակի խորացման վրա՝ փոխելով այդ երկրների արտադրության կառուցվածքը: Վերը նշված գործընթացների հանրագումարային էֆեկտը կայանում է նրանում, որ շուկայի ընդլայնումը արագացնում է արտադրության համակենտրոնացումը, իսկ այլ հավասար պայմաններում, շուկաների փոխներթափանցումը այդ տնտեսություններում վերաբաշխում է ռեսուրսները:

Նույն ձևով փոխվում է նաև օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների (ՕՈՒՆ) աշխարհագրությունը: Եթե վերջին տասնհինգ տարիներին ԵՄ շրջանակներում ՕՈՒՆ-երը կատարվում էին մայրաքաղաքներին մոտ, ապա դրանց նշանակությունը զգալիորեն բարձրացել է նաև տարածաշրջանի խոշոր քաղաքներում: Առևտրի տարածաշրջանային ազատականացումը ԵՄ շրջանակներում և դրա ազդեցությունը արդյունաբերության աշխարհագրության փոփոխությունների վրա փաստում է, որ առևտրի երկարաժամկետ ազատականացումը թույլ է տալիս բարձրացնել արտադրողականությունը, դրանով իսկ ազդելով ինտեգրման գործընթացների վրա: Ըստ առևտրի նորդասական տեսությունների, և մասնավորապես, ըստ Հեքշեր-Օհիլինի մոդելի, որոշ արտադրության գործոնների օգտագործման պայմաններից ելնելով՝ արտադրությունը, սովորաբար, տեղափոխվում է տվյալ տարածաշրջանից առավել

համեմատական առավելություններ ունեցող երկրներ²⁶: Այսպիսով, առևտրատնտեսական հարաբերությունների խորացման հետ մեկտեղ տեղի է ունենում արտադրական գործընթացների վերաբաշխում, որով և բացատրվում է տվյալ տարածաշրջանի շուկայի հագեցվածությունը և ծավալը (ամբողջական առաջարկ):

Դրա մասին է վկայում լատինաամերիկյան երկրների տնտեսական զարգացման դինամիկան²⁷:

Այդ համատեքստում կարևորվում են համագործակցող երկրների շուկայական ներուժը, փոխադարձ առևտրում մաքսային սակագների իջեցումը, շուկայական բարձր ներուժ ունեցող երկրներից դեպի բարձր եկամուտ ակնկալվող կապիտալատար արտադրություններ տնտեսական սուբյեկտների տեղաշարժվելու հնարավորությունները և այլն: Այս դեպքում առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման հետ մեկտեղ, փոխադարձ մեծածավալ ապրանքաշրջանառություն ունեցող երկրներում, համեմատական առավելությունների սկզբունքի նշանակությունը սկսում է հարաբերականորեն նվազել:²⁸ Չնայած դրան, համեմատական առավելությունների սկզբունքի կիրառումը դարձյալ մնում է որպես առևտրային քաղաքականության մշակման տեսական հիմքը, որն իր գործնական նշանակությունը ստանում է արտաքին տնտեսական կապերի համակարգման, առաջնահերթությունների սահմանման ժամանակ:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման խթաններից կարևորագույնը համագործակցող երկրների միջև առևտրատնտեսական կապերի ընդլայնումն ու խորացումն է, ինչը, ի վերջո, հանգեցնում է համեմատական առավելությունների հենքի վրա մասնագիտացման խորացմանը: Այդ պարագայում երկրների տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրումը, հատկապես երբ դրանք ունեն ընդհանուր սահման, զարգացման

²⁶ Հեքշեր-Օհլին մոդելը ներկայացված է առանձին-առանձին նշված հեղինակների հետևյալ աշխատություններում՝ Heckscher E. The Effect of Foreign Trade on The Distribution of Income; Homewood III Irwin 1950, p. 21-90. Ohlin B. Interregional and International Trade. Cambridge, Mass Harvard University Press. 1933, chap. 2.

²⁷ Բնութագրական է, որ 1997թ. Լատինական Ամերիկայի երկրներում զարգացած երկրներից ներմուծման մաքսադրույքների միջին կշռված մակարդակը արդյունաբերական ապրանքների նկատմամբ կազմում էր 10.5%, իսկ Լատինաամերիկյան երկրներից ներմուծվող ապրանքների վրա 18.4%, տես WB, Global economic prospects, 2006, WSH, 2007, էջ 82-84:

²⁸ Ревякин Е. Инерция интеграции как одна из особенностей ее динамики. МЭиМО, N7, М., 2006, էջ 17.

միևնույն բարձր մակարդակ, դիվերսիֆիկացված տնտեսություն՝ դառնում է անխուսափելի:

ՀՀ շուրջ ծավալվող ժամանակակից իրադարձությունների տրամաբանությունը հուշում է, որ սույն ատենախոսության շրջանակներում հարկ է անդրադառնալ նաև Եվրասիական տնտեսական միությանը (ԵԱՏՄ)՝ ՀՀ անդամակցության գնահատականին: Կարծում ենք, որ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրումը ռազմավարական նշանակության գործընթաց է, որին երկրների անդամագրվելու, համագործակցությունը խորացնելու անհրաժեշտության ու կարևորության պարզաբանումը ունի քանակական ու որակական հիմնավորման կարիք: Այսպես, ըստ Եվրասիական զարգացման բանկի փորձագիտական գնահատականների, որոնք վերլուծել են ԵԱՏՄ շրջանակներում գործող մաքսային միությանը ՀՀ անդամակցելու հետևանքները, ՀՀ անդամակցությունը կարճաժամկետում կհանգեցնի 4% տնտեսական աճի, կլուծի ՀՀ տրանսպորտային հիմնախնդիրը և կավելացնի ներդրումների ներհոսքը: Իսկ ՀՀ անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական տարածքին՝ կխթանի աշխատուժի միգրացիան և կավելացնի տրանսֆերտների ներհոսքը²⁹: Սակայն, անդամագրումից հետո ընկած ժամանակահատվածում նշված ցուցանիշներից և ոչ մեկը չի համապատասխանում կանխատեսված սպասումներին:

Միևնույն ժամանակ, անդամակցության գնահատականներ տրվել են նաև Դ. Գալոյանի կողմից՝ «Տնտեսական ինտեգրման տարածաշրջանային ասպեկտները» մենագրության շրջանակներում, որտեղ զետեղված քանակական վերլուծությունների հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ ՀՀ անդամակցությունը ԵԱՏՄ շրջանակներում գործող մաքսային միությանը հեռանկարում մեծ օգուտներ չի բերի, քանի որ համագործակցող երկրների ապրանքային շուկաները բավարար ինտեգրված չեն, ուստի և մաքսատուրքերի վերացումը շահավետ կլինի հիմնականում Ռուսաստանի համար, իսկ մնացած երկրների դեպքում՝ միայն Ռուսաստանի հետ առանձին-առանձին համագործակցելու պարագայում: Մյուս կողմից էլ, անդամ երկրների բարեկեցության վրա ինտեգրումը թողնում է մեծ դրական ազդեցություն, եթե մինչև ինտեգրվելը փոխադարձ առևտրում առկա են բարձր մաքսատուրքեր:

²⁹ Армения и Таможенный союз: оценка экономического эффекта интеграции // ЕАБР, Центр интеграционных исследований, Санкт-Петербург, Доклад N 20, 2013, стр. 27-29.

Հայաստանի և ԵԱՏՄ անդամ երկրների միջև այսօր էլ առևտուրը բավականին ազատական է, ուստի ԵԱՏՄ ձևավորումը չի կարող հանգեցնել այդ երկրների հետ էական «առևտրի ստեղծման» կամ «առևտրի շեղման» էֆեկտի³⁰:

Աշխարհի տարբեր երկրների տնտեսական զարգացման փորձի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել նաև, որ տնտեսական մրցակցության ուժգնացման ներկա պայմաններում աշխարհի ոչ մի երկիր իր արտաքին տնտեսական քաղաքականության հիմնախնդիրները չի լուծել առանց հաշվի նստելու հարևան երկրների հետ: Դրա վկայությունն են ներկայումս գործող տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորումները (Եվրամիություն, ՆԱՖԹԱ, ՄԵԲԿՈՍՈՒՐ, ԱՊԵԿ և այլն):

Տարածաշրջանացման օբյեկտիվ գործընթացները չէին կարող չթափանցել ԱՊՀ տարածք և, ինչպես ցույց տվեց Եվրամիության և Հյուսիսային Ամերիկայի երկրների փորձը, ռազմավարական ինտեգրումը համաշխարհային մրցակցությանը դիմակայելու հիմնական լծակն է: Բազմաթիվ փորձերից հետո Ռուսաստանին, Բելառուսին, և Ղազախստանին, հաջողվեց ձևավորել Եվրասիական տնտեսական միությունը, որին 2015 թվականի հունվարից անդամակցում է Հայաստանի Հանրապետությունը, 2015 թ. օգոստոսից՝ նաև Ղրղզստանը: Դա տեղի ունեցավ ԱՄՆ-ի և Եվրամիության կողմից նոր ձևավորվող շուկաներում իրենց ազդեցությունը հաստատելու դեմ սուր պայքարի գնով:

Եվրասիական տնտեսական միության կազմի մեջ մտնում են տնտեսական զարգացման ցածր մակարդակի վրա գտնվող երկրներ, առկա են նաև էական սոցիալ-մշակութային և հոգևոր տարբերություններ, որոնք Միության հետագա ճակատագիրը դնում են կասկածի տակ: Եվրասիական տնտեսական միության կայացման հիմնական խոչընդոտը համագործակցող երկրների տնտեսական զարգացման մակարդակների տարբերությունն է: Այսպես, եթե Ռուսաստանի Դաշնությունում բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն 2014 թ. կազմել է 12736 ԱՄՆ դոլար, Ղազախստանում՝ 12276 ԱՄՆ դոլար, Բելառուսում՝ 8040 ԱՄՆ դոլար, ապա ՀՀ-ում այդ ցուցանիշը գտնվում է 3620,

---

³⁰ Գալոյան Դ., Տնտեսական ինտեգրման տարածաշրջանային ասպեկտները // Հեղինակային հրատարակություն, Երևան 2014, էջ 212-213:

իսկ Ղրղզստանում՝ 1269 ԱՄՆ դոլար մակարդակի վրա³¹: Կարծում ենք, ավելորդ չէ հիշեցնել, որ բնակչության մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն բավականին ինտեգրալ ցուցանիշ է պատկերացում տալու համար ուսումնասիրվող երկրների տնտեսական ներուժի և դրա օգտագործման արդյունավետության մասին:

Գլոբալ մրցունակության 2014-2015 թթ. զեկույցում Ռուսաստանը և Ղազախստանը զբաղեցնում են համապատասխան 45 և 42-րդ տեղերը, Հայաստանը՝ 82, իսկ Ղրղզստանը՝ 102-րդ տեղում է³²: Նման իրավիճակում ինտեգրացիան դիտարկել որպես համադարման, արդարացված չէ:

Եվրամիության փորձի և հաջողված օրինակի վրա Եվրասիական տնտեսական միության կազմավորումը նախ, պետք է հաշվի առնել այն, որ Եվրամիությունում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, մշակութային և այլ խնդիրների լուծման ժամանակ ընդունված է կոնսենսուսի սկզբունքը, ըստ որի ամեն գնով հասնում են ինտեգրմանը մասնակից բոլոր երկրների լրիվ համաձայնությանը: Միասնական որոշմանն այստեղ հասնում են երկարատև բանակցությունների, սկզբունքային հարցերի փոխհամաձայնեցման ճանապարհով: ԱՊՀ երկրների շրջանակներում, ի սկզբանե, ընդունվեց այլ սկզբունք. միավորվել նրանց հետ՝ ում հետ հնարավոր է միավորվել: Դրա հետևանքով 1990-ական թթ. սկզբներից նախկին համագործակցությունը «փրկելու» համար փորձ արվեց ձևավորելու ազատ առևտրային գոտի, մաքսային միություն, տնտեսական միություն, այնուհետև արագացված տեմպերով ԵվրԱզԵսից՝ ազատ առևտրային գոտուց անցում կատարվեց Եվրասիական տնտեսական միությանը:

Տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման փուլերի հաջորդականության և դրանցից յուրաքանչյուրում հաջորդ փուլի նախադրյալների, պայմանների, ինստիտուտների ձևավորումը զուտ ակադեմիական հիմնախնդիր չէ: Յուրաքանչյուր փուլում լուծվում են, բացի առանձնահատուկ միջավայրի ձևավորման խնդիրներից, նաև բարձրորակ կադրերի, նորամուծական տեխնոլոգիաների, մասշտաբային ֆինանսական ռեսուրսների ձեռք բերման և արդյունավետ տնտեսական

³¹ <http://unctadstat.unctad.org/wds/ReportFolders/reportFolders.aspx>

³² The Global Competitiveness Report 2015–2016, World Economic Forum 2015.

* Բելառուսը միջազգային կազմակերպություններին վիճակագրական տեղեկություններ չի տրամադրում:

ինստիտուտների հիմնման խնդիրները: Տնտեսական ինտեգրման գլխավոր գործիքները տնտեսության կառուցվածքային և մակրոտնտեսական մոդեռնացմանն ուղղված համատեղ ծրագրերն են: ԵԱՏՄ շրջանակներում չկա գլխավոր խնդրի լուծման ընդհանուր ընկալում, հետևաբար գոյություն չունի հիմնավորված լուծում. արդյո՞ք ինտեգրումը կհանգեցնի տնտեսական օգուտների, թե՞ ավելի կխորացնի քաղաքական և սոցիալական լարվածությունը:

Ուստի ԵԱՏՄ-ին անդամագրվելու խնդրի առնչությամբ գնահատականներից զերծ կմնանք, միայն կարող ենք համաձայնել այն պնդման հետ, որ մաքսային միության կայացման գլխավոր պայմանը համագործակցության երկրներից որևէ մեկի հետ ընդհանուր սահմանի առկայությունն է, հակառակ դեպքում փոխադարձ առևտրում մաքսատուրքերի վերացման, երկրների ներքին շուկաների սակագնային և ոչ սակագնային պաշտպանվածության էֆեկտի վերաբաշխումը կլինի ոչ արդարացի: Բացի դրանից, սույն ատենախոսության շրջանակներում անդրադառնալու ենք արտաքին աշխարհի հետ ՀՀ առևտրային, ներդրումային և աշխատուժի միգրացիային հաջորդող տնտեսական այլ կապերի ուսումնասիրությանը, որոնք ինչ-որ չափով կառնչվեն նաև ԵԱՏՄ երկրներին:

Տարբեր երկրների հետ առևտրատնտեսական ամուր կապեր հաստատած երկրների համար, հատկապես նոր արտադրությունների ստեղծումն ու արտահանումը փոխում է առաջարկի և պահանջարկի տարածաշրջանային հարաբերակցությունը՝ ստեղծելով շուկայական նոր հնարավորություններ: Ընդ որում, առաջնային նշակություն ունի առևտրատնտեսական կապերի և արտադրության գործոնների արտադրողականության փոխազդեցությունը: Մասնագետների մի մասը հիմնավորում է երկրների միջև առևտրատնտեսական կապերի զարգացմանը համեմատ ՀՆԱ-ի մակարդակի և դրա հավելածի միջև կոռելյացիոն կապի աճը,³³ մյուս մասն ուշադրությունը կենտրոնացնում է առևտրատնտեսական կապերում ընդգրկված պետությունների շուկաների երկարաժամկետ սեզմենտավորման վերլուծության վրա³⁴:

³³ Rivera- Batis R. A., Romer P. M. Economic integration and Growth. Quarterly Journal of Economic, 1991 N56, էջ 131-135.

³⁴ Նույն տեղը, էջ 354-356:

Կարելի է ենթադրել, որ առևտրային արգելքների վերացումը կարող է ազդել միայն կապիտալի արտադրողականության վրա, քանի որ միայն կապիտալն է կախված վերարտադրության բոլոր փուլերից, այդ թվում՝ վերջնական սպառումից: Միաժամանակ, կապիտալի՝ որպես գործոնի, սահմանային արտադրողականության բարձրացումը դրական ներազդեցություն է թողնում ներդրումների աշխարհագրության և կառուցվածքի վրա: Արդյունքում, գործոնների շուկայում սրվում է մրցակցությունը, գործոնային գները նվազում են, այսինքն դիտվում է արտադրության գործոնների արտադրողականության ընդհանուր աճ: Սակայն առևտրատնտեսական կապերի դրական ներգործությունը ամբողջական առաջարկի վրա չի ուղեկցվում ամբողջական պահանջարկի ընդլայնմամբ: Հետևաբար, առևտրատնտեսական գործընթացում ներգրավվում են այնպիսի ռեսուրսներ, որոնք կարող են արդյունավետ օգտագործվել դրանց հետագա զարգացման ընթացքում:

Ինչ վերաբերում է առևտրատնտեսական կապերի հիմքը կազմող օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բաղկացուցիչների համադրմանը, ապա որպես հիմնական, սուբյեկտիվ գործոն, որն անմիջականորեն առնչվում է առևտրատնտեսական օբյեկտիվ գործընթացներին երկրների քաղաքական կամքն է: Դրան հետևում է շահագրգիռ պետության օրենսդիր մարմնի կողմից առևտրատնտեսական կապերի զարգացումը հիմնավորող և համապատասխան իրավական դաշտ ապահովող որոշումների ընդունումը:

Արևմտյան հայեցակարգերում համաշխարհային տնտեսության զարգացման գործընթացը դիտարկվում է որպես բարդ, ինքնազարգացող պատմական երևույթ, որը սկզբում առավել զարգացած երկրներում ձևավորվում է տեխնիկա-տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական տեսանկյունից՝ աստիճանաբար ընդգրկելով նորերը: Դրանով իսկ փորձ էր կատարվում հիմնավորել զարգացած երկրների կողմից զարգացող երկրների շահագործման հանգամանքը³⁵:

Դեռևս 1990-ականներին Տնտեսական փոխօգնության խորհրդի (ՏՓԽ) փլուզմամբ առաջ քաշվեցին նոր տեսական հարցադրումներ: Այս առումով արժե հիշատակել առևտրատնտեսական կապերի խորացման գործընթացների վերաբերյալ

³⁵ Максимова М. Экономическая интеграция: некоторые вопросы методологии и практики. МЭМО, 2006, N 5, էջ 4.

Յու. Շիշկովի մոտեցումները: Ըստ նրա կողմից առաջ քաշած հիմնադրույթի խորհրդային տնտեսությունը, ինչպես նաև Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի սոցիալիստական ազգային տնտեսությունները արդեն 1950-60 թթ. վերափոխվեցին խոշոր միջնուղային պետական կոնցեռնների, որի շրջանակներում մասնավոր ձեռնարկատիրությունը, ըստ էության, ճնշված էր, միկրոտնտեսական միջավայրում տնտեսական նախաձեռնությունը՝ խիստ սահմանափակ, իսկ շուկայական կարգավորիչները գործում էին ստվերային հատվածում³⁶: Այս դեպքում յուրաքանչյուր գործարար ձգտում էր բազմապատկել հարստությունը, ամենից առաջ, արտաքին առևտրի հաշվին: Սոցիալիստական տնտեսությունը չէր կարողանում գործառնել առանց շուկայական ինստիտուտների, քանի որ արտաքին առևտրային գործարքներում հնարավորություն չկար դրանք համադրելու հայրենական և ներկրվող ապրանքների ծախքերի հետ: Այսպիսով, սոցիալիստական «առևտրատնտեսական մեխանիզմն» ի սկզբանե բախվեց անելանելի հակասության, որն առկա էր, հակաշուկայական ծախսարար մեխանիզմի և շուկայական մեխանիզմի օբյեկտիվ անհրաժեշտության միջև: Արդյունքում արժույթային շուկայի բացակայության և դրամական միավորի ոչ փոխարկելիության պայմաններում սոցիալիստական երկրների միջև փոխադարձ առևտրատնտեսական կապերի ամրությունը խիստ թուլացավ, որն էլ անհամեմատ թուլացրեց դրանց միջև առևտրատնտեսական համագործակցությունը:

Փաստորեն, կենտրոնացված պլանային տնտեսությունում միկրոտնտեսական մակարդակով առևտրատնտեսական կապերը պետության ներսում կառավարվում էին վարչահրամայական բաշխողական մեխանիզմների միջոցով, իսկ երկրների միջև՝ ձևախեղված շուկայական մեխանիզմի միջոցով:

Արդեն 1990-ականներին սկզբին համաշխարհային փորձի հիման վրա առաջատար մասնագետների մեծ մասը ընդունում էր առևտրատնտեսական կապերի ժամանակակից հայեցակարգը: Կատարվում էր այն եզրահանգումը, ըստ որի՝ այս կամ այն խումբ երկրների միջև իրական առևտրատնտեսական կապերի խորացումը հնարավոր է դառնում այն դեպքում, երբ այդ երկրները հասնում են տնտեսական

---

³⁶ Шишков Ю. Интеграция и дезинтеграция: корректировка и концепции. МЭиМО, 2004, N10, էջ 50-60.

համագործակցության հասունության որոշակի մակարդակի: Տնտեսությունում դա նշանակում է վերամշակող արդյունաբերության զարգացման բավականին բարձր մակարդակ և երկրի կողմից կատարվող արտահանման-ներմուծման գործարքների լայն բազմազանեցում, արտադրական գործընթացի միջազգային բաժանման ընդգրկվածության բարձր աստիճան, զարգացած ֆինանսական ենթակառուցվածքների առկայություն³⁷: Համաշխարհային փորձը վկայում է նաև, որ նույնիսկ առևտրատնտեսական կապերի հետագա խորացման և ամրապնդման հետևանքով տնտեսական ինտեգրումն անհնար է, նույնիսկ եթե դրանք յուրացրել են արդյունաբերական զարգացման այբուբենը:

Սրա հետ մեկտեղ, գոյություն ունի նաև առևտրատնտեսական կապերի հասունության մեկ այլ տեսանկյուն: Ազգային տնտեսությունների աճող փոխկախվածության պայմաններում գործընկեր երկրների միջև տեղի է ունենում դրանց աստիճանական ազատականացում: Որոշակի սահմանից այն կողմ այդ երևույթի քանակական կողմը աստիճանական վերաճում է որակականի, ինչպես մակրոտնտեսական մակարդակով, այնպես էլ արտաքին առևտրի քաղաքականությունում: Այն, ամենից առաջ, դրսևորվում է վերահսկողական ինստիտուտների ձևավորման գործընթացում: Հենց նման իրավիճակն է դառնում տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրացիոն խմբավորումների ձևավորման նախապայմանը:

Միջազգային տնտեսական հարաբերությունները ներկայումս զարգանում են նոր ուղղություններով, որոնցից հարկ է առանձնացնել՝

- Ասիայի դերի արմատական բարձրացումը և զարգացող երկրների տնտեսությունների աշխուժացումը, խոշոր տնտեսությունների թվի ավելացումը, որոնց տնտեսական ներուժը թույլ է տալիս զգալի ազդեցություն թողնել Արևմուտքի արտաքին տնտեսական քաղաքականության վրա, ԱՄՆ քաղաքական ու տնտեսական գերիշխանության հիմքերի թուլացումը (բայց ոչ ռազմական):

---

³⁷ Шишков Ю.В. Интеграционная зрелость - неперемное условие сращивания национальных экономик. Россия и СНГ в новейших европейских интеграционных процессах. М., էջ 45-47.

- Չինաստանի և Հնդկաստանի տնտեսություններում տեղի ունեցող արմատական վերափոխումները, որոնք էապես ազդում են համաշխարհային տնտեսության վրա և ասիական վագրերի հետ ձևավորում են, այսպես կոչված, Նոր Ասիա: Այդ երկրները միջազգային տնտեսական հարաբերություններում ստանձնել են նոր դերակատարություն, ուստի ունեն առևտրատնտեսական հարաբերություններին նոր բովանդակություն հաղորդելու ներուժ:

Այսպիսով ժամանակակից պայմաններում տեղի է ունենում իր մասշտաբներով աննախադեպ «տնտեսական հզորության և հարստության տեղաշարժ Արևմուտքից Արևելք»³⁸ և ասիական տարածաշրջանը «ուղևորի» կարգավիճակից աստիճանաբար վերափոխվում է «վարորդի» կարգավիճակի: Ասիական տարածաշրջանի զարգացումը լուրջ մարտահրավեր է համաշխարհային առևտրատնտեսական կապերում «ամերիկակենտրոն» և «եվրակենտրոն» տնտեսական հայեցակարգերին: Այնուհանդերձ 4,2 միլիարդ բնակչություն ունեցող այդ տարածաշրջանը, գլոբալ առումով, դեռևս գտնվում է աղքատության սահմանագծում:

Միջազգային առևտրատնտեսական կապերին նոր բովանդակություն հաղորդելու մյուս գործոնը հզոր տերությունների շրջանակների ընդլայնումն է: Եթե անցած դարում այդ ցուցակը բավականին կարճ էր՝ ԱՄՆ, ԽՍՀՄ, Արևմտյան Եվրոպա և Ճապոնիա, ապա XXI դարում իրերի դրությունն էապես փոխվել է: Ներկայումս Չինաստանը և Հնդկաստանը, շուտով նաև Բրազիլիան և Ինդոնեզիան, ավելի ուշ հնարավոր է նաև Իրանը և Պակիստանը ի վիճակի կլինեն դառնալու ինքնուրույն առևտրատնտեսական քաղաքականություն իրականացնողներ:

Փոքր պետությունների դերը համաշխարհային տնտեսությունում միանշանակ պատկերացնել չի կարելի այն առումով, որ «փոքր տարածք» հասկացության հետ այն էական առնչություն չունի: Գիտատար ճյուղերի զարգացման մակարդակը, փոքրածավալ, բայց բարձրարժեք տեխնոլոգիաների, քլաստերային ներդրումների, որպես մտավոր կապիտալի արգասիք, հզոր ֆինանսական-տեղեկատվական հոսքերը, համաշխարհային ՀՆԱ-ում այդ երկրների տեսակարար կշիռը դարձնում են շոշափելի: Վերջին տասնամյակներում կայուն տնտեսական աճ ունեցող զարգացող փոքր

³⁸Global Trends 2025: A transformed World. Washington, November 2008, p VI.

պետությունների դերի մեկնաբանումը և տնտեսական հաջողությունների և անհաջողությունների վերլուծությունը բավականին բարդ է՝ պայմանավորված հիմնախնդրի տարասեռությամբ և գործոնների բազմազանությամբ: Այդ երկրների տնտեսությունները տարասեռ են իրենց բնական օգտակար հանածոների, մարդկային կապիտալի որակի առկայությամբ, ներդրումային միջավայրի ակտիվությամբ, տարածաշրջանի զարգացման մակարդակով և, իհարկե, տնտեսության քաղաքականացման աստիճանով: Շուկայական ինստիտուտների կազմավորման վերափոխությունների և, իհարկե, արտաքին տնտեսական կապերի հաստատման օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ դժվարությունների, ինչպես նաև սոցիալ-մշակութային առանձնահատկությունների առումով անցումային փոքր տնտեսությունների վրա էկզոգեն գործոնների ներազդեցությունը կարելի է բնութագրել որպես բազմագործոնային: Եթե հաշվի առնենք, որ ներկայումս աշխարհի բնակչության շուրջ 1/3-ը ներքաշված է ռազմական ընդհարումներում, իսկ սովի աշխարհագրությունն ընդգրկում է աշխարհի բնակչության գրեթե կեսը, կարելի է պատկերացնել այն ահռելի դժվարությունները, որ պետք է հաղթահարեն զարգացող և անցումային շրջանի փոքր պետությունները, այդ թվում Հայաստանի Հանրապետությունը՝ աշխարհատնտեսական կապերի համակարգում իրենց ուրույն տեղը հաստատելու համար:

Միևնույն ժամանակ, զարգացած երկրները, վերազգային կորպորացիաները (չնայած, որ դրանց տնտեսական շահերը հաճախ չեն համընկնում) արտաքին տնտեսական կապերի հաստատման և զարգացման ճանապարհով, զանազան տնտեսական աջակցության, տեխնիկական օգնության ծրագրերի, իսկ հետագայում նաև ներդրումային լուրջ ծրագրերի միջոցով փորձում են թուլացնել իրենց երկրների ներդրումային ռիսկը, «բեռնաթափել» հարաբերականորեն հին արտադրական կարողությունները, դրանով իսկ այդ երկրներում ապահովել որոշակի զբաղվածություն և էժան աշխատուժի օգտագործումից ստանալ գերշահույթներ: Իսկ զարգացող փոքր երկրները հաճախ դառնում են լուրջ քաղաքական հենարան՝ համապատասխան ռազմական կայաններով: Դրա վառ ասպարեզներից մեկը մեր տարածաշրջանն է, հատկապես Հայաստանի Հանրապետությունը և Վրաստանը, որոնք գտնվում են

Արևմուտքի և Ռուսաստանի տնտեսական և քաղաքական շահերի բախման առանցքում: Կարծում ենք, որ գնալով աշխարհատնտեսական կապերում փոքր պետությունների դերակատարությունը մեծանում է, իսկ փոքր պետություններում ազդեցության լծակներ ձեռք բերելու համար խոշոր տերությունների պայքարը, վերջին հաշվով, թուլացնում է նրանց միջև տնտեսական մրցակցության լարվածությունը և աշխարհաքաղաքական հետաքրքրություններում վերաբաշխում ազդեցությունների ոլորտները:

1.3 Արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման էվոլյուցիոն տեղաշարժերը

Անգլիական քաղաքատնտեսության ներկայացուցիչներ Ա. Սմիթը և Դ. Ռիկարդոն՝ ստեղծելով ազատ առևտրի տեսության տնտեսական հիմքերը, կանխորոշեցին քաղաքակիրթ աշխարհին ամբողջապես յուրացնելու բազմաթիվ տնտեսական և իրավական մեխանիզմները, որոնք այսօր միջազգայինից վերածվում են գլոբալի:

Որոշ տնտեսագետ տեսաբաններ, հիմք ընդունելով դասական տնտեսագիտության հիմնադիրների մոտեցումները փորձ արեցին գլոբալացման գործընթացը կապել 20-րդ դարի արտադրության միջազգայնացման հետ³⁹: Իսկ Փ. Ռաթլենդը դիտարկելով արտադրության միջազգայնացման, նորացման և գլոբալացման միջև տարբերությունները, պնդում է, որ արտադրության նորացմանը հերթափոխում է գլոբալացումը⁴⁰: Որոշ հետազոտողներ գլոբալացման սկիզբը կապում են նույնիսկ մարդկության պատմության սկզբնավորման հետ, ընդ որում՝ դրան վերագրելով բնության ուժերի նկատմամբ մարդկության առաջին նվաճումները⁴¹:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ է Է. Ազրոյանցի կողմից «գլոբալացում» երևույթի բնապատմական մոտեցումը: Նա մարդկությունը դիտում է որպես «երկրագնդի բնակչության նկատմամբ սահմանային ամբողջություն, գլոբալ իր փոխկապակցության և համընդհանրության մեջ և սահմանային այն առումով, որ մարդկության բնօրրանը Երկիր մոլորակն է»: Արդյունքում արվում է այն եզրահանգումը, որ «գլոբալացումը

³⁹ Быков А. Глобализация и интеграция: Российские интересы и перспективы евроазиатской интеграции. РЕЖ, 2005, №7, էջ 61-62.

⁴⁰ Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм. МЭиМО, 2002, №4, էջ 37.

⁴¹ Зюганов Г. Глобализация: Тупик или выход. Наш современник, 2006, №6, էջ 206-212.

պատմական զարգացման վեկտոր է և արտաքին տնտեսական կապերի էվոլյուցիոն զարգացումը դառնում է այդ երևույթի դինամիկան որոշող միտում, իսկ արտադրության միջազգայնացումը դիտվում է, որպես գլոբալացման ժամանակակից փուլ»⁴²: Սրա հետ մեկտեղ, տեսական հետազոտություններում, որպես արտաքին տնտեսական կապերի վիճակը բնորոշող գործոն, «արտադրության միջազգայնացում» հասկացության շուրջ հետազոտություններում կան զգալի տարակարծություններ: Օրինակ, արտադրության միջազգայնացումը դիտվում է, որպես համաշխարհային տնտեսության ձևավորման հիմնաքար, մյուս դեպքում՝ միջազգային ինտեգրման բարձրագույն աստիճան, կամ էլ, որպես նորագույն տեղեկատվական քաղաքակրթության անցման ձև⁴³:

Տնտեսական կյանքի բուռն աճը կապիտալիզմի զարգացման համեմատաբար վաղ շրջանում հանգեցրեց նրան, որ աշխատանքի հասարակական բաժանումը՝ անցնելով առանձին պետությունների սահմանները, վերաճեց աշխատանքի միջազգային բաժանման: «Շնորհիվ մեքենաների և շոգու կիրառման՝ աշխատանքի բաժանումն ընդունեց այնպիսի չափեր, որ խոշոր արդյունաբերությունը, կտրված ազգային հողից, արդեն կախված է բացառապես համաշխարհային շուկայից, միջազգային փոխանակումից և աշխատանքի միջազգային բաժանումից»⁴⁴:

Տնտեսական կյանքի հետագա զարգացումն ուղեկցվում էր արտաքին տնտեսական կապերի մշտական բարդացմամբ և բազմազանեցմանը: Արտաքին առևտուրը լրացվում էր կապիտալի արտահանմամբ, արտագնա աշխատանքային միգրացիայով և տեխնոլոգիաների փոխանցմամբ, գիտատեխնիկական և արժույթաֆինանսական համագործակցության ընդլայնմամբ:

Վերջին ժամանակներս գնալով ավելի շատ հեղինակներ են ուշադրությունը քննարկմանը՝ բացատրելով այն աշխարհատնտեսական կապերի և

⁴² Азроянц Э.А. Глобализация как процесс. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара, 2001, Вып. 5, էջ 4 և 6:

⁴³ Поселов В. Глобализация мирового хозяйства и проблемы российской экономики. М., 1999, էջ 5. Долгов С.И. Глобализация экономики: новое слово или новое явление? М., 1998, էջ 4.

Гусев М.М. Развитие капитализации в России в конце XIX и в конце XX-ых в аспекте общемировых трансформационных процессов. Философия хозяйства, М., 1999, №4, էջ145.

⁴⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т.4, էջ157.

փոխազդեցությունների գնալով աճող բարդացմամբ: Եվ իսկապես, համաշխարհային շուկան և աշխատանքի միջազգային բաժանումը այլևս առանձին երկրների առանձնաշնորհը չեն և համաշխարհային տնտեսության զարգացումն ընթանում է ազգային տնտեսությունների գնալով բարդ և աստիճանական միահյուսման պայմաններում: Այն, որ արտադրության միջազգայնացման գործընթացը զարգանում է սեփական հիմքի վրա, վկայում են XIX դարի կեսերին առաջին համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամերը⁴⁵:

Արտաքին տնտեսական կապերի միջազգայնացումը կապված է աշխարհատնտեսական փոխազդեցությունների որակական փոփոխությունների հետ, որին, սկզբնական շրջանում, խիստ բնորոշ էր արտաքին տնտեսական կապերի առևտրային (առևտրամիջնորդային) մոդելը: Ազգային սահմաններից ապրանքափոխանակության դուրս գալը պայմանավորված էր մի շարք շարժառիթներով, օրինակ բնական ռեսուրսների և հումքի սակավութամբ, արտադրական ծախքերի, աշխատանքի և արդյունքների որակական տարբերություններով և այլն: Այս մոդելին բնորոշ էր բացարձակ և հարաբերական առավելությունների վերհանման հիմնախնդիրը: Հետևաբար և երկրների միջև արտաքին տնտեսական կապերն իրականացվում էին առևտրական գործառույթների վրա տարբեր սահմանափակումների ուժեղացման կամ թուլացման ճանապարհով:⁴⁶ Երկրների միջև առևտրի ակտիվացումը և միջազգային ապրանքափոխանակության համակարգում նոր երկրների ընդգրկումը մեծապես նպաստեցին աշխատանքի միջազգային բաժանման խորացմանը:

Միջազգայնացումը դառնում է ավելի կենսունակ արտաքին տնտեսական կապերի արտադրական ներդրումային մոդելին անցնելու ժամանակաշրջանում: Երկրների միջև տնտեսական կապերը դառնում էին բազմակողմանի, բազմաբնույթ: Արտադրության գործոնների (կապիտալ, աշխատուժ) միգրացիայի ակտիվացումը, միջազգային առևտրա-ֆինանսական համակարգի և դրա ինստիտուտների ծագումն ու զարգացումը նպաստեցին աշխարհատնտեսական համակարգի ձևավորմանը և

⁴⁵ География мирового хозяйства. Под. ред. Н.С. Мироненко. М.- Смоленск, 1997, էջ 20.

⁴⁶ Այս ամենն իր արտացոլումն է գտել մերկանտիլիստների և դասական տնտեսագետների տեսական հայեցակարգերում, իսկ որպես մեթոդաբանական նախադրյալ օգտագործվում էր Սեյի օրենքը. երկիրը արդյունք է արտահանում, մեկ այլ արդյունքի ներկրման համար:

ներքին փոխկապվածության ամրապնդմանը: Իհարկե, կապիտալի շարժը գոյություն ուներ և ավելի վաղ: Դեռևս Դ. Ռիկարդոն՝ քննարկելով շահույթի նորմաների տարբերությանը, իսկ Զ. Ստ. Միլլը զարգացնելով կապիտալի միգրացիայի պատճառները, ընդգծում էին այն, որ շահույթի նորմաների միջև տարբերությունը պետք է լինի էական՝ ծածկելու համար արտերկրում ներդրողի ռիսկը⁴⁷:

Կապիտալը սկզբնապես արտահանվելով գաղութներ, տնտեսապես հետամնաց երկրներ, աստիճանաբար փոխեց իր աշխարհագրությունը՝ վերաճելով գլխավորապես զարգացած երկրների միջև կապիտալի փոխադարձ միգրացիայի: Կապիտալի արտահանումը նաև նոր տարածքներ ներթափանցելու կարևոր միջոց է, ընդ որում՝ առանց քաղաքական անեքսիաների:

Ձևական միջազգայնացումն իրական միջազգայնացման պատմական զարգացման ձևերից չէ միայն, այն մնում է իրական գործընթացների հիմքը: Երկրորդն ընդգրկում է առաջինին, որը դրսևորվում է հետևյալում. արտաքին տնտեսական կապերի առևտրային մոդելը, հաճախ վերափոխված, օրգանապես ընդգրկվում է արտադրական ներդրումային մոդելում:⁴⁸ Աշխարհատնտեսական փոխազդեցություններում արտադրության միջազգայնացման գործընթացի երկակիությունը դրսևորվեց հատկապես XX դարի առաջին կեսին:

Չնայած XX դարի վերջին տասնամյակում մի շարք միջազգային համաձայնագրերի միջոցով վերջ տրվեց Արևելքի և Արևմուտքի դիմակայմանը: Դրանք բացառեցին այդ տարածաշրջանների միջև տնտեսական հիմախնդիրների լուծման հնարավորությունը ռազմա-քաղաքական եղանակով, սակայն ներկայումս շատ երկրների կառավարություններ հակված են աշխարհատնտեսական փոխազդեցությունները նաև ռազմա-քաղաքական միջոցներով կարգավորելու կողմը: Որպես օրինակ կարող ենք նշել Մերձավոր Արևելքում, Աֆրիկայի հյուսիսային հատվածում վերջին տասնամյակում տեղի ունեցող իրադարձությունները (Սիրիա, Իրաք), Ուկրաինայի և Ռուսաստանի Դաշնության միջև ընթացող հակամարտությունը, որն անուղղակիորեն Արևմուտքի և Ռուսաստանի կողմից տնտեսական ազդեցության

⁴⁷ Mill J. S. Principles of Political Economy. Liv. IV, chap. 5, p. 110.

⁴⁸ Նշված երկու մոդելների առավել հստակ և համալիր վերլուծությունը տրվում է Է. Գ. Կոչետովի կողմից, Геоэкономика и внешнеэкономическая стратегия Россия. //МЭиМО, 1994, № 10. - С 41-58.

ամրապնդման դրսևորում է: Ժամանակակից աշխարհատնտեսական փոխազդեցությունների նորազատական նախագիծը «ամբողջությամբ ազատական է՝ ոչնչացնելով օտար իշխանությունը, և մեղմ տոտալիտար է՝ հաստատելով իրենը»⁴⁹:

Ժամանակի և տարածության մեջ գլոբալացումը ֆունկցիոնալ առումով ապահովում է տեխնոլոգիական, տնտեսական, քաղաքական, տեղեկատվական գործընթացների միասնությունն ու ամուր փոխկապվածությունը: Մյուս կողմից, գլոբալացման հիմնական մասնակիցների (վերազգային կորպորացիաներ, միջազգային կազմակերպություններ) և դարերի ընթացքում ձևավորված մշակութային և քաղաքակրթության բազմապիսի արժեքային համակարգերի միջև հակասությունն ակնհայտ է:

Հայեցակարգային առումով, ընդհանուր զարգացման գործընթացում ցանկացած երկիր ամենից առաջ ձգտում է բավարարել իր ազգային պահանջմունքները: Սակայն, եթե հաշվի առնենք ազգային շահերի առկայությունը, տնտեսական ռեսուրսների օգտագործման տարբեր հնարավորությունները և աշխարհի երկրների անհավասարաչափ զարգացման հանգամանքը, ապա համաշխարհային տնտեսությունում ակնհայտ աճող հակասականությունը դառնում է բացատրելի: Վերջին երեսուն տարիների ընթացքում միջազգային կորպորացիաների և համաշխարհային ֆինանսական կենտրոնների աշխարհագրությունը որակապես վերափոխվել է: Բավական է նշել, որ եթե 1990-ականների սկզբին գործող վերազգային կորպորացիաների 37 հզր. գլխամասային ընկերություններից 33 հզր. գտնվում էին զարգացած երկրներում, ապա 2009 թ. արդեն վերազգային կորպորացիաների գլխամասային ընկերությունների թիվը հասավ 82 հազարի, որոնք աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում ձևավորել են 810 հազարի հասնող արտասահմանյան ստորաբաժանումներ և մասնաճյուղեր⁵⁰:

Համաշխարհային տնտեսությանը բնորոշ է նաև աշխարհագրական տարածաշրջայնացումը, որը պահանջում է երկրների արտաքին տնտեսական քաղաքականության իրականացման նոր հրամայականներ: Ներկայումս ցանկացած

⁴⁹ Кастельс М., Глобальный капитализм и новая экономика: Значение для России// Постиндустриальный мир и Россия, М., 2007, էջ 75-80; Кузнецов В., Что такое глобализация? //МЭиМО, 1998, №3, էջ 19; Gray J., False Dawn: The Delusions of Global Capitalizm, L., 1998, էջ 80.

⁵⁰ UNCTAD, World Investment Report 2008. New York, Geneva, 2008, էջ 16.

երկրի արտաքին տնտեսական կապերն ուղղակիորեն կախված են աշխարհատնտեսական փոխազդեցություններից: Այդ հանգամանքը հնարավորություն է տալիս համաշխարհային քաղաքական գործընթացները դիտարկել տնտեսական տեսանկյունից: Արդեն 1970-ականներին համաշխարհային տնտեսությունում արտադրության և ֆինանսական կապիտալի միջազգայնացման արագ տեմպերը և դրա հետագա ուղղահայաց կապերի գործընթացները սկսեցին ստանալ խիստ ընդգծված քաղաքական երանգ: Այսպես.

- համաշխարհային տնտեսությունում ներճյուղային կոոպերացիան օբյեկտիվորեն բարձրացրել է վերաբերական գործոնների դերը, հատկապես կառուցվածքային վերափոխումների ոլորտում՝ դրանով իսկ հարցականի տակ դնելով շատ երկրների ազգային ռազմավարական ծրագրերի իրականացումը,
- սկսվել է վերազգային, չվերահսկվող կարճաժամկետ կապիտալի կուտակում, որը բավարարելով տնտեսության ընթացիկ պահանջմունքները ընդունակ է փոքր պետություններում առաջացնելու տնտեսական տատանումներ՝ դառնալով ազգային ֆինանսական ճգնաժամերի նախապայման, որոնք, իրենց հերթին, տարածաշրջանում կոմուլյատիվ էֆեկտի հաշվին կարող են խախտել ազգային պետության քաղաքական հիմքերը:

Աշխարհատնտեսական կապերի ժամանակակից իրավիճակը կարելի է պատկերացնել, որպես «համաշխարհային համատիրության» ստեղծման գործընթաց, որտեղ միավորված բնակիչները իրենց հնարավորություններով և եկամուտներով հավասար են, ինչպես նաև դրանում ընդգրկվում են նրանք, ովքեր իրենց ներուժային տնտեսական և էթնոսոցիալական հնարավորությունների օգտագործման շնորհիվ արժանապատիվ հանձնել են համաշխարհային մրցունակության «քննությունը» և համաշխարհային համախառն արդյունքի «կարկանդակի» սեղանի շուրջ գրավել իրենց տեղը: Այս տեսակետը պաշտպանում են նաև շատ հետազոտողներ, ովքեր անհավասարաչափ տնտեսական զարգացման պայմաններում աշխարհատնտեսական կապերի աշխարհագրության որակական փոփոխությունների հիմքում դնում են աշխատանքի վերազգային բաժանումը և գլոբալ մրցակցությունը, ընդ որում՝

պահպանելով ֆինանսական և մտավոր ռեսուրսների նկատմամբ տնտեսապես զարգացած երկրների մենաշնորհը⁵¹:

Առաջին հայացքից թվում է, որ աշխարհատնտեսական կապերը՝ աշխատանքի միջազգային բաժանման և կոոպերացման խորացումը, արտադրության գործոնների շարունակական կատարելագործումը, վերջին հաշվով, պետք է նպաստեն երկրների զարգացման մակարդակների աստիճանական համահարթմանը: Սակայն, ներկայումս «գերակայում է այն միտումը, որ մարդկային ռեսուրսները ավելանում են, հումքային ռեսուրսները և հումքային բազան կրճատվում է, իսկ նորամուծական ակտիվությունը բավարար չէ, այսինքն ի վիճակի չէ փոխհատուցելու հումքի և ռեսուրսների «կորուստները»: Վաղը կլինի տնտեսական զարգացման նոր ցիկլ և կծագեն հավասարակշռության նոր պայմաններ»⁵²:

Գլոբալացումը ենթադրում է նաև ներտնտեսական ոլորտում ազգային կառավարությունների ազդեցության աճ: Հատկապես ներքին տնտեսական քաղաքականությունն է պայմանավորում արտաքին տնտեսական կապերի ընդլայնումը և ամրապնդումը: Ավելին, այն պայմանավորում է միջազգային հանրության վերաբերմունքը երկրի նկատմամբ, ինչպես նաև տվյալ երկրի համաաշխարհային տնտեսությունում ընդգրկելու հնարավորությունները: Դա հնարավորություն է տալիս նվազագույնի հասցնելու սոցիալական ծախսերը և հարաբերականորեն ավելի հեշտ հասնել «պայմանավորվածության»՝ միջազգային առևտրից և օտարերկրյա ներդրումներից ստացված շահույթների բաշխման և վերաբաշխման կապակցությամբ:

Էժան աշխատուժն ու հումքային ռեսուրսները գնալով ավելի քիչ են դիտարկվում որպես մրցակցային առավելություն, հետևաբար այդ գործոնները ներկայումս օտարերկրյա ներդրումների տրամադրման երաշխիք չեն: Կապիտալն ամենից առաջ ուղղվում է դեպի տնտեսական քաղաքականության կանխատեսելիությանը և «խաղի

⁵¹ Матюшок В. М., Проблемы стратегии экономического развития России в условиях глобализации. М., 2002, էջ 37-47; Долгов С.И., Глобализация экономики: новое слово или новое явление? М., Экономика, 1998, էջ 130-135; Մարկոսյան Ա. Խ., Տնտեսագիտություն բոլորի համար, Ե., 2001, էջ 287-288; Сорос Д., Кризис мирового капитализма: открытое общество в опасности. М., ИНФРА, 1999, էջ 100-108; Проблема внешней зависимости в стратегии экономической безопасности России. М., изд. РУДН, 2004, էջ 20-30; Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы Российской экономики (рук. авт. коллектива Д.С.Львов). М.: Экономика, 2004, էջ 190-191.

⁵² Багратян. Г., Основы геоэкономики (Мегаэкономики). ԷԿՈՆՈՄԻԿԱ ամսագրի հավելված, Եևան 2010, էջ 22:

կանոնների» միասնությանը, որը սերտաճում է միջազգային տնտեսական կապերում տվյալ երկրի ընդգրկվածության աստիճանին:

Երկրների արտաքին տնտեսական կապերի միջազգայնացման «սարդոստայնը» գլոբալացման հաճախ տարերային գործընթացներին տալիս է օբյեկտիվ բնույթ, դրանով իսկ ապահովելով տվյալ երկույթի կարգավորելիությունը: Սկզբունքորեն բացելով տնտեսական զարգացման նոր հնարավորություններ, գլոբալացումը, որպես երկույթ, մարդուն մոտեցնում է կենսագործունեության պահպանման հիմնախնդրին: Բնական միջավայրն աստիճանաբար արհեստականով փոխարինելու ընթացքում փոխվում են նաև գլոբալացման ընկալումը պայմանավորող գործոնները: Այսպես, ժամանակակից վերազգային կորպորացիաների համար ներկայումս գրեթե գոյություն չունեն ազգային սահմաններ, իսկ ազգային կառավարություններն առչվում են այնքանով, որքանով դրանք ապահովում են բարենպաստ առևտրային ռեժիմ ներքին շուկայում: Սակայն քանի դեռ գոյություն ունեն ազգային արժույթներ և ազգային սահմաններ՝ փոխառվական կապիտալի ազգային և միջազգային շուկաների միջև հիմնական արգելքը կմնա կապիտալների ներհոսքի և արտահոսքերի արժույթային սահմանափակումները:

Ներկայումս աշխարհատնտեսական փոխազդեցությունների շերտավորումը արտահայտվում է հետևյալում՝

1. ֆինանսական ոլորտը հարաբերականորեն մեկուսանում է,
2. ձևավորվում են ցանցային եղանակով կազմակերպված միջազգային արտադրա-ֆինանսական համակարգեր,
3. համաշխարհային ապրանքային շուկան դարձել է բարդ բազմամակարդակ համակարգ, որտեղ յուրաքանչյուր մակարդակին բնորոշ են սեփական խաղի կանոնները:

Ավտոմատացման, էլեկտրոնիկայի, հեռուստահաղորդակցության, կենսատեխնո-լոգիաների արագ զարգացման հետևանքով՝ մի կողմից հենքային ապրանքների, մյուս կողմից՝ պատրաստի արտադրանքի շուկաների միջև տեղի է ունենում որոշակի տարանջատում: Իրենց հերթին, պատրաստի արտադրանքի

շուկաները ներկայանում են բարձր, միջին և տեխնոլոգիապես ցածրակարգ ապրանքների տեսքով:

Համաշխարհային ապրանքային շուկայի վերին մակարդակը ներկայացվում է տիեզերանավային տեխնիկայի, ինքնաշխատ տեղեկատվական սարքավորումների, դեղագործական, ճշգրիտ և չափիչ սարքավորումների, էլեկտրասարքավորումների առևտրով և դրանց տեսակարար կշիռն անընդհատ մեծանում է: 2012 թ.-ին այդ ապրանքներին բաժին էր ընկնում համաշխարհային ապրանքաշրջանառության ավելի քան 25%-ը⁵³: Այդ ոլորտում առաջատար երկրների միջև տեղի է ունենում սուր մրցակցային պայքար՝ հանուն գիտատեխնիկական նորամուծությունների:

Հաջորդ մակարդակում իրականացվում են առևտրային գործառույթներ՝ կապված միջին տեխնոլոգիական արտադրանքների հետ: Դրանք, որպես կանոն, կապիտալատար ապրանքներն են՝ հաստոցներ, տրանսպորտային միջոցներ, ռադիոտեխնիկա, քիմիական նյութեր, կենցաղային էլեկտրատեխնիկական ապրանքներ և այլն: Այստեղ մրցակցում են արդյունաբերությունը զարգացնող երկրները: Մրցակցային պայքարում մասնակիցների թիվն աճում է՝ ի հաշիվ զարգացող և անցումային տնտեսության երկրների: Պատրաստի արտադրանքի շուկաներում կարևորվում է ոչ այնքան գինը, որքան ապրանքի սպառողական հատկությունները. որակը, նորույթը, օգտագործման ժամանակահատվածի երաշխիքը:

Հաջորդ մակարդակն ընդգրկում է ցածր տեխնոլոգիական արտադրանքը, որում գործառնում են ինդուստրացման վաղ փուլում գտնվող երկրների ձեռնարկությունները՝ ավելցուկային էժան, ցածր որակավորում ունեցող աշխատուժով: Պատրաստի արտադրանքի արտահանողները, որպես կանոն, զարգացող երկրներն են և դրանց նշված շուկաներն օլիգոպոլիստական են: Այդ իսկ պատճառով, ձեռք բերված համաձայնությունների շնորհիվ, նրանք են սահմանում գիտատեխնիկական նշանակության արտադրանքի վաճառքի կարգը:

Համաշխարհային շուկայի ամենացածր մակարդակում շրջանառվում են հենքային ապրանքները, որոնցից են բնական ռեսուրսները, հանքանյութերը, գյուղատնտեսական հումքը, ձկնարտադրանքը: Դրանց բաժին է ընկնում

---

⁵³ World Trade Report 2012. Trade and public policies: A closer look at non-tariff measures in the 21st century. WTO, p. 39.

համաշխարհային առևտրի ծավալի մոտ 24%-ը⁵⁴։ Այստեղ նույաես հիմնական մրցակիցներն են լատինաամերիկյան, աֆրիկյան, զարգացող ասիական և հետխորհրդային երկրները։ Այս մակարդակում հենքային ապրանքների որակական ցուցանիշները հիմնականում համասեռ են, որի պատճառով էլ մրցակցային պայքարի հիմնական ձևը գնային մրցակցությունն է։ Մի կողմից այդպիսի ապրանքների գները ձևավորվում են ելնելով դրանց շահագործման եղանակից, տեղափոխման պայմաններից, մյուս կողմից՝ առավել զգալի ազդեցություն թողնում է համաշխարհային շուկայի կոնյունկտուրան։

Համաշխարհային շուկայի այս մակարդակում իրացումը ընդլայնելու հիմնական եղանակը արտադրության ծախքերի իջեցումն է, որը սակայն բախվում է որոշակի կոշտ սահմանափակումների։ Բնական ռեսուրսները անսահման չեն։ Լավագույն հանքանյութերի պաշարները սպառելուց հետո՝ անցում է կատարվում առավել աշխատատար և դժվարահաս հանքավայրերին (ինչն այսօր տեղի է ունենում Ռուսաստանի վառելիքային համալիրում)։ Սա հանգեցնում է ինքնարժեքի բարձրացմանը, հետևաբար և համաշխարհային շուկայում մրցունակության անկմանը։ Ընդ որում, աշխատանքի վարձատրությունը, երկրի բարեկեցության ընդհանուր մակարդակի բարձրացմանը զուգընթաց աճում է, որն ավելի է թուլացնում մրցունակությունը։ Արդյունքում այն երկրները, որոնք մասնագիտանում են ագրար-հումքային ապրանքների արտադրություններում՝ միաժամանակ գտնվելով ինդուստրացման վաղ շրջանում, ի վերջո, հայտնվում են առավել անբարենպաստ տնտեսական իրավիճակում։

Այսպիսով, երկրների միջև տնտեսական կապերի զարգացման, դրանց հետագա համագործակցության խորացման հիմքում ընկած են բազմաթիվ գործոններ, որոնք պայմանականորեն դասակարգվում են արտաքին և ներքին խմբերում։ Ընդ որում այդ գործոնները որոշում են ոչ միայն երկրների արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման ծավալն ու բովանդակությունը, որակն ու աշխարհագրությունը, այլև կանխորոշում են երկրի տեղն ու դիրքը համաշխարհային տնտեսության մեջ։

---

⁵⁴ World Trade Report 2012. Trade and public policies: A closer look at non-tariff measures in the 21st century. WTO, p. 39.

Զարգացման ներքին գործոններն են բնական և աշխարհագրական ռեսուրսները, նյութական և դրամական կապիտալի առկայությունը, աշխատանքային ռեսուրսները և նրանց կրթական մակարդակը, տեխնոլոգիական, նորարարական ներուժը, կառավարման հմտությունները, ինստիտուցիոնալ միջավայրը և վերջապես, արտադրության կազմակերպման ավանդույթները: Տնտեսական կապերի զարգացման ներքին և արտաքին գործոնների հարաբերակցության մեջ առաջնայինը ներքին գործոններն են, դրանց օպտիմալ և արդյունավետ օգտագործումից, տնտեսության կազմակերպման առաջադիմական ձևերից է կախված արտաքին գործոնների նշանակությունն ու դերակատարությունը կոնկրետ երկրի տնտեսության վրա: Եթե փորձենք դասակարգել նաև արտաքին գործոնները, ապա այստեղ դասակարգման տրամաբանությունը որոշ չափով կհամընկնի ներքին գործոնների դասակարգման հետ: Սուղ տնտեսական, աշխատանքային, ֆինանսական, տեխնոլոգիական ռեսուրսներ ունեցող երկրները ստիպված են դրանք ներկրել և իրենց տնտեսական կապերը մնացած աշխարհի հետ զարգացնել այդ ուղղությամբ:

Տնտեսական կապերի միջազգայնացման համատեքստում խիստ կարևորվում է բնական ռեսուրսների առկայությունը, հատկապես անցումային և զարգացող երկրների համար: Այն կարող է ունենալ երկակի նշանակություն: Մի կողմից, դա մեծ առավելություն է կառուցվածքային վերափոխումների իրականացման ժամանակ, և բավականին գրավիչ արտասահմանյան ներդրումների համար: Մյուս կողմից, ինչպես ցույց է տալիս բնական ռեսուրսներով հարուստ մի շարք երկրների փորձը (Թուրքմենստան, Ռուսաստան), դրանց առկայությունը թույլ է տալիս քաղաքական անկայունության պայմաններում խիստ թուլացնել տնտեսական բարեփոխումների իրականացման նկատմամբ վերահսկողությունը, որն էլ, որպես կանոն, վերջին հաշվով հանգեցնում է քաղաքական վերնախավի կոռումպացմանը:

Արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդման և ընդլայնման հարաբերականորեն ինքնուրույն գործոն կարելի է համարել աշխարհաքաղաքական գործոնը, եթե՝

- երկիրը գտնվում է տնտեսապես առավել զարգացած երկրների հարևանությամբ,

- տարածաշրջանում բացակայում են ռազմական ընդհարումները,
- երկրի տարածքով անցնում են միջազգային նշանակության հաղորդակցման ուղիները:

Ցավոք, նշված գործոններից և ոչ մեկը չի համապատասխանում Հայաստանի տնտեսական իրողություններին:

Վերջապես, արտաքին տնտեսական կապերի ամրապնդման և ընդլայնման գործում, մեծապես կարևորվում է ազգամշակույթային գործոնը, որի ազդեցությունը պայմանավորված է տվյալ երկրի սովորույթներով, ազգային հոգեբանության և առանձնահատկություններով: Արևմտյան մասնագետները մասնավորապես ուշադրություն են դարձնում այդ գործոնի ներազդեցությանը մյուս գործոնների և դրանց փոխազդեցությանը տնտեսական զարգացման վրա⁵⁵:

Արտաքին տնտեսական կապերի հաստատման գործում, այսօր չափազանց կարևորվում է նաև քաղաքական գործոնի դերը: Հատկապես նախկին խորհրդային հանրապետություններում բարեփոխումներն ընթացան և այսօր էլ ընթանում են բազմաթիվ շեղումներով՝ պայմանավորված քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունից: Արդյունքում խախտվում է կառուցվածքային վերափոխումների հետևողականությունը, իջնում է պետական կառավարման համակարգի գործունեության որակը, որը չի կարող իր բացասական ազդեցությունը չթողնել տնտեսական զարգացման վրա: Այդպիսի իրավիճակ ակնառու է նաև Հայաստանում: Այսօր տնտեսական և քաղաքական անկայունությունը վերածվել է տնտեսական զարգացումը խոչընդոտող հիմնական գործոնի, որն ամենաշատն է անհանգստացնում օտարերկրյա ներդրողին:

Այն, թե Հայաստանի Հանրապետությունը համաշխարհային առևտրատնտեսական կապերին ինչպիսի մասնակցություն ունի՝ ինչպես ապրանքային այնպես էլ աշխարհագրական գերակայությունների, կապիտալի և աշխատուժի շուկաներին ինտեգրվելու առումով, կանդրադառնանք ատենախոսության հաջորդ գլուխներում:

⁵⁵ Richard H., Franke G., Michael H. Cultural Roots of Economic Performance: A Reaserch Note. Strategic Management Journal, 1991, # 12, էջ 165-173.

ԳԼՈՒԽ 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

2.1 Տնտեսական կապերի բազմազանեցման արտաքին գործոնները

Տնտեսական կապերի ազատականացման պայմաններում յուրաքանչյուր երկրի արտաքին տնտեսական կապերում ընդգրկվածությունը գնահատվում է առևտրային հարաբերություններին, կապիտալի և աշխատուժի, որպես արտադրության գործոնների միջազգային շուկաներին մասնակցությամբ, տեխնոլոգիաների համաշխարհային շուկայում ունեցած դերակատարումով և այդ ամենի արդյունքում գրանցած տնտեսական առաջընթացով: Այլ խոսքով, ժամանակակից համաշխարհային տնտեսության բազմաբնույթ կապերին ակտիվ մասնակցությունը ոչ այլ ինչ է, քան արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցում:

Ատենախոսության սույն բաժնում կփորձենք գնահատել վերը նշված ոլորտներում ՀՀ մասնակցության տնտեսական արդյունքները, ինչը հնարավորություն կտա որոշակիորեն հստակեցնել այն մարտահրավերները, որոնք զարգացման ներկա ժամանակահատվածում ծառացել են մեր երկրի առջև:

Արտաքին տնտեսական կապերի, թերևս, ամենազարգացած և ավանդական ձևը առևտուրն է: Յուրաքանչյուր երկրի համար արտաքին առևտրի դերը գերազնահատելը դժվար է: Ըստ ամերիկացի տնտեսագետ Ջ. Սակսի՝ «աշխարհի ցանկացած երկրի տնտեսական հաջողությունը կախված է արտաքին առևտրից: Դեռևս ոչ մի երկրի չի հաջողվել ստեղծել առողջ տնտեսություն՝ մեկուսանալով համաշխարհային տնտեսական համակարգից»:⁵⁶

ՀՀ-ն անկախացման տարիներից ի վեր ընդլայնել է իր առևտրատնտեսական կապերի աշխարհագրությունը՝ կապեր հաստատելով աշխարհի մի շարք երկրների հետ: Դրանց մի մասի հետ ձևավորված տնտեսական կապերը կարելի է գնահատել արդեն կայացած՝ անկախ որոշակի անկանխատեսելի, ֆորս-մաժորային իրավիճակների ազդեցությամբ տեղի ունեցող անցանկալի դրսևորումներից:

⁵⁶ Джеффри Сакс. Рыночная экономика и Россия. М.: Экономика 1994, с. 244.

Այսպես, եթե ՀՀ առևտրային 20 հիմնական գործընկերներին 2008 թ.-ին բաժին էր ընկնում ՀՀ ներմուծման 67.8%-ը, ապա 2013 թ.-ին այդ ցուցանիշը հասել էր 81.9%-ի (աղյուսակներ 1, 2): Միաժամանակ 2009-2015 թթ. որոշակի փոփոխություններ են կատարվել գործընկեր երկրների կազմում:

Չինաստանը 2005 թ.-ին ՀՀ առևտրային գործընկերների շարքում զբաղեցնելով 11-րդ տեղը՝ սկսած 2008 թ.-ից կայուն ամրապնդել է իր դիրքերը երկրորդ հորիզոնականում: Չինաստանի բաժինը ՀՀ ներմուծման համախառն ծավալում ամենաբարձրը եղել է 2010 թ.-ին՝ 10.8%, սակայն հաջորդ տարիներին ցուցադրել է նվազման միտում:

Աղյուսակ 1

Առևտրային հիմնական 20 գործընկեր-երկրների տեսակարար կշիռը ՀՀ ներմուծման մեջ⁵⁷

	Դիրքը, տեղը					Տեսակարար կշիռը (%)				
	2011	2012	2013	2014	2015	2011	2012	2013	2014	2015
Ռուսաստան	1	1	1	1	1	21.5	24.8	24.8	25.4	29.1
Չինաստան	2	2	2	2	2	9.8	9.4	8.6	9.4	9.7
Ուկրաինա	5	5	4	6	7	5.6	5.1	5.1	4.6	3.8
Գերմանիա	3	3	3	3	3	5.9	6.2	6.3	6.4	6.2
Թուրքիա	4	6	5	4	6	5.8	5.0	4.7	5.2	4.2
Իրան	6	4	6	5	4	5.2	5.1	4.4	4.7	6.1
Իտալիա	7	7	8	7	5	4.1	4.0	3.7	4.1	4.6
Բուլղարիա	10	13	14	20	20	2.5	2.0	1.5	0.6	0.8
ԱՄՆ	8	8	9	9	8	3.6	3.4	3.1	3.0	3.3
Ռումինիա	9	11	10	-	-	2.5	2.1	2.6	0.9	0.5
Ճապոնիա	14	9	11	10	12	1.7	2.3	2.2	2.6	1.8
Ֆրանսիա	12	16	18	13	10	2.0	1.6	1.4	0.6	0.6
Կորեայի Հանրապետ.	19	18	19	-	-	1.4	1.2	1.1	-	-
Բելգիա	16	14	12	12	14	1.6	1.7	1.6	2.0	1.5
Շվեյցարիա	13	12	7	8	13	1.3	2.0	3.8	3.3	1.6
Վրաստան	18	19	16	15	9	1.5	1.1	1.5	1.6	2.1
Բրազիլիա	11	10	13	11	11	2.0	2.2	2.0	2.1	1.9
Հունաստան	17	29	20	-	-	1.5	0.7	0.5	0.4	0.5
Հնդկաստան	15	15	15	-	-	1.7	1.6	1.5	-	-
ԱՄԷ	20	20	17	16	15	1.2	1.1	1.5	1.5	1.3

2015 թ.-ին Չինաստանի բաժինը ՀՀ ներմուծման կառուցվածքում ավելացել է 0.3 տոկոսային կետով: Հետաքրքիր է Թուրքիայի կարգավիճակը, որը 2005 թ.-ին լինելով ՀՀ ներմուծման 10-րդ գործընկերը, 2011 թ. և 2014 թ.-ին թիվ 4 արտաքին առևտրային գործընկերն էր, իսկ 2015 թ.-ին ամրագրվել է 6-րդ հորիզոնականում՝ իր

⁵⁷ Աղյուսակը կազմվել է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 117-118 տվյալների հիման վրա:

դիրքերը զիջելով Իրանին: Հարևան երկրներից Վրաստանը ևս բավականին բարելավվել է իր դիրքերը, իսկ Ուկրաինայի հետ ՀՀ առևտրային կապերը աստիճանաբար թուլանում են: 2015 թ. ներմուծման ոլորտում առևտրային կապերն ամրապնդվել են Ավստրիայի, Միացյալ Թագավորության, Նիդեռլանդների և Իսպանիայի հետ: Վերջին հինգ տարիներին ներմուծման կտրվածքով ՀՀ առևտրային հիմնական գործընկերները կայուն մնում են Ռուսաստանը, Չինաստանը, Գերմանիան, Իրանը և Թուրքիան: Փոփոխություններ առկա են նաև գործընկեր-պետությունների կազմում: Եթե 2005 թ.-ին Թուրքմենստանը գրավում էր 5-րդ տեղը, ապա այսօր այն այլևս դուրս է մնացել հիմնական քսանյակից, ներմուծվող գազի խիստ բարձր տարանցիկ գնի պատճառով: Ղազախստանի, որպես ԵԱՏՄ անդամ-երկրի հետ ևս ներմուծման առումով տնտեսական կապեր 2014-15 թթ. չեն արձանագրվել: Եթե 2005 թ.-ին Իսրայելը ՀՀ առևտրային 7-րդ գործընկերն էր, ապա այժմ այդ երկրի հետ առևտրատնտեսական կապերը ևս բացակայում են: Նույնը կարելի է պնդել Կորեայի Հանրապետության և Հնդկաստանի հետ առևտրային կապերի մասին:

Արտահանման ոլորտում նույնպես կան որոշակի փոփոխություններ: Մասնավորապես՝ 2005 թ.-ին 4-րդ տեղից Ռուսաստանը, հետագա տարիներին, վստահորեն գլխավորում է առաջատարների ցուցակը (աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 2

Առևտրային հիմնական 20 գործընկեր-երկրների տեսակարար կշիռը ՀՀ արտահանման մեջ (տոկոսներով)⁵⁸

	Դիրքը, տեղը					Տեսակարար կշիռը %					
	2011	2012	2013	2014	2015	2008	2011	2012	2013	2014	2015
Ռուսաստան	1	1	1	1	1	19.7	16.7	20.2	27.1	19.9	15.2
Բուլղարիա	3	2	2	6	7	5.6	11.4	9.4	9.2	5.5	5.3
Գերմանիա	2	5	5	3	3	17.4	11.8	7.6	5.8	10.2	9.8
Նիդեռլանդներ	4	8	10	10	12	12.4	8.8	5.8	4.5	4.8	3.2
Իրան	5	4	4	6	8	2.4	8.0	7.9	6.4	5.5	5.2
ԱՄՆ	6	6	6	5	9	5.0	7.5	6.3	6.0	5.9	3.7
Բելգիա	8	3	3	11	11	8.5	5.3	9.2	8.9	4.0	3.2
Վրաստան	10	10	7	7	5	7.7	4.6	5.1	5.8	5.5	7.8
Չինաստան	13	11	9	2	2	0.2	1.2	2.3	4.7	10.0	11.1
Կանադա	9	7	8	4	6	1.5	5.9	6.2	5.7	6.0	7.5
Շվեյցարիա	11	9	11	15	13	1.1	2.3	5.2	1.7	0.9	2.7
Իսպանիա	7	12	14	-	-	1.1	6.2	2.2	0.7	0.0	0.1
Ուկրաինա	15	16	13	18	19	2.1	0.8	1.0	1.0	0.7	0.4
Թուրքմենստան	22	18	12	14	14	0.4	0.3	1.0	1.3	1.0	1.2

⁵⁸ Աղյուսակը կազմվել է Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2011, Ե. 2011, էջ 483-484: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 123-124 տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ 2-ի շարունակությունը

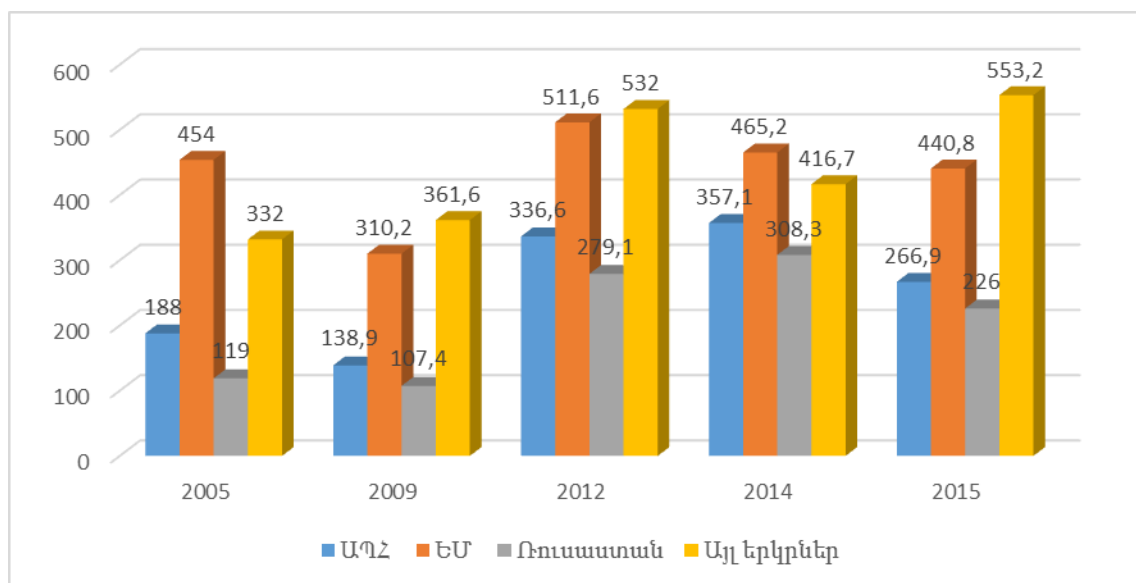
ԱՄԷ	17	19	16	17	15	1.0	0.7	0.7	0.6	0.8	0.7
Ֆրանսիա	18	25	18	-	17	1.0	0.7	0.3	0.4	0.3	0.4
Ավստրիա	29	32	19	-	-	0.3	0.2	0.1	0.1	0.1	0.1
Հնդկաստան	27	36	20	-	-	0.2	0.2	0.1	0.0	0.0	0.0
Ղազխստան	24	26	17	19	20	0.2	0.3	0.3	0.5	0.4	0.3
Իտալիա	23	22	15	12	10	2.6	0.3	0.6	0.7	2.2	3.3

2015 թ.-ին Հայաստանից արտահանվող ապրանքների 15.2%-ը բաժին է ընկել Ռուսաստանին: Սակայն, 2013 թ. համեմատությամբ ՀՀ արտահանման կառուցվածքում ՌԴ բաժինը կրճատվել է 1.9%-ով:

Չափազանց հետաքրքիր է Բուլղարիայի կարգավիճակը: Եթե 2005 թ. արտահանման կտրվածքով այն 32-րդ տեղում էր, 2012-13 թթ.-ին զիջում էր միայն Ռուսաստանին, ապա 2015 թ.-ին զբաղեցրել է 7-րդ հորիզոնականը: Հայաստանի արտահանման կայուն գործընկերոջ կարգավիճակը վերջին երկու տարիներին ամրագրվել է Չինաստանին՝ 2-րդ տեղ, Գերմանիային՝ 3-րդ տեղ, իսկ 4-րդ տեղում Իրաքն է, որի հետ մեր երկրի արտաքին տնտեսական հարաբերությունները նախկինում որևէ ակտիվություն չեն գրանցել: Ամեն դեպքում, ՀՀ հիմնական գործընկեր երկրների հետ 2015 թ.-ին արտահանման տեսակարար կշռի նվազում գրանցվել է:

Անշուշտ համաշխարհային ճգնաժամը բացասաբար է անրադառնում ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա, սակայն, ըստ էության, դա զարգացման արտաքին և ներքին գործոնների միասնականության և փոխկախվածության հանգամանքն է, որով կարևորվում է ներքին գործոնների դերը, որոնք ապահովում են հայրենական ապրանքների մրցունակությունը արտաքին շուկաներում: Այսպես, եթե 2005 թ. ՀՀ արտահանումը կազմում էր ներմուծման 53.7%-ը, ապա 2014 թ.-ին այն կազմել է 34.9%: Այսինքն, արտահանումը՝ որպես տնտեսական աճի գործոնի իր գործառույթը չի իրականացնում, քանի որ արտահանումից ստացվող եկամուտները բավարարում են միայն ներմուծման ծախսերի միայն 1/3-ից ավելի փոխհատուցմանը: Վերջին տարիներին բավականին նվազել են նաև տնտեսական աճի տեմպերը, ինչի արդյունքում ըստ արտահանման բաժնեմասի տնտեսության բացության մակարդակը 2005 թ. 19.4%-ից նվազել և վերջին չորս տարիների ընթացքում պահպանվում է 13.2% մակարդակի վրա: Եթե ներմուծման ծավալները շարունակ աճում են, կնշանակի

ներքին շուկայում առկա է որոշակի ապրանքների նկատմամբ կայուն պահանջարկ, որը հնարավոր է բավարարել նաև տեղական արտադրությամբ՝ գործընկեր երկրների հետ ձևավորելով արդյունավետ և փոխշահավետ արտաքին առևտրային հարաբերություններ: Այս նկատառումից ելնելով, կարևորում ենք ներմուծման և արտահանման ծավալների դինամիկայի ուսումնասիրությունը, որը թույլ կտա ճշգրտել ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման գերակայությունները Եվրամիության, ԱՊՀ երկրների, գլխավոր գործընկերոջ՝ Ռուսաստանի Դաշնության, ինչպես նաև այլ երկրների հետ: ՀՀ արտահանման և ներմուծման դինամիկան նշված երկրների և երկրների խմբերի հետ ներկայացված է գծապատկերներ 1 և 2-ում:

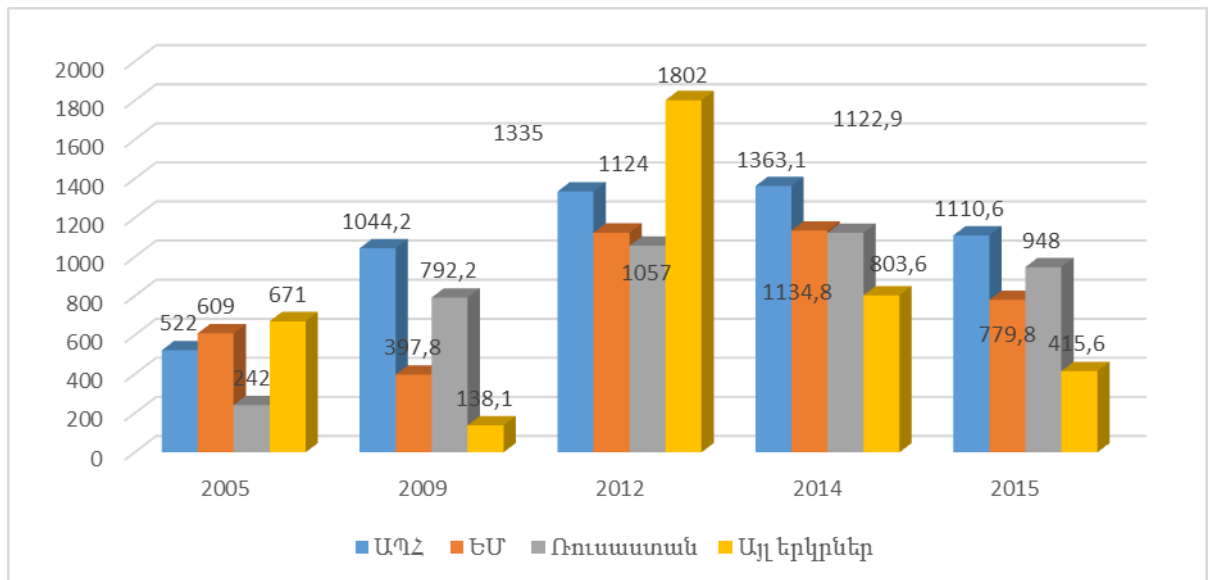
Գծապատկեր 1. ՀՀ արտահանումը ԵՄ, ԱՊՀ, ՌԴ և այլ երկրներ (մլն.ԱՄՆ դոլար)⁵⁹

Ինչպես երևում է գծապատկեր 1-ից 2005թ. բազային տարվա համեմատությամբ 2009 թ.-ին, համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությամբ, ուսումնասիրվող բոլոր երկրների կամ դրանց խմբերի հետ ՀՀ արտահանումը զգալիորեն կրճատվել է: 2012-2015 թթ.-ին ճգնաժամային իրավիճակի հետևանքները որոշակիորեն հաղթահարվել են, սակայն արտահանման դինամիկ աճի միտում առկա չէ: Օրինակ, եթե 2014 թ. դեպի Ռուսաստան և ԱՊՀ երկրներ ՀՀ արտահանումը աճել է, ապա դեպի ԵՄ և այլ երկրներ՝ կրճատվել է:

⁵⁹Գծապատկերը կազմվել է «ՀՀ արտաքին առևտուրը 2002-2005 թթ.» և Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2013: Երևան, 2013, էջ 478-480 և «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 115-166 վիճակագրական տեղեկագրերի տվյալների հիման վրա:

Հաջորդ տարում ՀՀ արտահանման ներուժը կրկին ցուցադրել է նվազման միտում. նախորդ տարվա համեմատությամբ ՀՀ արտահանման անկումը կազմել է 3.9%: Ներմուծման առումով նույնը պնդել չենք կարող: Եթե 2009թ.-ին ԵՄ և ԱՊՀ երկրների բաժինը ՀՀ ներմուծման մեջ նվազեց, ապա կտրուկ աճեց Ռուսաստանի և այլ երկրների բաժինը:

Գծապատկեր 2: ՀՀ ներմուծումը ԵՄ, ԱՊՀ, ՌԴ և այլ երկրներից ըստ առանձին տարիների (մլն.ԱՄՆ դոլար)⁶⁰

Մինչև 2008թ. ՀՀ-ից ԵՄ արտահանման ծավալները անընդհատ աճել են՝ 2004 թ. 255.1 մլն. ԱՄՆ դոլարից հասնելով 2008թ՝ 572.9 մլն. դոլար: ՀՀ արտահանման գործընկերների շարքում ԵՄ տեսակարար կշիռը 2004թ. կազմել է 31,8%, ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 2008 թ.-ին 45.2%, իսկ 2009 թվականին այս ցուցանիշը նվազել է 7.3 տոկոսային կետով: Դեպի ԵՄ երկրներ արտահանման ծավալների կտրուկ նվազումը, սակայն, չի անդրադարձել ՀՀ արտահանման գործընկերների շարքում ԵՄ-ի առաջատար դիրքերի վրա, քանի որ մնացած երկրների հետ առևտուրը ևս նվազել է: 2012 թ. հաջորդող տարիներին ներմուծման ծավալները շարունակում են կրճատվել, սակայն ԱՊՀ երկրների գերակայությունը ՀՀ ներքին շուկայում պահպանվում է:

⁶⁰ Գծապատկերը կազմվել է «ՀՀ արտաքին առևտուրը 2002-2005 թթ.» և Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2013: Երևան, 2013, էջ 478-480 և «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հունվար-դեկտեմբերին», էջ 115-166 վիճակագրական տեղեկագրերի տվյալների հիման վրա:

Ուսումնասիրվող տարիներին Ռուսաստանի Դաշնությունը ՀՀ թե՛ ներմուծման և թե՛ արտահանման գլխավոր գործընկերն է:

Ներքին անբավարար կապիտալ ռեսուրսների պարագայում յորաքանցյուր երկրի առջև ծառանում է նաև կապիտալի համաշխարհային շուկայի անընդհատ սրվող մրցակցության պայմաններում օտարերկրյա կապիտալի ներգրավվման և դրանց արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրը: ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները որոշակի դերակատարություն ունեցել են անկախության առաջին իսկ տարիներից, երբ ձևավորվեցին առաջին համատեղ ձեռնարկությունները: Սակայն օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների ներկա ծավալները բավարար չեն ՀՀ տնտեսության դիվերսիֆիկացված կառուցվածք ձևավորելու, տնտեսական հետամնացությունը հաղթահարելու, համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխան մրցունակ ապրանքներ արտահանելու, արտահանման խթանման ճանապարհով մնացած երկրների նկատմամբ փողային պարտավորություններն իրականացնելու և վճարային հաշվեկշռի վիճակը բարելավելու առումով: ՀՀ տնտեսությունը օտարերկրյա ներդրողների համար գրավիչ չէ, ուստի վերոհիշյալ հիմնախնդիրների անհետաձգելիությունից ելնելով առաջնահերթ լուծում պահանջող հիմնախնդիր է դառնում մեր երկրի ներդրումային գրավչության բարձրացումը, ՕՈՒՆ-ի ներգրավման այնպիսի մեխանիզմների ձևավորումը, որոնք ՀՀ մրցակցային միջավայրին կտան նոր որակ, կթուլացնեն այնպիսի խոչնդոտների նշանակությունը, ինչպիսիք են քաղաքական անկայունությունը, նեղ սպառողական շուկան, տրանսպորտային բարձր ծախսերը և այլն:

2006-2014 թթ. ՀՀ ներհոսած օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների դինամիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2009 թ.-ը բոլոր առումներով եղել է կրիտիկական, ինչը բնական է և օրինաչափ ոչ միայն մեր երկրի տնտեսական այս կամ այն ոլորտների, այլև ամբողջ համաշխարհային տնտեսության համար (աղյուսակ 3): Հենց այդ թվականին տնտեսական աննախադեպ անկումը կանխելու նպատակով ներգրավվեց 906.2 մլն դոլար, որի արդյունքում նույն թվականին գրանցվեց ընդհանուր ներդրումների ամենամեծ՝ 2555.4 մլն ԱՄՆ դոլար ծավալը: 2009 թ.-ի բարձր մակարդակը հաջորդ տարիներին չի պահպանվել, որոշակի առաջընթաց

գրանցվել է 2011 և 2013 թթ.-ին: 2013 թ.-ին ՀՀ ներհոսած ներդրումների ընդհանուր ծավալը հասել է 2008 թ.-ի՝ նախաճգնաժամային մակարդակին, սակայն ՕՌԽ-ի տեսակարար կշիռը նախորդ տարիների համեմատությամբ բավականին ցածր է, այն դեպքում, երբ աննախադեպ՝ 351.6 անգամ աճել են օտարերկրյա պորտֆելային ներդրումները: Դա կարելի է համարել ՀՀ ներդրումային քաղաքականության նորագույն գիծը:

Աղյուսակ 3

Օտարերկրյա ներդրումների դինամիկան ՀՀ-ում 2006-2013 թթ. (մլն դոլար)⁶¹

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Ընդհանուր ներդրումներ ներհոսք արտահոսք	604.3 27.9	1351.8 36.1	1934.8 72.5	2555.4 193.7	1505.7 94.4	1735.9 115.3	1633.7 18.78	1941.0 48.58
ՕՌԽ ներհոսք արտահոսք	305.3 3.4	669.8 3.2	1132.4 10.2	906.2 52.7	693.4 8.3	906.3 78.0	725.2 15.8	459.2 16.45
Պորտֆելային ներդրումներ ներհոսք արտահոսք	9.7 0.3	0.1 0.5	6.6 0.02	11.0 10.6	0.4 1.5	- -	1.95 1.12	694.5 5.39

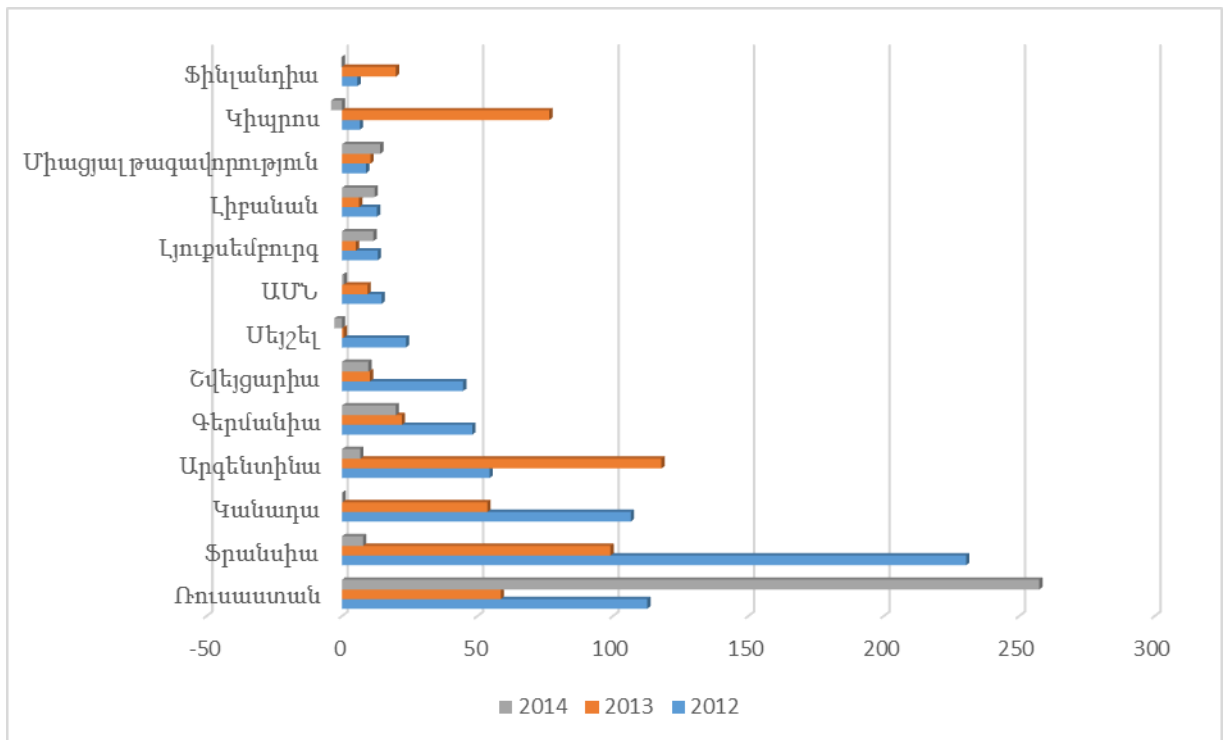
Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի արդյունքում 2009 թ.-ին ՕՌԽ-ի ներհոսքը նախորդ տարվա նկատմամբ կրճատվել է 25.9%-ով և կազմել՝ 906.2 մլն ԱՄՆ դոլար: 2010 թ.-ին դրանց հոսքերը դարձյալ նվազել են՝ 35.4%-ով և կազմել՝ 693.4 մլն ԱՄՆ դոլար: Այդ անկումը հիմնականում պայմանավորված էր էլեկտրականության, գազի և ցամաքային տրանսպորտի ոլորտներ ուղղված ՕՌԽ հոսքերի կրճատմամբ: 2012-2013 թթ.-ին ՕՌԽ-ի ներհոսքը դարձյալ նվազման միտում է ունեցել՝ կազմելով համապատասխանաբար՝ 725.2 և 459.2 մլն ԱՄՆ դոլար: Անկում է գրանցվել՝ մասնավորապես էլեկտրականության, գազի մատակարարման, ցամաքային

⁶¹Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ ԱՎԾ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2007թ.-ի հունվար-փետրվարին, էջ 76, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2009թ.-ի հունվար-փետրվարին, էջ 70, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ.-ի հունվար-փետրվարին, էջ 70, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013թ.-ի հունվար-փետրվարին, էջ 83 և Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014թ.-ի հունվար-փետրվարին, էջ 77 տվյալների հիման վրա:

տրանսպորտի և մետաղական արտադրանքի արտադրության ոլորտներում: Ընդհանուր անկումը կազմել է մոտ 14.9%: Այնուամենայնիվ, ՕՈՒՆ-ի աճ է գրանցվել հեռահաղորդակցության ոլորտում՝ մոտ 103.8%՝ շնորհիվ այս ոլորտում իրականացվող մի շարք ծրագրերի:

2014 թ. ՀՀ ներհոսած օտարերկրյա ներդրումները 2013 թ. համեմատությամբ նվազել են 138.4 մլն դոլարով և կազմել 851.8 մլն դոլար: Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներն աճել են 12.6 մլն դոլարով և կազմել 382.8 մլն դոլար⁶²:

2012 թ.-ին ՀՀ ամենախոշոր ներդրումային գործընկերները եղել են Ֆրանսիան և Ռուսաստանի Դաշնությունը, որոնց 2012 թ.-ին բաժին էր ընկնում կատարված ընդհանուր ներդրումների 46.8%-ը, իսկ հաջորդ տարում՝ 30.9%: ՕՈՒՆ-երի գծով համապատասխան ցուցանիշները կազմել են 56.1 և 57.9% (գծապատկեր 3):

Գծապատկեր 3: Օտարերկրյա ներդրումներն ՀՀ իրական հատվածում ըստ առանձին գործընկեր-երկրների 2012-2014 թթ. (մլրդ դրամ)⁶³

Ընդ որում, 2014 թվականին, Ռուսաստանի Դաշնության կատարած ներդրումների կառուցվածքում ՕՈՒՆ-ները կազմել են 83.9%, նախորդ տարվա 67.9%-ի

⁶² «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հունվար-դեկտեմբերին» վիճակագրական ժողովածու, էջ 81:

⁶³ Գծապատկերը կազմվել է ՀՀ ԱՎԾ, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014թ. հունվար-փետրվարին էջ 78 տվյալների հիման վրա:

դիմաց⁶⁴: Ռուսաստանի համար ներդրումային գրավչություն ուեցող ոլորտներն են հանքագործական արդյունաբերությունը, սննդամթերքի, հագուստի, կաշվի, կաշվի արտադրատեսակների, մեքենաների և սարքավորումների, համակարգիչների, էլեկտրոնային և օպտիկական սարքավորումների արտադրությունը: Որոշակի ներդրումներ կատարել է նաև էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման, շինարարության, մեծածախ առևտրի, հեռահաղորդակցության և այլ ոլորտներում: Ինչպես տեսնում ենք ՌԴ ներդրումները բավականին դիվերսիֆիկացված են, դրանք թափանցել են ՀՀ տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտները:

Ի տարբերություն Ռուսաստանի, Ֆրանսիան ՀՀ տնտեսությունում կատարում է միայն ՕՈՒՆ-ներ, ընդ որում մի քանի ոլորտներում՝ հեռահաղորդակցություն, սննդամթերքի և խմիչքների արտադրություն, ջրի հավաքման, մշակման և բաշխման, մանրածախ առևտրի ոլորտներում: Ընդհանուր առմամբ 2014 թ. կատարվել են 24.1 մլրդ դրամի հասնող ներդրումներ:

2013 թ.-ին ՀՀ ներդրումային գլխավոր գործընկերը, որը կատարած ներդրումների ծավալով առաջ էր անցնում և՛ Ռուսաստանին, և՛ Ֆրանսիային՝ Արգենտինան էր: Նախորդ տարվա համեմատությամբ արգենտինյան ներդրումները ավելացել էին 2.2 անգամ և կազմել 117.9 մլն. ԱՄՆ դոլար: Դա պայմանավորված էր օդային տրանսպորտի գործունեության մեջ կատարվող ներդրումների կտրուկ աճով: Փաստորեն 2013 թ.-ին նախորդ տարվա համեմատությամբ ՀՀ ներդրումային գործընկերների կողմից գրանցվել էր ակտիվության որոշակի նվազում՝ մեկ բացառությամբ, որը Արգենտինան է: 2014 թ. արգենտինական ներդրումները ևս կրճատվել են:

Ընդհանուր առմամբ, 2014 թ. ՀՀ ներդրումային իրավիճակը բարենպաստ չէր:

2015 թ.-ին օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները կրճատվել են մոտ 40%-ով:⁶⁵

ՄԱԿ-ի առևտրի և զարգացման հանձնաժողովն առաջարկում է մի բանաձև, որի միջոցով գնահատվում է երկու երկրների միջև ՕՈՒՆ-երի իրականացման

⁶⁴ Վերլուծությունները կատարվել են Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հուլիս-փետրվարին ժողովածուի 77-90 էջերում բերված տվյալների հիման վրա:

⁶⁵ Հաշվարկը կատարվել է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թ. հուլիս-փետրվարին ժողովածուի էջ 80-ում բերված տվյալների հիման վրա:

ինտենսիվությունը: Հաշվի առնելով վերոհիշյալ վերլուծությունների արդյունքները ըստ որոնց Ռուսաստանի Դաշնության կողմից կատարված ներդրումները թափանցել են ՀՀ տնտեսության ամենատարբեր ոլորտներ, անհրաժեշտ ենք համարում գնահատելու հենց այդ երկրի կողմից ՀՀ-ում իրականացվող ուղղակի ներդրումների ինտենսիվությունը: Բանաձևն ունի հետևյալ արտահայտությունը.

$$\text{FDI intensity ratio (R)} = \text{FDI}_{ij} / \text{ExpFDI}_{ij}, \text{ որտեղ՝}$$

FDI_{ij} -ն *i*-րդ երկրի կողմից *j*-րդ երկրում իրականացված ՕՌԻՆ ընդհանուր ծավալն է,

ExpFDI_{ij} -ն՝ *i*-րդ երկրի կողմից *j*-րդ երկրում իրականացվող ՕՌԻՆ ակնկալվող ծավալն է:

Ընդ որում, եթե $R > 1$, ապա դոնոր և ռեցիպիենտ երկրների միջև կապն ամուր է, իսկ հակառակ դեպքում՝ երբ $R < 1$, ապա առկա է թույլ կապ⁶⁶:

$$\text{ExpFDI}_{ij} = \frac{\text{FDI}_{wj}}{\text{FDI}_{ww}} * \frac{\text{FDI}_{iw}}{\text{FDI}_{ww}} * \text{FDI}_{ww}, \text{ որտեղ՝}$$

FDI_{wj} -ն *j*-րդ երկրում իրականացված ՕՌԻՆ-երի ընդհանուր ծավալն է,

FDI_{iw} -ն *i*-րդ երկրի կողմից իրականացված ՕՌԻՆ-ների ծավալն է աշխարհում,

FDI_{ww} -ն աշխարհում ՕՌԻՆ-երի ընդհանուր ներհոսքի կամ արտահոսքի ծավալն է:

2012 թ.-ին Ռուսաստանի կատարած ՕՌԻՆ-երի ծավալն աշխարհում կազմել է 51.1 մլրդ դոլար, կամ աշխարհի ՕՌԻՆ-երի արտահոսքի 3.8%-ը: ՀՀ ներհոսած ընդհանուր ՕՌԻՆ-երը կազմել են 0.489 մլրդ դոլար, կամ ՕՌԻՆ-երի համաշխարհային ներհոսքի 0.04%-ը: Այս դեպքում Ռուսաստանի ուղղակի ներդրումների «սպասվող արժեքը» (expecded value) ՀՀ-ում կկազմի ՕՌԻՆ-երի համաշխարհային արժեքի 0.0015% ($3.8 * 0.04$): Ռուսաստանի և ՀՀ դեպքում 2012 թ.-ին ուղղակի ներդրումների ներհոսքի փաստացի ծավալը կազմել է 122.7 մլն ԱՄՆ դոլար, սակայն «սպասվող արժեքը» պետք է կազմեր 20.9 մլն ԱՄՆ դոլար կամ ՕՌԻՆ-ների համաշխարհային ներհոսքի 0.0015%-ը ($1390 * 0.0015$): Ըստ այդմ էլ ՕՌԻՆ-երի կապի ուժգնությունը եղել է $122/20.9$ կամ 5.8: Այսինքն FDI intensity ratio (R)>1-ից, ինչը նշանակում է, որ Ռուսաստան-Հայաստան ներդրումային հարաբերությունները բավականին ինտենսիվ են:

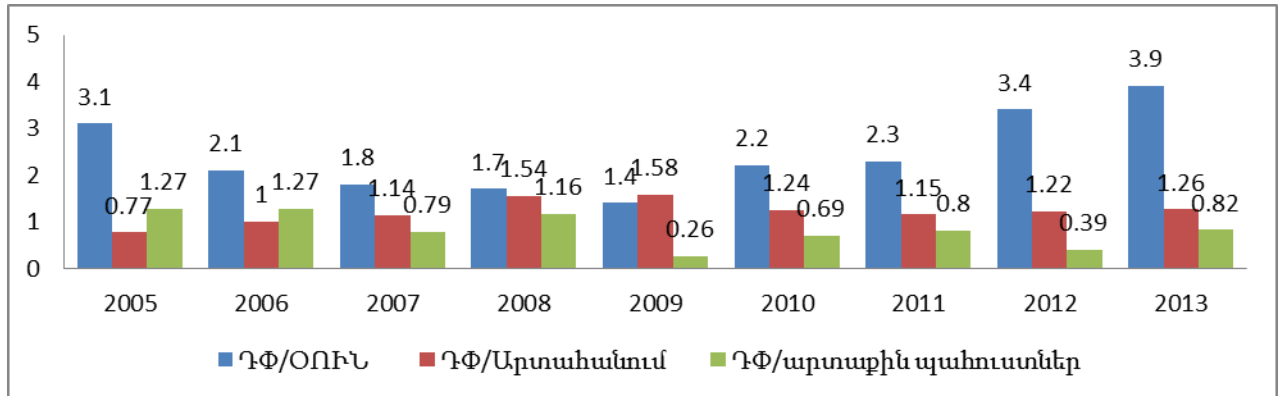
⁶⁶ UNCTAD, World Investment Report 2007: Transnational Corporations, Extractive Industries and Development, p. 21. և UNCTAD, World Investment Report 2013. Global Value Chains: Investment for Trade and Development. Unated Nations, New York and Geneva, 2013. Annex Table 1, 216 էջի տվյալների հիման վրա:

Ներկայումս, երբ աշխարհի զարգացած երկրները թևակոխել են հետարդյունաբերական, կամ, ինչպես ընդունված է ասել, տեղեկատվական հասարակության զարգացման փուլ, երկարատև ժամանակահատվածում երկրների կայուն տնտեսական աճի համար որոշիչ նշանակություն է ստանում մարդկային կապիտալը: Լինելով բնական ռեսուրսներով աղքատ երկիր, Հայաստանի Հանրապետությունը փորձում է դիմակայել գլոբալացման մարտահրավերներին, սակայն մտավոր կապիտալի արտահոսքը, արտագնա աշխատանքային միգրացիայի աննախադեպ երիտասարդացումը խիստ սահմանափակում է մեր երկրի տնտեսական աճի ապահովման ներուժային հնարավորությունները, հետևաբար և տեխնոլոգիական նորամուծությունների յուրացման հնարավորությունները: Բնակչության, հատկապես աշխատուժի միգրացիան դոնոր երկիրն ապահովվում է որոշակի դրամական մուտքերով, այսպես կոչված միակողմանի մասնավոր փոխանցումներով (տրանսֆերտներով), որոնք այլ հավասար պայմաններում, կարող են հանդես գալ երկրի արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման գործոն, կամ ինչպես նշել ենք սույն բաժնի սկզբում՝ զարգացման արտաքին գործոն:

Այժմ անդրադառնանք դրամական փոխանցումների ծավալների և դինամիկայի ուսումնասիրությանը, գնահատելու համար ՀՀ տնտեսության վրա դրանց ունեցած տնտեսական հետևանքները: Վերջին տարիներին հանաշխարհային տնտեսության կոնյունկտուրային փոփոխությունների, ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքների հաղթահարման ուղղությամբ երկրների անարդյունավետ ջանքերի արդյունքում ներդրումային միջոցների սղությունը, կարծես թե, առաջին պլան է մղել օտարերկրյա դրամական փոխանցումների, որպես տնտեսական աճի արտաքին գործոնի նշանակությունը: ՀՀ տնտեսության համար դրամական փոխանցումները արտաքին աշխարհից արժույթի ներգրավման չափազանց կարևոր աղբյուր են: Օտարերկրյա դրամական փոխանցումները գերազանցում են արտահանումից ստացող եկամուտները 38%-ով, բանկային հոսքերը՝ 8 անգամ, ՕՌԽՆ-ները՝ 2 անգամ և պաշտոնական կառավարական հոսքերը՝ 4 անգամ (գծապատկեր 4):

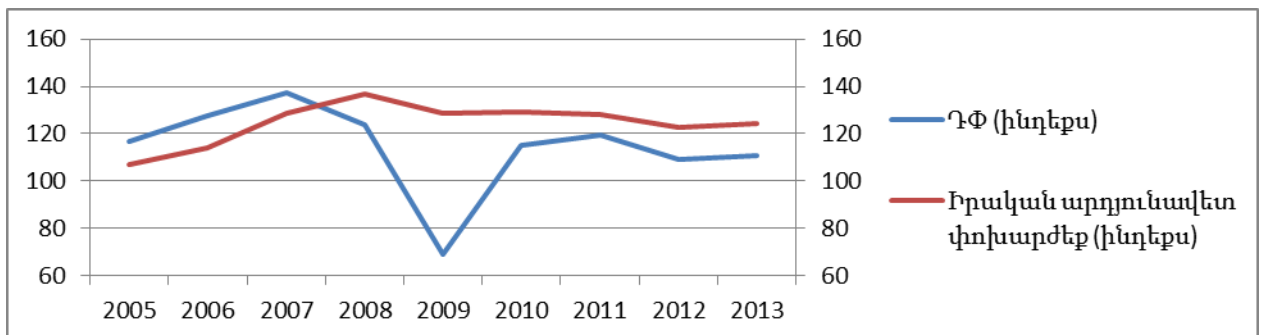
ՀՀ ներմուծման շուրջ 40%-ը ֆինանսավորվում է դրամական փոխանցումների միջոցով: Պատահական չէ, որ ՀՀ-ը ընդգրկված է դրամական փոխանցումներ

ստացող աշխարհի 15 առաջատարների շարքում: Այնուհանդերձ դրամական փոխանցումների դինամիկայի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2006 թ.-ի վերջերից դրանց ներհոսքի ծավալներն աստիճանաբար նվազել են, իսկ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի տարիներին գրանցվել է դրանց ծավալների աննախադեպ անկում:

Գծապատկեր 4: Դրամական փոխանցումների և ՕՈՒՆ-ների, արտահանման, արտաքին պահուստների հարաբերակցությունը 2005-2013 թթ. (հազար ԱՄՆ դոլար)⁶⁷

Եվ չնայած 2009թ. վերջերից դրամական փոխանցումների ներհոսքը կրկին ցուցադրել է աճի միտում, սակայն նախաճգնաժամային բարձր մակարդակին այդպես էլ հնարավոր չի եղել հասնել (գծապատկեր 5):

Գծապատկեր 5. Դրամական փոխանցումների և իրական արդյունավետ փոխարժեքի դինամիկան 2005-2013 թթ. (ինդեքս 2004=100)⁶⁸

2005-2008 թթ. փոխանցումների ներհոսքի ակտիվացումը, սակայն ՀՀ տնտեսության վրա ունեցավ բացասական ազդեցություն: Օտարերկրյա արժույթի ներհոսքի ավելացումը կամ առաջարկի աճը հանգեցրեց ազգային դրամի պահանջարկի աճին, ինչն էլ, իր հերթին, Կենտրոնական բանկի կողմից

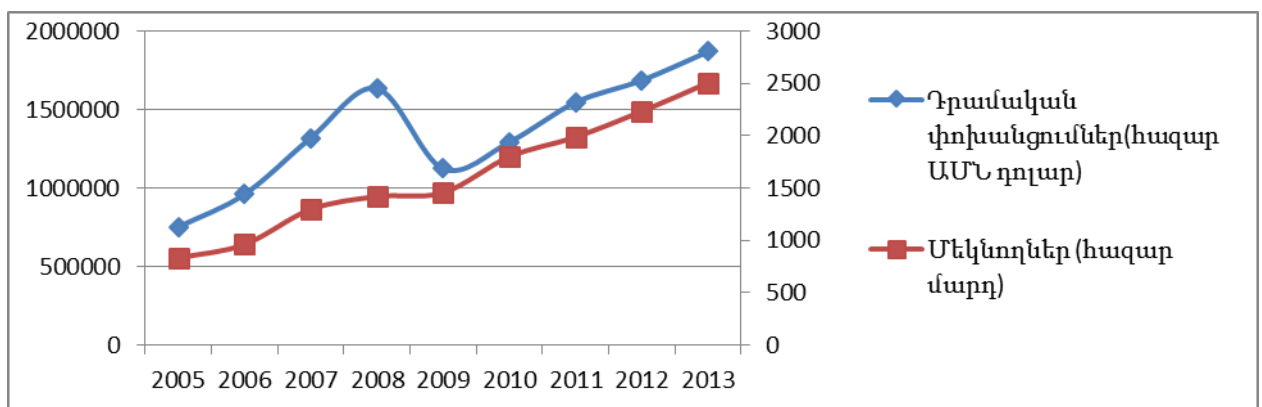
⁶⁷ Աղբյուրը՝ <http://databank.cba.am/>, http://armstatbank.am/Menu.aspx?rxid=002cc9e9-1bc8-4ae6-aaa3-40c0e377450a&px_db=ArmStatbank&px_type=PX&px_language=hy, <http://data.worldbank.org/>, World Development Indicators.

⁶⁸ Աղբյուրը՝ <http://databank.cba.am/>

իրականացվող ինտերվենցիաների և այլ փոխհատուցող գործողությունների բացակայության պայմաններում հանգեցրեց դրամի արժևորմանը և արտաքին շուկաներում ազգային ապրանքների թանկացմանը: Վերջին հաշվով տնտեսության մրցունակությունն ընկավ: Այդ ժամանակից ի վեր ՀՀ արտաքին առևտրի հաշվեկշռի պակասուրդը տարեցտարի ավելանում է՝ ՀՆԱ 1.8%-ից հասնելով 11.6%-ի, որն էլ նպաստում է արտաքին պարտքի ավելացմանը: 2005-2013 թթ.-ին ՀՀ ներհոսած դրամական փոխանցումների ընդհանուր ծավալը կազմել է 12.2 մլրդ դոլար, իսկ մեկ շնչի հաշվով՝ 618.3 ԱՄՆ դոլար: 2015 թ. հունվար-դեկտեմբերին ՀՀ ներհոսած դրամական փոխանցումները կազմել են 1430.3 մլն դոլար, որը նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ նվազել է 29.4%-ով, իսկ բանկային համակարգով ֆիզիկական անձանց ոչ առևտրային նպատակով իրականացված դրամական փոխանցումների ներհոսքը կազմել է 1216.5 մլն դոլար⁶⁹:

Որպես կանոն դրամական փոխանցումների և ՀՀ-ից աշխատուժի միգրացիայի միջև առկա է սերտ կոռելյացիա, սակայն դրամական փոխանցումների ծավալների վրա ազդում են նաև էզոգեն գործոնները, տվյալ պարագայում նկատի ունենք փոխանցումներ անող դոնոր երկրների տնտեսական վիճակը (գծապատկեր 6):

Գծապատկեր 6. Միգրանտների դրամական փոխանցումները և էմիգրացիոն հոսքերը 2005-2013 թթ.⁷⁰

Եթե դրամական փոխանցումների ծավալում որևէ դոնոր երկիր ունի ակնհայտ բարձր տեսակարար կշիռ, ապա այդ երկրի տնտեսությունում տեղի ունեցող

⁶⁹ Աղբյուրը՝ https://www.cba.am/Storage/AM/downloads/stat_data_arm/PRESS%20RELEASE-2015QR4.pdf

⁷⁰ Աղբյուրը՝ ՀՀ տարածքային կառավարման նախարարության միգրացիոն պետական ծառայություն, Միջազգային սահմանափակումների ծավալներն ըստ տարիների, 2000-2012 թթ.: <http://smsmta.am/?id=60119#>

տնտեսության իրավիճակային փոփոխությունները բնականաբար կարտացոլվեն նաև երկրի ներհոսած փոխանցումների դինամիկայում և ծավալում: Այդ կախվածությունը դրամական փոխանցումների, որպես կայուն դրամական հոսքերի աղբյուրի խնդիրը դնում է կասկածի տակ, ավելին այստեղ ևս ռիսկի գործոնը դառնում է առաջնային: Եթե ՕՈՒՆ-ների արդյունավետությունը մեծապես կախված է ընդունող երկրի տնտեսական իրավիճակից, ապա միակողմանի մասնավոր դրամական փոխանցումների արդյունավետությունը կախված է թե՛ դոնոր և՛ թե՛ ռեցիպիենտ երկրների տնտեսական իրավիճակից:

Ելնելով բերված տեսական մոտեցումների փաստարկման նկատառումներից, նշենք, որ ՀՀ ներհոսած դրամական փոխանցումների ծավալում, միայն մեկ երկրի՝ Ռուսաստանի Դաշնության բաժինը 2005 թ. 71.9%-ից 2013 թ.-ին կազմել է 85.9%: Հետագա տարիներին Ռուսաստանի Դաշնությունից դրամական փոխանցումների ներհոսքը դրամական փոխանցումների ծավալում նվազելով՝ 2015 թ. կազմել է 75.9%: 2007-2009 թթ. դրամական փոխանցումների կտրուկ անկումը պայմանավորված է նաև նրանով, որ լինելով զարգացման միևնույն մակարդակի վրա գտնվող երկրներ՝ Ռուսաստանում և Հայաստանում տնտեսական ճգնաժամի հետևանքները պետք է նույնական լինեին, ինչն օրինակ, զարգացած երկու երկրների փոխադարձ տնտեսական կապերում նույնքան ցայտուն չի դրսևորվում:

Զուգահեռներ տանելով որևէ մեկ առանձին երկրի ապրանքների և ծառայությունների առևտրի, կապիտալի շուկայի առավելագույն կենտրոնացված տնտեսական կապերի արդյունքում առկա վտանգների հետ, որը պարունակում է նաև ազգային անվտանգության սպառնալիք, կարող ենք պնդել, որ ինչպես նշված շուկաներում, այնպես էլ աշխատուժի միգրացիայի դեպքում, վերջինիս առավելագույն կենտրոնացումը, կամ կախվածությունը ռեցիպիենտ երկրից՝ հղի է բազմաթիվ վտանգներով, որոնցից մեկը ազգամիջյան անհանդուրժականությունն է: Իսկ եթե դոնոր երկիրը ժամանման երկրում չի իրականացնում միգրանտների իրավունքների հետևողական պաշտպանություն, ընդունող երկրի հասարակությանը նրանց ինտեգրվելու ծրագրեր, ապա աշխատուժի՝ որպես արտադրության գործոնի արտահանումից ստացվող օգուտները նվազում են:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական զարգացման արդի իրավիճակը թույլ է տալիս ձևակերպել որոշ հայեցակարգային բնույթի մոտեցումներ, որոնք կարող են հաշվի առնվել մեր երկրի տնտեսական զարգացման ռազմավարության ուղղությունների հստակեցման ժամանակ: Դրանք են՝

1. Արտաքին տնտեսական կապերի համակարգում Հայաստանի տնտեսության զարգացման ռազմավարական նշանակետը պետք է լինի ազգային տնտեսության արդյունավետության բարձրացումը, դրա իրացման միջոցների և համապատասխան գործիքների փոխկապակցված համակարգի ստեղծումը: Ազգային տնտեսության փոխակերպումը և աշխարհատնտեսական կապերում ընդգրկման գործընթացը պետք է լինի ներդաշնակ փոխկապակցված: Այս հանգամանքն ունի սկզբունքային նշանակություն, քանի որ առ այսօր միայն շեշտադրվում է արտաքին առևտրի զարգացման ռազմավարությունը, օտարերկրյա կապիտալի ներգրավման, արտաքին պարտքի կարգավորման հիմնախնդիրները քննարկվում են առանձին -առանձին: Արտաքին տնտեսական կապերի կարգավորման առանձին գործիքները և միջոցները մի կողմից ինքնին չեն լուծում արտաքին տնտեսական գործունեության վերակառուցման հիմնախնդիրը, իսկ մյուս կողմից՝ ինստիտուցիոնալ վերափոխումների սկզբնական փուլում զարգացման ներքին գործընթացները պետք է լինեն առաջնային և որոշեն աշխարհատնտեսական կապերում ընդգրկվելու կոնկրետ ձևերն ու մեթոդները: Հետևաբար, աշխարհատնտեսական փոխազդեցություններում ընդգրկվելու ռազմավարության մշակումը ցանկալի արդյունքների հասնելու անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայմանն է: Բավարար պայմանների հասնելու երաշխիքներն են կառուցվածքային, ինովացիոն, ներդրումային քաղաքականությունների իրականացման գործիքների ու միջոցների արդյունավետ կիրառումը:

2. ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի զարգացումների համադրման ժամանակ չափազանց կարևոր է տարածաշրջանային և ազգային շահերի փոխհամաձայնեցումը: Ազգի ընթացիկ շահերը պետք է համաձայնեցվի դրա գիտատեխնիկական, արտադրական ներուժի հետ, հաշվի առնելով աշխարհատնտեսական կապերի զարգացման նոր միտումները՝ կողմնորոշվելով դեպի

միջազգային տնտեսավարող սուբյեկտների հետ համագործակցության և մրցակցության կողմը:

3. Արտաքին տնտեսական համագործակցությունը, կախված օբյեկտից և սուբյեկտից, իրականացվում է ամենատարբեր մակարդակներով, սակայն այդ գործընթացներին ակտիվ մասնակցությունը պայմանավորված է նորամուծությունների քաղաքականությանն ուղղված արմատական փոփոխություններով: Վերջինս կարող է դառնալ նոր տեխնոլոգիական հենքի վրա ՀՀ տնտեսության նորացումը, աստիճանական հրաժարումը զարգացման ստագնացիոն մոդելից՝ հիմնված սահմանափակ ռեսուրսների արտահանման, ներքին նեղ պահանջարկի և տնտեսական բարձր ռիսկերի վրա: Կառուցվածքային փոփոխությունների հիմնական որակական ուղղվածությունը պետք է թեքվի նորամուծությունների և տեխնոլոգիական վերափոխումների կողմը:

4. Արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման ռազմավարությունը ենթադրում է շուկայական և հովանավորչական միջոցների և պետական կարգավորման լծակների օգնությամբ դրանց ճկուն համադրումը: Դա պայմանավորված է նրանով, որ շուկային անհարիր են երկարաժամկետ ազգային շահերը: Ինստիտուցիոնալ վերափոխումների պայմաններում շուկան այդ հանգամանքը հաշվի առնել չի կարող: Պետությունը կարող է դառնալ արտադրության այն ճյուղերի պահպանման երաշխավորը, որոնք ապահովում են ազգային շահերը: Այս դեպքում սահմանափակ ռեսուրսների պայմաններում անհրաժեշտ է ընտրանքային մոտեցում (առաջնահերթությունների), ինչպես նաև տնտեսավարող սուբյեկտների շահերը հաշվի առնող նպատակաուղղված գործողություններ:

Մեր կարծիքով տնտեսության ճգնաժամային վիճակը, նաև ֆինանսական ոլորտում պարբերական և գնալով բարդացող հիմնախնդիրները պայմանավորված են ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային իրողություններով և հատկապես համաշխարհային տնտեսության արդի գործընթացներում ընդգրկվելուն ուղղված միջոցների ու մեխանիզմների բացակայությամբ, ինչպես նաև ռազմավարական նշանակության սխալներով: Համապատասխանաբար, կառուցվածքային վերափոխումների գործընթացը ենթադրում է ապրանքների ու ծառայությունների արտադրության

ներքին կառուցվածքի կատարելագործում այն հաշվով, որ միջազգային շուկայում ապահովվի դրանց որոշ մասի մրցակցային առավելությունները: Այդ տեսանկյունից կարևորում ենք համաշխարհային տնտեսությունում վերջին չորս տարիներին ՀՀ մրցունակությունը արտացոլող ցուցանիշների վերլուծությունը, ըստ որոնց գնահատվում է մեր երկրի դիրքերը կամ զբաղեցրած տեղերը (աղյուսակ 4): Ինչպես փաստում են աղյուսակում

Աղյուսակ 4

ՀՀ զբաղեցրած տեղը՝ ըստ գլոբալ մրցունակության առանձին համաթվերի 2012-2015 թթ.-ին:⁷¹

Ցուցանիշները	2012 թ.	2013 թ.	2014 թ.	2015 թ.
Ինստիտուտները				
Դատական համակարգի անկախությունը	110	107	106	101
Իրավական նորմերի արդյունավետությունը վեճերի կարգավորման գործում	74	95	89	68
Իրավական նորմերի արդյունավետությունը կառավարության որոշումների վիճարկման գործում	76	98	115	80
Կորպորատիվ կառավարման արդյունավետությունը	96	104	94	81
Փոքրամասնություն կազմող բաժնետերերի շահերի պաշտպանությունը	100	97	108	88
Ենթակառուցվածքները				
Նավահանգստային ենթակառուցվածքների որակը	122	134	132	122
Ինքնաթիռների տեղերի առկայությունը կմ, մլն/շաբաթական	106	100	102	103
Մակրոտնտեսական միջավայրը				
Համախառն ազգային խնայողությունները, %%-ով ՀՆԱ-ի նկատմամբ	84	103	113	88
Գնաձր, տարեկան փոփոխությունները, %%-ով	1	104	56	69
Առողջապահությունը և նախնական կրթությունը				
Նախնական կրթությունում ներգրավվածությունը, %%-ով	115	120	122	125
Կառավարման որակը դպրոցներում	120	116	115	116
Վերապատրաստման ծառայությունների տեղական հասանելիությունը	119	120	104	84
Անձնակազմի պատրաստվածության աստիճանը	114	119	117	109
Շուկայի տարողունակությունը (ծավալը)				
Ներքին շուկայի չափերը (համաթիվ)	110	111	112	118
Արտաքին շուկաների չափերը (համաթիվ)	127	126	120	121
ՀՆԱ (գնողունակության պարիտետ, մլրդ դոլար)	119	118	115	118
Արտահանման բաժինը՝ տոկոսներով ՀՆԱ նկատմամբ	130	118	96	95
Քիզմեսի զարգացման մակարդակը				
Կլաստերային զարգացման մակարդակը	84	113	105	98
Ապրանքների միջազգային վերաբաշխման վերահսկողությունը	85	95	104	84
Արտադրական գործընթացի զարգացվածությունը	92	91	85	75
Մարկեթինգի մաշստաբները	110	109	121	111

⁷¹ Աղյուսակը կազմվել է^a The Global Competitiveness Report 2013-2014, p. 109, The Global Competitiveness Report 2014-2015, p. 113, The Global Competitiveness Report 2015-2016, pp. 100, The Global Competitiveness Report 2016-2017, p. 101 տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ 4-ի շարունակությունը				
Իրավասությունները պատգամելու պատրաստակամությունը	115	106	106	105
Նորամուծությունները				
Նորամուծական ներուժը	97	98	87	63
Գիտահետազոտական հիմնարկների որակը	106	105	105	100
Ընկերությունների ծախսերը ԳՀՓԿԱ-ի վրա	109	102	109	92
ԳՀՓԿԱ ոլորտում համալսարանների և արդյունաբերության համագործակցությունը	107	112	111	92
Առաջադիմական տեխնոլոգիական ապրանքների պետական գնումները	111	121	109	93
Ապրանքային շուկայի արդյունավետությունը				
Շուկայային դոմինանտության աստիճանը	75	93	79	51
Հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետությունը	97	105	88	77
Հարկահանման ազդեցությունը ներդրումների խթանման վրա	96	105	76	48
Օտարերկրյա սեփականության բաշխվածությունը	89	95	101	103
ՕՈՒՆ-ների վրա բիզնես միջավայրի ազդեցությունը	94	110	109	88
Մաքսային արարողակարգի ծանրությունը	123	108	105	95
Աշխատանքի շուկայի արդյունավետությունը				
Հարկահանման ազդեցությունը շխատանքի խթանների վրա	78	94	101	62
Պրոֆեսիոնալ մենեջմենթի նկատմամբ վստահությունը	96	95	93	89
Աշխատուժի մեջ կանանց բաժինը (տղամարդկանց թվի համեմատությամբ)	91	96	82	82
Երկրի տաղանդներին պահելու ունակությունը	121	123	119	109
Ֆինանսական շուկայի արդյունավետությունը				
Տեղական ֆոնդային շուկայի միջոցով ֆինանսավորումը	115	112	120	119
Վարկերին հասանելիության դյուրինությունը	88	97	97	71
Վենչուրային կապիտալի առկայությունը	93	96	90	73
Ֆոնդային շուկաների կարգավորումը	110	112	112	85
Տեխնոլոգիական պատրաստվածությունը				
Նորագույն տեխնոլոգիաների առկայությունը	97	95	87	75
Ներֆիրմային կլանման տեխնոլոգիաները	98	113	113	90

բերված տվյալները, եթե մակրոտնտեսական և բիզնես միջավայրը արտացոլող որոշ ցուցանիշներ բազիսային տարում ապահովում էին ՀՀ համեմատաբար բարձր դիրքերը (համախառն ազգային խնայողությունները, արտահանման բաժինը՝ տոկոսներով ՀՆԱ նկատմամբ, կլաստերային զարգացման մակարդակը, ապրանքների միջազգային վերաբաշխման վերահսկողությունը, մարքեթինգի մասշտաբները, շուկայի դոմինանտությունը, հակամենաշնորհային քաղաքականության արդյունավետությունը, ներդրումների խթանման վրա հարկահանման ազդեցությունը, օտարերկրյա սեփականության բաշխվածությունը, ՕՈՒՆ-երի վրա բիզնես միջավայրի ազդեցությունը), ապա հաջորդ երկու տարիներին ՀՀ դիրքերը թուլացել են: Գնաճի տարեկան փոփոխությունների առումով ամենաբարձր ցուցանիշը 2012 թ. գրանցվել է

Հայաստանում և որի արդյունքում այն աշխարհում զբաղեցրել է 1-ին տեղը: Հաջորդ տարում գնաճի տեմպերի թուլացումը երկրը մղել է 104-րդ տեղ, իսկ 2014-2015 թթ.-ին գնաճի տարեկան փոփոխությունների ցուցանիշով գրավել ենք համապատասխանաբար 56 և 69-րդ տեղերը:

Ընդհանուր առմամբ, ուսումնասիրվող տարիներին ՀՀ մրցունակության համար ոչ բարենպաստ միջավայր ձևավորվել է հատկապես 2013 թ.ին: Դա վերաբերում է ինչպես ապրանքային, այլպես էլ աշխատանքի, տեխնոլոգիաների շուկաների արդյունավետությանը, վարկերին հասանելիության, վենչուրային կապիտալի առկայության առումով նաև ֆինանսական շուկայի արդյունավետությունն արտացոլող ցուցանիշներին:

Հետաքրքիր է, որ 2015 թ.-ին, երբ 2016-2017 թթ. Գլոբալ մրցունակության զեկույցում նշվում է, որ ՀՀ-ում բիզնեսի վարման առավել պրոբլեմային գործոնների՝ ֆինանսավորման մատչելիությունը (որը նախորդ տարվա համեմատությամբ 1.8 տոկոսային կետով վատթարացել է), կոռուպցիայի (որի բաժինը բիզնեսի վարման պրոբլեմատիկ գործոնների կառուցվածքում 2014 թ. հինգերորդ տեղից բարձրացել է երկրորդ տեղ), գնաճի ազդեցությունը մեծացել է, սակայն, վերջին հաշվով, 2015 թ.-ին ՀՀ սոցիալ-տնտեսական միջավայրն արտացոլող գլոբալ մրցունակության հիմնական ցուցանիշները բարելավվել են, ինչը բավականին դրական ազդեցություն են թողել մեր երկրի միջազգային դիրքերի վրա (աղյուսակ 5):

Կարծում ենք, որ ազգային տնտեսության արդյունավետ գործառնող միջուկի առկայությունը կարող է դառնալ այն հիմքը, որը կնպաստի համաաշխարհային տնտեսությանը ՀՀ արդյունավետ ինտեգրմանը: Այս առումով Մ. Պորտերը նշում է, որ ազգային տնտեսության հաջողությունը աշխարհատնտեսական կապերում կախված է երկրի ներսում տիրող տնտեսական իրավիճակից⁷²:

Այսպիսով, ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման մարտավարությունը, ըստ ամենայնի, պետք է նպաստի երկրի տնտեսությունում մրցակցային առավելությունների ստեղծմանը, որի ելակետային նախադրյալ կարող են ծառայել գործոնային պայմանները: Օրինակ, որակյալ աշխատուժի առկայությունը,

---

⁷² Porter M. "The Competitive Advantage of Nations". Harvard Business Review, March-April 1990, էջ 76.

կապիտալի որակը և մեծությունը, համապատասխանաբար ենթակառուցվածքը, ներքին շուկայում որոշակի ապրանքի կամ ծառայության նկատմամբ պահանջարկի պայմանները, արտադրական կազմակերպությունների արտաքին շուկա դուրս գալու պատրաստակամության աստիճանը (հնարավոր ռիսկը) և այլն: Վերը նշված պայմանների առկայությամբ է պայմանավորվում այն տնտեսական միջավայրը, որտեղ գործում են տնտեսավարող սուբյեկտները:

Աղյուսակ 5

ՀՀ-ում բիզնեսի վարման առավել պրոբլեմային գործոնների կառուցվածքը 2014 և 2015 թթ.⁷³

Ցուցանիշները	2014 թ.	Ցուցանիշները	2015 թ.
Ֆինանսավորման մատչելիությունը	13.5	Ֆինանսավորման մատչելիությունը	15.3
Անարդյունավետ կառավարումը	11,2	Կոռուպցիան	11.3
Արտարժույթային կարգավորումը	10.8	Անարդյունավետ կառավարումը	10.6
Ոչ պատշաճ կրթված աշխատուժը	10,8	Հարկային դրույքաչափերը	10.5
Կոռուպցիան	10.1	Հարկային կարգավորումը	10.1
Չգարգացած ենթակառուցվածքները	8.5	Ոչ պատշաճ կրթված աշխատուժը	8.9
Հարկային դրույքաչափերը	8.0	Արտարժույթային կարգավորումը	7.9
Հարկային կարգավորումը	8.0	Գնաճը	6.8
Գնաճը		Չգարգացած ենթակառուցվածքները	6.1
Վերափոխությունների անբավարար կարողությունը	5.6	Վերափոխությունների անբավարար կարողությունը	3.7
Քաղաքական անկայունությունը	4.8	Քաղաքական անկայունությունը	3.3
Աշխատուժի աշխատանքի վատ էթիկան	3.4	Աշխատուժի աշխատանքի վատ էթիկան	2.8
Աշխատուժի սահմանափակող կանոնակարգերը	3.3	Աշխատուժի սահմանափակող կանոնակարգերը	1.3
Կառավարության անկայունությունը/ հեղաշրջումները	1.3	Հանրության վատ առողջությունը	0.9
Հանրության վատ առողջությունը	0.4	Ոճիր և գողություն	0.3
Ոճիր և գողություն	0.2	Կառավարության անկայունությունը/ հեղաշրջումները	0.1
	0.0		

ՀՀ տնտեսության իրավիճակի բարդությունը նրանում է, որ նշված գործոններից ոչ մեկն ուղղակիորեն չի կարելի համարել բավարար: Ավելին, ինչպես ցույց տվեցին մեր վերլուծությունները կապիտալի գործոնը կարելի է համարել դեֆիցիտային: Ամեն դեպքում արտաքին տնտեսական կապերի զարգացումը գործոնային պայմանների հիմքի վրա, պահանջում է զգալի կապիտալ ներդրումներ, այդ թվում և մարդկային

⁷³ Աղյուսակը կազմվել է՝ The Global Competitiveness Report 2015-2016, p. 98 և The Global Competitiveness Report 2016-2017, p. 100 տվյալների հիման վրա:

կապիտալում: Թերևս ստեղծված իրավիճակում ՀՀ գիտատեխնիկական ներուժը (իրական մտավոր և տեխնիկական արդյունքները, մարդկային ռեսուրսները, ինժեներական և գիտական դպրոցները և այլն) կարող է դառնալ տնտեսության մրցունակ կառուցվածքի ձևավորման հիմնական գործոն: Միաժամանակ, չմանրամասնելով՝ հարկ է փաստել, որ ներկայումս մարդկային կապիտալի փոշիացման գործընթացը «հաջողությամբ» մոտենում է իր ավարտին:

Այսպիսով, աշխարհատնտեսական փոխազդեցություններում ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի կայուն զարգացումն ու հետագա բազմազանեցումը ենթադրում է երկարաժամկետ տնտեսական շահերի և հասանելի նպատակների իրականացում՝ հիմնված ազգային տնտեսության տեխնոլոգիական նորացման և արտադրության կառուցվածքային կատարելագործման վրա:

2.2 ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման տարածքային ներուժի վերլուծությունը

Արտահանման թույլ բազմազանեցումը ՀՀ տնտեսության առավել սուր հիմնախնդիրներից մեկն է: Համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի պայմաններում ակնհայտ է դառնում, որ ՀՀ տնտեսական մոդելը, ըստ որի մեր երկիրը երկար տարիներ զարգանում է, իրեն սպառել է: Տնտեսական զարգացման «հումքային մոդելը» չի կարող ապահովել բնակչության կենսամակարդակի բարձր տեմպեր, մակրոտնտեսական կայունություն, ՀՀ ձեռնարկությունների միջազգային մրցունակություն, հետևաբար և ազգային անվտանգություն:

Կարևոր է նշել, որ ժամանակակից պայմաններում արտաքին տնտեսական կապերին բնորոշ է բավականաչափ կայուն, կարգավորված, որոշակիորեն կողմնորոշված կապերի հետևողական շղթա. օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ → ՎԱԿ-եր → ներկորպորացիոն և միջկորպորացիոն առևտուր → մրցունակություն → միջազգային արտադրություն: Այս շղթայում, ինչպես տեսնում ենք, գլխավոր դերակատարները վերազգային կորպորացիաներն են, ուստի ցանկացած երկրի տնտեսական մրցունակությունը, միջազգային արտադրությանը մասնակցության չափաբաժինը կախված է ոչ միայն և ոչ այնքան կոնկրետ երկրի տնտեսական

հզորությունից, այլ նաև համեմատական առավելությունների հաշվառման հիման վրա համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխանող ապրանքների արտահանումից: Այն, որ Հայաստանի Հանրապետությունը բնաաշխարհագրական ներուժի պատճառով զրկված է տնտեսական հզորությունից, չի նշանակում, որ չունի առկա ներուժի օգտագործման միջոցով մրցակցային առավելություններ ձևավորելու հնարավորություն:

Ինչպես ցույց է տալիս համաշխարհային փորձը, արտահանման բազմազանեցման գործընթացներին մասնակցում են տնտեսական գործունեության բոլոր սուբյեկտները՝ սկսած մանր ու միջին բիզնեսից մինչև վերազգային կորպորացիաներ⁷⁴: Բազմազանեցման գործընթացը բազմամակարդակ է, որը իրականացվում է միկրոմակարդակում (իշխանության տեղական մարմիններ), մեզոմակարդակում (առանձին տարածքներ, տարածաշրջաններ) և մակրոմակարդակում (պետական մակարդակով), ինչպես նաև երկրների միջպետական համագործակցության շրջանակներում, այդ թվում մերձսահմանային: Իրենց արդյունավետությամբ և արդյունքատվությամբ նշված մակարդակներից յուրաքանչյուրի դերը արտահանման բազմազանեցման գործում, կախված է կոնկրետ երկրից:

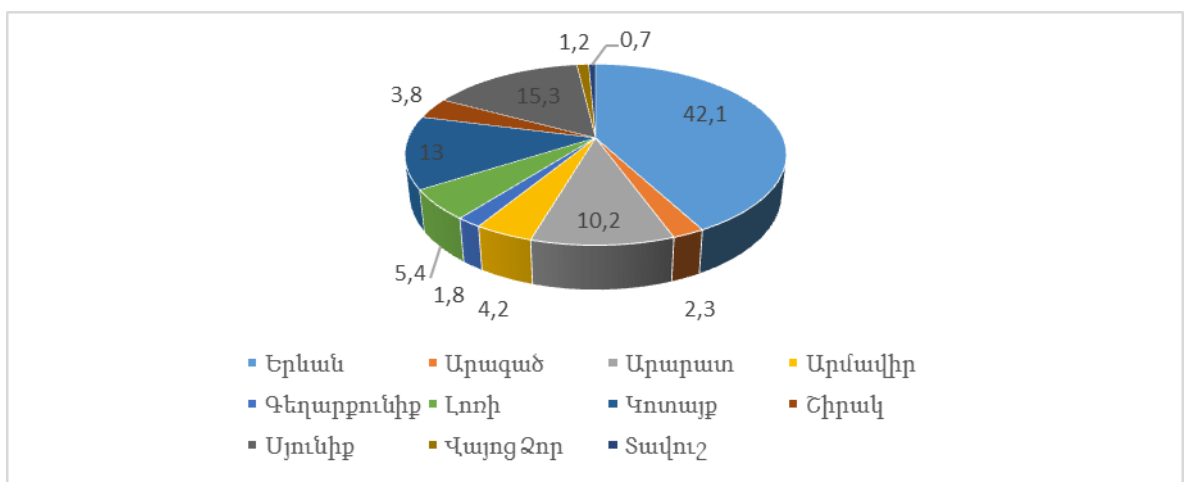
ՀՀ արտահանման բազմազանեցման համար, մեր կարծիքով առանձնահատուկ նշանակություն պետք է տրվի մեզոմակարդակին, այսինքն տարածքներին: Այդպիսի տարածքներ հանդիսանում են մարզերը: Մեր մոտեցումը պայմանավորված է նրանով, որ ՀՀ մարզերը ներկայումս ունեն տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակներ, ինչն էլ էական ազդեցություն է թողնում տնտեսական առաջընթացի ընդհանուր իրավիճակի, մարզերի բնակչության եկամուտների անհավասարության և, վերջին հաշվով, ներդրումային հնարավորությունների ձևավորման վրա:

Այսպես, ըստ առանձին տարածքների արդյունաբերական ներուժի տեղաբաշխման ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ 2010-2014 թթ. գրանցվել է արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերի նվազում: Ուսումնասիրվող

⁷⁴ Фетисов Г. Г. Будущее российской экономики: экспорт сырья, диверсификация или высокие технологии? //Материалы сайта 6-й Международной Кондратьевской конференции, 2007.
<http://www.glazev.ru/print.php?article=2344>

տարիներին արդյունաբերական արտադրանքի աճի միջին ամենաբարձր տեմպը գրանցվել է 2011 թ.՝ 13.9%, իսկ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի վերջում՝ 2014 թ. նվազել է մոտ 11.2% տոկոսային կետով: Որոշ մարզերում՝ Արագածոտնում, Շիրակում, Վայոց Ձորում 2013-2014 թթ. արդյունաբերական արտադրության աճի տեմպերը եղել են աննախադեպ բարձր, ինչը պայմանավորված է մշակող արդյունաբերության աճի համեմատաբար բարձր տեմպերով:

2014 թ. Արագածոտնի, Արարատի, Սյունիքի և Տավուշի արդյունաբերական արտադրանքի աճի տեմպերը միջին հանրապետական համապատասխան ցուցանիշի մակարդակից ցածր աճ է գրանցվել Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Սյունիքի և Տավուշի մարզերում: Իսկ օրինակ, Վայոց ձորում ամբողջ արդյունաբերության աճի տեմպերը միջին հանրապետական ցուցանիշից մեծ են 26.8%-ով⁷⁵: Այդ նույն թվականին ՀՀ-ում արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի 42.1%-ը բաժին է ընկել Երևանին, 15.3%-ը՝ Սյունիքին, 13.0%-ը՝ Կոտայքին և 10.2%-ը՝ Արարատին: Սյունիքի և Կոտայքի, բաժինը արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում, նախորդ տարվա համեմատությամբ, նվազել է, դրան փոխարեն, ճիշտ է աննշան, սակայն մեծացել է Երևան քաղաքի, Վայոց Ձորի, Արմավիրի, Արագածոտնի բաժինը: Այնուհանդերձ, միայն երեք մարզերին՝ Սյունիքին, Կոտայքին, Արարատին և Երևանին 2014 թ. բաժին է ընկել ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի 80.6%-ը, որը նախորդ տարվա համեմատությամբ 0.6%-ով ավելին է (Գծապատկեր 7):

Գծապատկեր 7. ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը 2014 թ. (%)

⁷⁵ Վերլուծությունները կատարվել են և գծապատկերը կառուցվել է ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015, էջ 27-28 տվյալների հիման վրա:

Տավուշի մարզը կարելի է համարել արդյունաբերական ներուժի օգտագործման տեսանկյունից ոչ բարենպաստ վիճակում գտնվող մարզ: Այսպես, եթե բոլոր այն մարզերում, որտեղ առկա չեն հանքագործական արդյունաբերության զարգացման պայմաններ և, հետևաբար, պետք է զարգանա մշակող արդյունաբերությունը, ապա ըստ արտադրության բաժինների արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում մշակող արդյունաբերության բաժինը Երևանում 83.6% է, Արագածնոտում՝ 89.0%, Արարատում՝ 91.8%, Լոռիում՝ 72.6%, Շիրակում՝ 87.8%, Վայոց ձորում՝ 76.0%, իսկ Տավուշում 70.0%: Սյունիքը, մնացած մարզերից էապես տարբերվում է հանքագործական արդյունաբերության կենտրոնացվածությամբ, որտեղ արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքում վերջինիս բաժինը 85.2%-ի: Գեղարքունիքի մարզում հանքագործական և մշակող արդյունաբերության ներուժը բաշխված է գրեթե հավասար, որը 2014 թ. համապատասխանաբար կազմել է 36.8 և 42.6%: Մնացածը բաժին է ընկնում էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի արտադրությանը և ջրամատակարարմանը՝ 20.6%: Վերջին ապրանքախմբի մատակարարման առումով էական է նաև Արմավիրի (56.9%) և Կոտայքի (45.4%) դերը: Վայոց ձորում և Տավուշում նույնպես էլեկտրաէներգիայի, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի և ջրամատակարարման բաժինը նույնպես զգալի է, որը համապատասխանաբար կազմել է 23.4 և 26.5%⁷⁶: ՀՀ բոլոր մարզերում և Երևան քաղաքում բավականաչափ զարգացած է սննդի արդյունաբերությունը և խմիչքների արտադրությունը (Աղյուսակ 6): Սակայն, եթե Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերում սննդի արդյունաբերության արտադրանքի ծավալը կազմում է արտադրված արդյունաբերական արտադրանքի համապատասխանաբար 98.9 և 85.3%-ը, ապա Վայոց ձորում մշակող արդյունաբերության կառուցվածքում ավելի մեծ տեսակարար կշիռ ունի խմիչքների արտադրությունը, որին բաժին է ընկնում մարզի մշակող արդյունաբերության արտադրանքի 81.2%-ը: Ծխախոտի արտադրատեսակների արտադրության մեջ առաջատարը Արարատի մարզն է, իսկ հիմնային մետաղների արտադրություն մեջ՝ Լոռին: Համակարգիչների, էլեկտրոնիկայի և օպտիկական սարքերի արտադրության

⁷⁶ Վերլուծությունները կատարվել են և գծապատկերը կառուցվել է ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015, էջ 29 տվյալների հիման վրա

բաժինը մարզերի մշակող արդյունաբերության կառուցվածքում որոշակիորեն բարձր է միայն Արմավիրի մարզում, որը 2014 թ. կազմել է 6.5%:

Աղյուսակ 6

ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը՝ ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների 2014թ. (%)^{77*}

Տնտեսական գործունեության առանձին տեսակները	Երևան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
Ամբողջ արդյունաբերությունը, այդ թվում	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	0.4	-	-	0.5	36.8	15.4	1.1	-	85.0	-	3.1
Մշակող արդյունաբերություն այդ թվում	83.6	89.2	92.0	42.2	42.4	72.6	53.5	87.7	5.7	75.9	69.5
սննդամթերքի արտադրություն	36.1	38.7	18.7	62.2	98.9	32.7	21.3	85.3	66.9	17.1	56.9
խմիչքների արտադրություն	13.2	13.3	11.1	9.5	-	-	32.6	7.2	4.4	81.2	28.1
ծխախոտային արտադրատեսակների արտադրություն	7.5	-	23.7	8.7	-	-	-	-	-	-	-
պոլիգրաֆիական գործունեություն, գրառված կրիչների բազմացում	2.7	-	-	7.4	-	-	-	-	-	-	-
դեղագործական արտադրանքների արտադրություն	-	-	-	-	-	-	1.2	-	-	-	-
հագուստի արտադրություն	-	-	-	-	-	4.7	-	-	-	-	-
թղթի և թղթե արտադրատեսակների արտադրություն	-	-	7.4	-	-	-	-	-	-	-	-
ոետինե և պլաստմասսայե արտադրատեսակների արտադրություն	4.8	-	-	6.5	-	-	-	-	-	-	-
հիմնային մետաղների արտադրություն	21.7	-	21.8	-	-	58.3	18.4	-	-	-	-
այլ ոչ մետաղական հանքային արտադրություն	-	18.3	13.1	-	-	-	19.3	2.0	14.3	-	12.3

⁷⁷ Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015 վիճակագրական ժողովածուի էջ 30-38 տվյալների հիման վրա:

* Աղյուսակում ներառված են գործունեության այն տեսակները, որոնք ունեն համեմատաբար մեծ տեսակարար կշիռ:

Աղյուսակ 6-ի շարունակությունը

պատրաստի մետաղե արտադրատեսակների. արտադրություն, բացի մեքենաներից և սարք.	2.3	-	-	-	-	-	1.2	-	-	-	-
ոսկերչական արտադրատեսակների արտադրություն	0.9	15.7	-	-	-	-	1.7	-	-	-	-
Էլեկտրականության, գազի, զոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	13.8	9.0	6.8	56.0	18.2	10.4	44.9	10.2	8.7	22.0	22.8
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	2.2	3.3	0.7	0.9	2.2	1.4	0.5	1.8	0.4	1.3	3.3

Կատարված վերլուծությունների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ՝

- ՀՀ արդյունաբերական արտադրանքը ունի տեխնոլոգիատարության ցածր մակարդակ,
- մարզերի արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքը բավարար բազմազանեցված չէ:

Գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության ոորտում առավել ակտիվ դերակատարություն ունեն չորս՝ Արարատի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզեր, որոնց 2014 թ. բաժին է ընկել ՀՀ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի 57.5%-ը: 2010 թ. համեմատությամբ, 2014 թ.-ին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը աճել է 56.1%-ով⁷⁸: Մնացած մարզերում ևս 2010-2014 թթ. գրանցվել է գյուղատնտեսական արտադրանքի արտադրության ծավալների դինամիկ աճ, որը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արարատում, Արմավիրում և Գեղարքունիքում պայմանավորված է բուսաբուծության արտադրանքի ծավալների աճով: Բուսաբուծական արտադրանքի արտադրության կառուցվածքում ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի տեսակարար կշիռները ներկայացվել են աղյուսակ 7-ում: Հացահատիկային և հատիկալնդեղային մշակաբույսերի արտադրության առաջատարներն են Արագածոտնի, Գեղարքունիքի, Շիրակի և Սյունիքի մարզերը,

⁷⁸ Հաշվարկները կատարվել են ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2014, էջ 39 տվյալների հիման վրա:

որոնց 2014 թ. բաժին է ընկել այդ մշակաբույսերի արտադրության 70.7%-ը, ինչը նախորդ տարվա համեմատությամբ նվազել է 1.7%-ով:

Կարտոֆիլի արտադրության առաջատարը Գեղարքունիքի (49.5%) և Շիրակի մարզերն են (14.7%), իսկ բանջարանոցային մշակաբույսերը հիմնականում արտադրվում

Աղյուսակ 7

Բուսաբուծական արտադրանքի արտադրության կառուցվածքում ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի տեսակարար կշիռները 2014թ. (%)⁷⁹

	Երևան	Արագածոտն	Արարատ	Արմավիր	Գեղարքունիք	Լոռի	Կոտայք	Շիրակ	Սյունիք	Վայոց ձոր	Տավուշ
Հացահատիկային և հատիկաընդեղային մշակաբույսերի համախառն բերքը	0.06	13.8	5.1	5.0	23.9	7.0	4.7	20.5	12.5	1.2	6.0
Կարտոֆիլի համախառն բերքը	0.2	5.7	3.5	5.9	49.5	9.9	2.3	14.7	4.5	0.5	3.2
Բանջարանոցային մշակաբույսերի համախառն բերքը	0.7	3.8	35.7	38.4	6.7	2.8	2.4	5.6	1.8	0.8	1.3
Բոստանային մշակաբույսերի համախառն բերքը	0.6	2.9	33.4	61.7	-	0.03	-	-	-	0.3	1.1
Պտղի և պտղաբքների համախառն բերքը	1.6	24.6	24.4	21.3	8.9	0.9	4.9	3.1	4.8	1.9	3.5
Խաղողի տնկարքների համախառն բերքը	1.8	5.9	43.0	41.0	-	0.2	0.2	-	0.5	2.0	5.6

են Արարատում՝ 35.7% և Արմավիրում՝ 38.4%: Բոստանային մշակաբույսերի համախառն բերքի 61.7%-ը բաժին է ընկնում Արմավիրի մարզին, այն դեպքում երբ Արարատի մարզը տալիս է այդ ապրանքախմբի արտադրության 33.4%-ը: 2013 թ. համեմատությամբ այդ խմբի մշակաբույսերի արտադրության կառուցվածքում Արմավիրի մարզի բաժինը նվազել է երկու տոկոսային կետով, նույնքան ավելացել է Արարատի մարզի բաժինը:

Պտղի և պտղաբքների 70.3%-ի պահանջարկը բավարարում են Արագածոտնի, Արարատի և Արմավիրի մարզերը, իսկ խաղողի տնկարքների մշակման 84.0%-ը

⁷⁹ Հաշվարկները կատարվել են և աղյուսակը կազմվել է ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015, ՀՀ ԱՎԾ, էջ 39-42 տվյալների հիման վրա:

բաժին է ընկնում Արմավիրի և Արարատի մարզերին: Մարզերում գյուղատնտեսական այս կամ այն մթերքների արտադրության մեջ մասնագիտացման մակարդակը առաջին հերթին կախված է բնակլիմայական պայմաններից, որով էլ պայմանավորված է որոշակի մթերքների արտադրության կենտրոնացումը որոշակի մարզերում: Միևնույն ժամանակ էական նշանակություն ունի այն, թե բնական համեմատական առավելությունները ինչպես են զուգորդվում մարդկային և տեխնոլոգիական գործոնների հետ, որն էլ, վերջին հաշվով, դրսևորվում է գյուղատնտեսական արտադրության բերքատվության մեջ: Օրինակ հացահատիկի և հատիկաընդեղային մշակաբույսերի ամենաբարձր բերքատվություն ունեցող մարզը Արարատն է, որտեղ հեկտարից ստացվում է 42 ցենտներ բերք, սակայն այստեղ այդ խումբ մշակաբույսերի ցանքատարածքները 7.5 անգամ փոքր են Գեղարքունիքի ցանքատարածքներից: Նույնը կարելի է պնդել կարտոֆիլի մասին⁸⁰:

ՀՀ բոլոր մարզերում գյուղատնտեսական գործունեության հիմնական ոլորտը անասնաբուծությունն է: 2015 թ., 2014 թ. համեմատությամբ, խոշոր եղջերավոր կենդանիների գլխաքանակն ավելացել է ընդամենը 1.6%-ով: Խոշոր եղջերավոր անասունների բուծման առաջատարներն են Գեղարքունիքը և Շիրակը, որոնց բաժինը 2015 թ. խոշոր եղջերավոր կենդանիների բուծման ծավալում համապատասխանաբար կազմել է 17.5 և 15.7%: Ընդ որում, ոչխարների և այծերի բուծման 82.6%-ը բաժին է ընկնում Արագածոտնին, Արարատին, Արմավիրին, Գեղարքունիքին, Շիրակին և Սյունիքին⁸¹:

2014 թ. իրացվել է գյուղատնտեսական կենդանի և թռչուն սպանդի համար 163.3 հազ. տոննա, որը, 2012 թ. համեմատությամբ, աճել է 25.6%-ով, արտադրվել է 657 հազ. տոննա կաթ՝ նույն տարվա համեմատությամբ աճելով 13.2%-ով, ձվի արտադրությունը նվազել է 2.5%-ով, իսկ բրդի արտադրությունն աճել 15.4%-ով:

Ուսումնասիրվող բոլոր ապրանքատեսակների գծով առավելություններ ունեն Շիրակի, Արմավիրի, Գեղարքունիքի, Արագածոտնի և Կոտայքի մարզերը: Վայոց ձորի

⁸⁰ Զ. Թադևոսյան, Կ. Հակոբյան, Դ. Գալոյան, Ն. Կեսոյան, Ժ. Սարգսյան, Լ. Աղաջանյան, Թ. Օհանյան «ՀՀ Տարածքային համաչափ զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները»: Երևան 2015, «Ամբերդ» մատենաշար 22, էջ 15:

⁸¹ Հաշվարկները կատարվել են Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2015, ՀՀ ԱՎԾ 2015, էջ 43 տվյալների հիման վրա:

և Տավուշի մարզերը անասնաբուժական և ոչ մի մթերքների արտադրության գծով առավելություն չունեն, իսկ Սյունիքը առավելություն ունի միայն բրդի արտադրության գծով:

Շինարարության ոլորտում 2014 թ. հիմնական միջոցների գործարկման ծավալը կազմել է 351.6 մլդ դրամ, որը նախորդ տարվա համեմատությամբ աճել է մոտ 17.0%-ով⁸²: 2014 թ., նախորդ տարվա համեմատությամբ հիմնական միջոցների գործարկման ծավալներն աճել են Արարատում, Լոռիում, Վայոց ձորում և Տավուշում: 2013 թ. հիմնական միջոցների գործարկմանն ուղղված ֆինանսական ռեսուրսների 28.7%-ը բաժին է ընկել Լոռիին, 11.6%-ը՝ Տավուշին: 2014 թ. կատարված շինարարական աշխատանքների կեսից ավելին՝ 53.9%-ը, բաժին է ընկել Երևանին, 14.8%-ը Լոռիին, իսկ մնացած մարզերում այդ ցուցանիշը տատանվում է 1.9-6.7%-ի շրջանակներում:

Շահագործման հանձնված բնակելի շենքերի և սոցիալական նշանակության այլ օբյեկտների շինարարության ծավալները տարեց-տարի կրճատվում են: 2014 թ. 2010 թ. համեմատությամբ դրանք կրճատվել են 45.4 %-ով:

Բերված ուսումնասիրությունները և վերլուծությունները փաստում են, որ ՀՀ-ում առկա են տարածքային զարգացման էական անհամաչափություններ, բացի դրանից, տնտեսական զարգացման ներուժը ըստ առանձին մարզերի բավականաչափ տարբերակված է: Ուստի արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման հիմնախնդիրների լուծման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել յուրաքանչյուր տարածքի զարգացման ներուժը և ըստ այդմ կիրառել տնտեսական կապերի բազմազանեցման համաշխարհային փորձն ու հասնել գործնական արդյունքների:

Արտահանման բազմազանեցման և երկրի մրցունակության բարձրացման նպատակով տարածաշրջանային արտաքին տնտեսական կապերի կարևորագույն ձևերից մեկը համարվում է մերձսահմանային համագործակցությունը: Տարածքային միավորումների և իշխանությունների մերձսահմանային համագործակցության մասին Եվրոպական շրջանակային կոնվենցիայում տրված է հետևյալ սահմանումը. մերձսահմանային համագործակցության տակ հասկացվում է ցանկացած համաձայնեցված գործողություն, որն ուղղված է հարևան տարածքային

⁸² Վերլուծությունները կատարվել են ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015 // Երևան, ՀՀ ԱՎԾ, էջ 44-48 տվյալների հիման վրա:

միավորումների և իշխանությունների միջև հարաբերությունների ուժգնացմանն ու խթանմանը⁸³:

Երկկողմանի մերձսահմանային տնտեսական համագործակցության օրինակ կարող է ծառայել Ռուսաստանի Դաշնության և Ֆինլանդիայի միջև համագործակցությունը, որը սկսվել է 1992 թ. հունվարից, և որը իր տեսակի մեջ, կարելի է ասել, բացառիկ երևույթ է: Դրա բացառիկ լինելը կայանում է մերձսահմանային գոտիների կայուն և աստիճանական զարգացումը, առևտրատնտեսական հարաբերությունների ընդլայնումը, ինչի արդյունքում այդ տարածքների բնակչության կենսամակարդակը, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, անտառային տնտեսության և ծառայությունների ոլորտի տեխնոլոգիական զարգացումը էականորեն տարբերվում է մնացած տարածքներից:

Մերձսահմանային համագործակցության ուղղությամբ ՀՀ-ն որևէ քայլ չի կատարել: Սակայն այդ ուղղությամբ համապատասխան երկարաժամկետ ռազմավարության մշակումը և պետական աջակցությամբ մերձսահմանային տնտեսական համագործակցության արմատավորումը, հաշվի առնելով տեղական առանձնահատկությունները, ազգային շահերը հնարավոր կլինի մեր և հարևան երկրների, իսկ ավելի կոնկրետ Վրաստանի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության տնտեսական ներուժի համատեղ օգտագործման ճանապարհով ստեղծել թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին շուկաների պահանջարկը բավարարող ապրանքների լայն տեսականու արտադրություններ: Տարածաշրջանային ծրագրերի զարգացման վրա պետական և միջպետական ներդրումների իրականացումը կարող է խթան հանդիսանալ մասնավոր ներդրումների իրականացման համար ևս, քանի որ համաձայնեցված ռազմավարությունների ընդունումը նոր ազդանշան է բիզնես-ընկերակցություններին՝ արտաքին տնտեսական կապերի նոր ձևերի ի հայտ գալու մասին:

Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամակցությունը չի ենթադրում, որ ՀՀ-ն պետք է սառեցնի մնացած աշխարհի հետ տնտեսական կապերի ամրապնդումն ու զարգացումը: Տնտեսական միության երկրների հետ առևտրատնտեսական կապերի կարգավորումը, ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի և աշխատուժի

---

⁸³ Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей. Мадрид, 21 мая, 1980 года. М.: Научная книга, 2002. С. 374-379

ընդհանուր շուկայի ձևավորումը համագործակցող երկրների համար ստեղծում է արտադրության նշված գործոնների տեղաշարժի ավելի բարենպաստ և ազատական պայմաններ, սակայն արտաքին առևտրային կապերի բազմազանեցումը, համեմատական առավելություններից բխող փոխշահավետ համագործակցության ընդլայնումը տարածաշրջանի և մնացած երկրների հետ շարունակում է մնալ օրակարգային: Ավելին, ունենալով փոքր տնտեսություն, հարևան երկու երկրների հետ քաղաքական հակամարտություններ, մեր երկրի տնտեսական զարգացման հնարավորությունները չեն կարող գտնվել տարածաշրջանի երկրների հետ համագործակցության խորացումից դուրս, քանի որ արտաքին աշխարհի հետ արդյունավետ հաղորդակցության ուղին անցնում է հարևան երկրների տարածքով: Բացի դրանից, հարևան երկրների հետ տնտեսական կապերի խորացումը, այլ հավասար պայմաններում, շահավետ է թեկուզ միայն տրանսպորտային պակաս ծախսերի առումով: Վերջինս, թերևս ՀՀ տնտեսության արտաքին մրցունակության գլխավոր խոչընդոտն է: Նշված հիմնավորմամբ նպատակահարմար ենք գտնում ատենախոսության 2.3 բաժնում վերլուծել հարևան երկրների հետ ՀՀ տնտեսական կապերի դինամիկան և վեր հանել դրանց զարգացման առանձնահատկությունները, այդ երկրների հետ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման հնարավորությունները:

Նշենք, որ երկրների միջև տարածաշրջանային համագործակցության խորացումը կարող է իրականանալ երկու ճանապարհով՝ տարածքի երկրների շահերը շոշափող ծրագրերի համատեղ իրականացման, և երկրորդը, տնտեսական ինտեգրման խորացմանը նպաստող կազմակերպման եղանակների՝ ազատ առևտրի գոտու, մաքսային միության, ընդհանուր շուկայի և արժույթային ու տնտեսական միության ձևավորման միջոցով⁸⁴:

---

⁸⁴ Դարբինյան Ա.Վ. Հայաստանը միջազգային տնտեսական ինտեգրացման գործընթացում, Երևան, Պետական ծառայություն, 2000, էջ 131:

2.3. ՀՀ տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության բազմազանեցման այլընտրանքային ուղիները

Ճիշտ է, ՀՀ արտաքին տնտեսական զարգացման հիմնահարցերով շատ հետազոտողներ են զբաղվել, սակայն պայմանավորված մեր տարածաշրջանի երկրների միջև տնտեսական հարաբերությունների նոր զարգացումներով, հիմնախնդիրների պակաս չի զգացվում:⁸⁵ Տարածաշրջանի երկրների միջև արտաքին առևտրային կապերի զարգացումը և բազմազանեցումը եղել և մնում է Հայաստանի արտաքին տնտեսական քաղաքականության առաջնահերթություններից՝ պայմանավորված տարածաշրջանին բնորոշ առանձնահատկություններով: Բավական է նշել, որ տարածաշրջանի հինգ երկրներից (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան, Թուրքիա, Իրան) յուրաքանչյուրը բավականին մեծ ապրանքաշրջանառություն ունեն աշխարհի մնացած երկրների՝ քան միմյանց հետ: Դա կարելի է համարել տարածաշրջանում խիստ քաղաքականացված տնտեսական շահերի արդյունք:

Համաաշխարհային տնտեսության մեջ երկրների համագործակցության փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ կայուն տնտեսական աճի գործոններից կարևորագույնը ներկայումս հարևան երկրների հետ համագործակցության խորացումն է: Դրա հիմնավորումն այն է, որ միևնույն տարածքի երկրները ունեն քիչ թե շատ էթնիկական, ավանդույթային և սոցիալ-մշակութային ընդհանրություններ, դրանց միջև տնտեսական կապերի խորացումը թույլ է տալիս մեղմելու մրցակցային այնպիսի գործոնի բացասական ազդեցությունը, ինչպիսին տրանսպորտային ծախսերն են: ՀՀ պարագայում վերջինս չափազանց կարևոր հիմնախնդիր է, քանի որ մեր երկիրը աշխարհի 49 ծովային ելք չունեցող երկրներից մեկն է, ուստի հարևան երկրների հետ

⁸⁵Թորոսյան Թ. Շ., Միջազգային տնտեսագիտություն, առևտուր և ֆինանսներ, Ե., 2005, էջ 358; Սարգսյան Ս. Վ., Հայաստան-Թուրքիա առևտրային հոսքերը, ՀՀ ԳԱԱ, Սոցիալ տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Գիտաժողովի նյութեր, Ե., Էդիտ Պրինտ 2007թ, էջ 469-471; Դավթյան Ա. ԱՊՀ երկրների հետ ՀՀ առևտրի ընդլայնման հնարավորությունների հարցի շուրջ, ՀՀ ՖԷՆ, Տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե. 2007թ, էջ 514-524; Ավագյան Մ.Ա. Իրանական և վրացական ներդրումները ՀՀ-ում, Ֆինանսներ և էկոնոմիկա Հայաստան, ՖԷՆ հանդես, Ե., 2006, №9 (73), էջ 71-74; Բադալյան Մ. Արտահանմանն ուղղված թիրախային ՕՈՒՆ-ների ընտրությունն ու ներգրավումը, Հայաստան, ՖԷՆ հանդես, 2007 №11 էջ 41-45; Таранян И., Шамшян Д. Источники финансирования транспортных проектов Армении в условиях кризиса, Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, հանր. գիտաժողովի նյութեր, գ. թ, Ե. 2011, էջ 310-318:

տնտեսական համագործակցության խորացումից ստացված օգուտներով կարող է ծածկել տրանսպորտային գործոնի բացասական էֆեկտը: Բացի դրանցից, ՀՀ պարագայում, չափազանց մեծ նշանակություն ունի նաև հարևան երկու երկրների՝ Իրանի և Թուրքիայի շուկայի տարողունակությունը, որը տնտեսության ռացիոնալ կառուցվածքի դեպքում՝ կողմնորոշված դեպի արտադրության տեխնոլոգիատարությունը և բարձր տեխնոլոգիաները, կհանգեցնի տարածաշրջանային շուկայում ՀՀ դիրքերի ամրապնդմանը և թույլ կտա հաղթահարելու այնպիսի հիմնախնդիր, ինչպիսին տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության գործընթացներից կտրվածությունն է:

Մերօղաբանության առումով, տնտեսական համագործակցության բովանդակությունը, կարծում ենք, կշահի, եթե այն քննարկվի աշխատանքի միջազգային բաժանման խորացման այն համատեքստում, որն ի վերջո տանում է տարածաշրջանային մակարդակով միասնական տնտեսական համալիրի ձևավորմանը⁸⁶: Աշխատանքի միջազգային բաժանման գործընթացում տնտեսական համագործակցությունը ներկայացվում է նաև որպես տնտեսական իրավաճակ, երբ տնտեսության տարբեր ճյուղեր, որպես կանոն, արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը, փոխկախված արդյունավետ համագործակցում են միջպետական մակարդակում⁸⁷:

Ինչպես նկատում ենք, այս պարագայում գրեթե նույնացվում են «տնտեսական համագործակցություն» և «տնտեսական ինտեգրում» հասկացությունները, որը տրամաբանական է: Տնտեսական համագործակցությունը անկախ երկրների ազգային տնտեսությունների մերձեցման, հանաձայնագրերի, պայմանագրերի և այլ իրավական գործիքների հիման վրա առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման գործընթաց է, որը հենվում է աշխատանքի միջտարածաշրջանային բաժանման վրա և աստիճանաբար կարող է ընդգրկել հասարակական կյանքի մյուս ոլորտները: Սակայն տնտեսական համագործակցությունը չի ենթադրում առևտրատնտեսական կապերի կարգավորման միասնական իրավական բազայի ձևավորում, ինչը տեղի ունի տնտեսական ինտեգրման պարագայում: Այսպիսով, աշխատանքի միջազգային

⁸⁶Ломакин В. К. Мировая Экономика, 2-ое изд. М. Юнити, 2003, стр. 87.

⁸⁷Словарь современной экономической теории. М. ИНФРА-М., 1997, էջ 247.

բաժանման համակարգի, որտեղ դրսևորվում է տնտեսական համագործակցության բովանդակությունը, հետագա ծավալումն ուղղակիորեն պայմանավորված է աշխատանքի տարածաշրջանային բաժանման խորացմամբ:

Գործնականում երկրների տնտեսական համագործակցության նպատակը և նշանակությունը տարբեր ժամանակներում տարբեր է և պայմանավորված է ազգային շահերով: Համաշխարհային տնտեսության զարգացման միտումները վկայում են, որ տնտեսական գլոբալացումը խոցելի է դարձնում ոչ միայն անցումային երկրների, այլև տնտեսապես զարգացած երկրների տնտեսությունները: Խնդիրն էլ ավելի արդիական է փոքր տնտեսությամբ երկրների համար, ինչպիսին Հայաստանն է: Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ներմուծումը փոխարինող արտադրությունները զարգացնելու հնարավորությունները՝ պայմանավորված մասշտաբի էֆեկտ ապահովելու գրեթե անհնարինությամբ, փոքր տնտեսությունների համար, որոնց բնորոշ է նեղ, սահմանափակ շուկան, կանխորոշում է միջազգային գների վրա ազդելու անկարողությունը, հետևաբար և այլընտրանքային գործունեությամբ զբաղվելու ցածր առաձգականությունը: Դա նաև կանխորոշում է փոքր տնտեսությունների ՕՈՒՆ-ներ ներգրավելու սահմանափակ հնարավորությունները, հետևաբար և մեծ կախվածությունը արտաքին ֆինանսավորումից: Խնդիրն ավելի է բարդանում հատկապես, որ դրանք չունեն գրավադրման երաշխիքներ (օգտակար հանածոներ, հանքանյութեր), ուստի խիստ նվազում են ՕՈՒՆ-ի ներգրավման տնտեսական հիմքերը, որը տեխնոլոգիաների ներմուծման հիմնական աղբյուրն է:

Մյուս կողմից էլ չպետք է մոռանալ մասնավոր տրանսֆերտների շոշափելի դրական ազդեցությանը ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա, որն, առաջին հերթին, ընդլայնում է սպառումը: Այդ հանգամանքն էլ մեծացնում է արտադրության և սպառման զգայունությունը տնտեսական վերելքների և անկումների նկատմամբ:

Անդրադառնալով տարածաշրջանի կամ, ինչպես ընդունված է ասել, հարևան երկրների հետ տնտեսական կապերի իրական հնարավորություններին, հարկ ենք համարում փաստել, որ ՀՀ-ն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել է միայն Վրաստանի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ: Այնուհանդերձ մինչ օրս հարևան երկրներից ոչ մեկի հետ տնտեսական համագործակցության խորացում

տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման առումով, առկա չէ, այն դեպքում երբ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներում անմիջական հարևաններին ընդհանրապես անտեսելը, շրջանցելը զուրկ է արդյունավետ տնտեսական հեռանկարից, իսկ մասնավորապես մեր երկրի համար՝ դրան գումարվում է աշխարհաքաղաքական տարածայնությունների սառեցումը:

Չնայած Թուրքիայի հետ պատմական տարածայնությունների լուծման քաղաքական գործընթացը փակուղի է մտել, սակայն, այդ երկրի հետ առկա են առևտրային բավականին զարգացած կապեր (աղյուսակ 8): Չնայած, Թուրքիայի

Աղյուսակ 8

Հարևան երկրների հետ ՀՀ արտահանման ու ներմուծման ծավալները 2009-2013 թթ. (մլն. ԱՄՆ դոլար)⁸⁸

	2009		2010		2011		2012		2013	
	արտ.	ներմ.	արտ.	ներմ.	արտ.	ներմ.	արտ.	ներմ.	արտ.	ներմ.
Իրան	33.0	162.4	84.8	199.9	106.2	216.8	108.0	219.4	95.0	198.5
Թուրքիա	1.2	177.6	1.3	210.4	1.05	240.2	0.9	213.5	1.6	210.9
Վրաստան	52.8	40.9	49.0	54.3	61.9	60.1	70.9	48.9	86.1	65.8

պաշտոնական հաշվետվություններում ՀՀ հետ առևտուր գրանցված չէ, այնուհանդերձ, այդ երկրները Վրաստանի և Իրանի տարածքներով ունեն գնալով աճող առևտրային հարաբերություններ՝ դրանցում գրանցված միջնորդ ձեռնարկությունների միջոցով: Հայաստանի համար փակ սահմանի առկայությունը, զուտ տնտեսական տեսանկյունից, չի կարող դիտարկվել որպես երկարատև և կայուն զարգացման տարբերակ: Եթե նախկինում Հայաստանը համարվում էր հյուսիս-հարավ, արևմուտք-արևելք տարանցիկ գոտի, ապա այժմ նրա տնտեսությանը սպառնում է մեկուսացման վտանգը և արտահանման ծավալների կրճատման գնալով վտանգավոր միտումը: Արտաքին աշխարհի հետ կապուղիները սահմանափակվում են Վրաստանով և Իրանով: Աղյուսակում բերված տվյալների վերլուծությունը վկայում է, որ ուսումնասիրվող երկրներից ՀՀ ամենախոշոր առևտրային գործընկերը Թուրքիան է,

⁸⁸ Աղյուսակը կազմվել է ՀՀ վիճակագրական տարեգրքի 2012, ԱՎԾ, Երևան 2012, էջ 478-480; Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 121-123 տվյալների հիման վրա:

որին 2013 թ.-ին բաժին է ընկել նշված երկրիններից համախառն ներմուծման մոտ 44.4%-ը: Իհարկե այդ ցուցանիշը 2008թ. համեմատությամբ նվազել է 4.9%-ով, սակայն Թուրքիայից ներմուծումը դինամիկ աճում է, ինչը չի կարելի պնդել ՀՀ-ից դեպի Թուրքիա արտահանման մասին: 2011թ.-ին ՀՀ արտահանումը այդ երկրի հետ կրճատվել է 50%-ով, հաջորդ տարի անկման միտումը պահպանվել է, իսկ 2013 թ.-ին նախորդ տարվա համեմատությամբ ՀՀ արտահանումը դեպի Թուրքիա աճել է 77.7%-ով: Հետագա տարիներին վերոհիշյալ հարևան երեք երկրների հետ արտաքին առևտրային կապերում տեղի են ունեցել որոշակի փոփոխություններ, որոնք արտացոլում են տարածաշրջանում քաղաքական իրավիճակի ոչ դրական զարգացումները, հատկապես կապված Թուրքիա-Ռուսաստան հարաբերությունների լարվածության հետ: Այսպես, չնայած դեպի Թուրքիա արտահանումը 2013 թ. համեմատությամբ 6.8%-ով նվազել է, այնուհանդերձ ներմուծումն ավելացել է 21.4 մլն դոլարի չափով:

Սակայն 2015 թ.-ին Թուրքիայից ներմուծումը կտրուկ նվազել է և կազմել 136.9 մլն դոլար: Հատկանշական է, որ մյուս հարևան երկու երկրների հետ ունենալով առևտրային ազատականացված հարաբերություններ, այնուհանդերձ Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության, տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում արտաքին առևտրային կապերն ավելի ակտիվ են:

Իրանի հետ արտաքին առևտրային կապերում իրավիճակն այսպիսին է. եթե Իրանից ներմուծումը 2013 թ.-ին կազմել է 198.5 մլն ԱՄՆ դոլար, ապա դեպի այդ երկիր արտահանման ծավալները ուսումնասիրվող երկրների մեջ ամենամեծն են և նույն թվականին կազմել է 95.0 մլն ԱՄՆ դոլար, կամ դեպի երեք երկրներ արտահանման 41.7%-ը: 2013 թ. նախորդ տարվա համեմատությամբ Իրանից ներմուծումը նվազել է 9.6%-ով: Ներմուծման ծավալների կրճատումը պայմանավորված է Իրանի կողմից արտահանման սահմանափակմամբ, ինչպես նաև 2013 թ.-ին ՀՀ տնտեսական ակտիվության անկմամբ: ՀՀ-ից Իրան արտահանման նվազման միտում է գրանցվել և՛ 2014, և՛ 2015 թթ.-ին: Նման միտում պահպանվել է նաև Իրանից ներմուծման առումով: Օրինակ, եթե 2014 թ.-ին Իրանից ներմուծվել են 206.9 մլն

դղարի հասնող ապրանքներ, ապա 2015 թ.-ին՝ 198.3 մլն դղարի ապրանքներ են ներկրվել Հայաստան:

Վրաստանի հետ առևտրային կապերը զարգանում են ուշագրավ տրամաբանությամբ: Թվում է թե Վրաստանը լինելով մեր հարևան միակ քրիստոնեա պետությունը, պետք է տնտեսական կապերը ավելի խորը լինեին: Այնուհանդերձ, ինչպես տեսնում ենք, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի վերջում, 2009թ. համեմատությամբ, Վրաստանից ներկրումն աճել է 60.8%-ով, այն դեպքում, երբ Թուրքիայի և Իրանի հետ առևտրում համապատասխան ցուցանիշները կազմել են 22.2 և 18.7%: Դեպի Վրաստան, երեք երկրների համեմատությամբ, ՀՀ արտահանման թերևս ամենամեծ ծավալները դրսևորվել են ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի սկզբին, իսկ հետագա տարիներին, որպես ՀՀ կայուն գործընկեր, Իրանն է ամրապնդել իր դիրքերը: 2013 թ.-ին գրանցվել է դեպի Վրաստան ՀՀ արտահանման ծավալների 21.4% և ներմուծման 34.6% աճ: ՀՀ-ից Վրաստան, նախորդ տարվա համեմատությամբ, արտահանման ծավալների 1.9% անկմանը հաջորդ տարում փոխարինել է 37.5% աճ: Վրաստանից ներմուծումը 2014 թ., նախորդ տարվա համեմատությամբ, ավելացել է 7.9%-ով, իսկ 2015 թ.-ին՝ 7.1%-ով:

Հարևան երկրների արտահանման և ներմուծման բաժինները ՀՀ համախառն արտահանման և ներմուծման ծավալներում ներկայացված է աղյուսակ 9 և 10-ում:

Եթե ՀՀ արտահանման ծավալում Իրանի բաժինը 1994 թ. կազմում էր 9.4%, ապա հետագա տարիներին այն նվազելով մինչև 2.4% մակարդակը (2008 թ.), 2010 թ.-ին ցուցադրեց ակնհայտ առաջընթաց և կազմեց 8.1%: Վերջին տասնհինգ տարիներին ՀՀ ներմուծման ծավալում Իրանի բաժնի առավելագույն տեսակարար կշիռը գրանցվել է 1996 թ.-ին 16.9%, իսկ նվազագույնը՝ 2007 թ.-ին՝ 3.3%: Իրանի հետ արտահանման ծավալների բաժնեմասի աստիճանական անկումը կարելի է բացատրել վերջին տարիներին ՀՀ արտահանման նոր գործընկերների ի հայտ գալով:

Աղյուսակ 9

Հարևան երկրների բաժինը ՀՀ արտահանման մեջ 2007-2015 թթ. (%)⁸⁹

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Թուրքիա	0.3	0.2	0.2	0.1	0.1	0.06	0.1	0.1	0.1
Իրան	3.3	2.4	4.7	8.1	8.0	7.8	6.4	5.5	5.2
Վրաստան	7.6	7.7	7.4	4.7	4.6	5.1	5.8	5.5	7.8

Իսկ ներմուծման կառուցվածքում Իրանը և Թուրքիան կարծես թե մրցակիցներ են և առանձին տարիներին ՀՀ ներմուծման կառուցվածքում դրանց մասնաբաժինը որոշակիորեն փոփոխվում է, կախված այդ երկրների տնտեսություններում ձևավորված ընդհանուր տնտեսական կոնյունկտուրայից: Չնայած արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման գործընթացում առկա հիմնախնդիրներին, այնուամենայնիվ Իրանի և Վրաստանի հետ տնտեսական համագործակցության խորացումը այլընտրանք չունի: Առկա հիմնախնդիրներից կարելի էր առանձնացնել Իրանում միջուկային ծրագրերի շուրջ ծագած միջազգային տարաձայնությունները, որոնք վերջապես դրական լուծում ստացան, իսկ սոցիալ-էթնիկական, ավանդույթային տարբերությունները պահպանվում են:

Աղյուսակ 10

Հարևան երկրների բաժինը ՀՀ ներմուծման մեջ 2007-2015 թթ. (%)⁹⁰

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Թուրքիա	4.0	6.1	5.3	5.6	5.8	5.0	4.7	5.2	4.2
Իրան	4.3	4.6	4.9	5.3	5.2	5.1	4.4	4.7	6.1
Վրաստան	1.4	1.1	1.2	1.4	1.5	1.1	1.5	1.6	2.1

⁸⁹ Աղյուսակները կազմվել են ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2009, ԱՎԾ, Երևան 2010, էջ 470-474, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 117, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 120-123, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 116-118 տվյալների հիման վրա:

⁹⁰ Աղյուսակները կազմվել են ՀՀ վիճակագրական տարեգրքի 2009, ԱՎԾ, Երևան 2010, էջ 470-474, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 117, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 120-123, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 120-123, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 116-118 տվյալների հիման վրա:

Վերջիններս ուղղակի բացառում են Իրանի հետ տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացները մաքսային միությանը հետևող որևէ այլ փուլին անցնելու առումով, սակայն այդ երկրի հետ ազատ առևտրային գոտու ձևավորման մասին համաձայնագիրը թույլ կտար այդ երկրից ապրանքները ներմուծել ավելի էժան, ինչի արդյունքում հնարավորություն կլիներ ոչ միայն դիվերսիֆիկացնել ներմուծումն ու ստեղծել մանր ու միջին բիզնեսի զարգացման նպաստավոր պայմաններ, այլև մեղմել գնաճը և արտադրել մրցունակ ապրանքներ: Դա նաև կհանգեցներ ՀՀ արտահանման խթանմանը: Սակայն Եվրասիական տնտեսական միությանն անդամագրումը նման ձեռնարկման հնարավորություն չի տալիս:

ՀՀ առջև ծառացած առաջնային հիմնախնդիրներից մեկն էլ Իրան-Հայաստան երկաթուղու կառուցումն է, որը հնարավորություն է կտա նվազեցնել տնտեսական շրջափակման բացասական էֆեկտները, հատկապես արտահանվող ապրանքների ինքնարժեքի մեջ բարձր տրանսպորտային ծախսերի նվազեցման առումով: Ցավոք, ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում տրանսպորտային ծախսերը ավելի քան երկու անգամ գերազանցում են համաշխարհային միջինը և ամնաբարձրն են տարածաշրջանում⁹¹:

Հարկ է նշել, որ Իրանի և ՀՀ միջև արդեն կնքվել են տնտեսական կապերը կանոնակարգող բազմաթիվ համաձայնագրեր, որոնք վերաբերում են ներմուծվող և արտահանվող ապրանքների տեղաշարժերին, մաքսային ծառայությունների գործունեությանը, էլեկտրահաղորդման գծերի շահագործմանը և այլն: Համատեղ ծրագրերից խոշորագույնը կարելի է համարել Իրան-Հայաստան գազատարի կառուցումը, որը ռազմավարական առումով կարևորվում է նրանով, որ չի անցնում երրորդ երկրի տարածքով, և միաժամանակ կարող է ապահովել մեր երկրի էներգետիկ անվտանգությունը: Այս ամենը վկայում է, որ Իրան-Հայաստան տնտեսական համագործակցությունը կարող է զարգանալ ամենատարբեր ուղղություններով:

Չնայած, ինչպես նշել ենք, Հայաստան-Թուրքիա առևտրային կապերը պետական մակարդակով չեն կառավարվում, ամեն դեպքում այդ երկրներն ունեն

---

⁹¹ Հայաստանի տրանսպորտային քաղաքականության և ԱՀԿ առևտրային համակարգումը: AEPLAC, մայիս, 2004:

ունեն երկկողմ հետաքրքրություն ներկայացնող ոլորտներ ու բնագավառներ: Թուրքական իշխանությունների կողմից հայկական ապրանքների վրա դրված արգելքների պատճառով արտահանման ծավալները փոքր են, այն դեպքում, երբ Վրաստանի տարածքով տեղի է ունենում թուրքական ապրանքների լայն ընտրանու մեծածավալ ներկրում: Ինչպես վկայում են վերը բերված աղյուսակ 6-ի տվյալները Հայաստանի և Թուրքիայի միջև ընթանում է բավականին աշխույժ առևտուր, սակայն տվյալ դեպքում Թուրքիան շահում է, իսկ Հայաստանը՝ տուժում, քանի որ ավելի շատ է վճարում ներկրման չարդարացված ծախսերի պատճառով: Փաստորեն, հայ սպառողները ներմուծված թուրքական ապրանքների դիմաց վերավճարում են վրացական կողմին՝ տարանցիկ ճանապարհով ապրանքները ներկրելու համար: Ինչպես հայտնի է Թուրքիան և Հայաստանը ԱՀԿ անդամ են, և պաշտոնական մակարդակով տնտեսական կապերի զարգացման լավագույն երաշխիքը և հիմքը ԱՀԿ-ին անդամակցության փաստն է և այն կարող էր իրական օգուտներ ապահովել ՀՀ տնտեսական զարգացման համար, եթե քաղաքական խնդիրները լուծում ստանան: Միևնույն ժամանակ սահմանի վերաբացումը հղի է տնտեսական լուրջ և անցանկալի հետևանքներով, քանի որ ՀՀ տնտեսության ներկա վիճակը չի պարունակում ուժեղ մրցակցային տարրեր և հազիվ թե կարողանա դիմակայել թուրքական էժան ապրանքների մրցակցությանը: Ուստի առանց ՀՀ արդյունաբերականացման քաղաքականության, որը կհանգեցնի մեր երկրի տնտեսական ներուժի արդյունավետ օգտագործման ճանապարհով ներքին արտադրության կամ ներմուծմանը փոխարինող արտադրությունների զարգացմանը, հայ-թուրքական սահմանի բացման տնտեսական վտանգը կպահպանվի:

Հարևան երկրներից թերևս ամենաէական դերակատարություն արտաքին աշխարհի հետ տնտեսական կապեր հաստատելու գործում ունի Վրաստանը: Վրաստանը՝ որպես հիմնական տարանցիկ ուղի էական նշանակություն ունի Հայաստանի տնտեսության անխափան գործառնման առումով: Բացի այդ, ռուսական գազը ՀՀ է մուտք գործում Վրաստանի տարածքով, և իհարկե, Փոթի նավահանգիստը, որտեղով իրականացվում է ՀՀ արտաքին առևտրի զգալի մասը: Սա վկայում է, որ

Վրաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններն անմիջականորեն բխում են ՀՀ շահերից:

Վերջին տարիներին ռուս-վրացական հարաբերություններում նկատվում է որոշ աշխուժություն, որից մեծապես կարող է շահել նաև Հայաստանը: Հայ-վրացական տնտեսական կապերը ամրագրված են բազմաթիվ համաձայնագրերով, որոնք ստորագրվել են դեռևս 2003 թ.-ին Վրաստան նախագահի այցելության ժամանակ: Դրանք վերաբերում են օտարերկրյա ուղղակի ներդրողների շահերի պաշտպանությանը, կրկնակի հարկումից խուսափելուն, առևտրատնտեսական համագործակցությանը, որոնք միտված են այդ երկրների տնտեսվարող սուբյեկտների միջև հորիզոնական կապերի հաստատմանը և դրանց իրավական հիմքերի ստեղծմանը: Ճիշտ է, վերջին տարիներին, Հայաստանից արտահանումը դեպի Վրաստան աճում է, սակայն դրանք մեծածավալ չեն, որի պատճառը երկու երկրների տնտեսությունների փոխլրացման թույլ հնարավորությունների վկայությունն է:

Վրաստանի հետ առևտրատնտեսական կապերի աշխուժացման նպատակով կարևոր նշանակություն կունենա տրանսպորտային ենթակառուցվածքների զարգացումը: Այդ առումով կարևորում ենք մամուլում և լրատվության այլ աղբյուրների միջոցով տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր Հրանտ Բագրատյանի կողմից բարձրաձայնած այն գաղափարը, ըստ որի Դիլիջան-Վանաձոր երկաթգծի (ընդամենը 26 կմ) կառուցման շնորհիվ Երևան-Թբիլիսի երկաթուղային ճանապարհահատվածը կկրճատվի 400 կմ-ով⁹²: Դա հնարավորություն կտա արագընթաց գնացքի (էքսպրեսս) միջոցով Երևան-Թբիլիսի ճանապարհին անցնել 1.5 ժամում, ինչի շնորհիվ յուրաքանչյուր վագոնի հաշվով կտնտեսվի 1600 դոլար կամ մոտ 40 դոլար՝ 1 տոննայի հաշվով: ՀՀ տրանսպորտային ծախսերը կնվազեն 2%-ով, որը, բնականաբար, կհնագեցնի ՀՆԱ աճին:

Արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման և համագործակցության խորացման առումով բավականին մեծ դերակատարություն ունեն փոխադարձ կապիտալ ներդրումները: Այդ տեսանկյունից հետաքրքրություն են ներկայացնում հարևան երկրների հետ ՀՀ օտարերկրյա ներդրումների համախառն հոսքերի և

---

⁹² Այս ծրագիրը առաջ է քաշվել ԼՂՀ վարչապետի օգնական Վարազդատ Վասիլյանի կողմից:

օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ուսումնասիրությունը (աղյուսակ 11): Ներդրումների համախառն հոսքերն արտացոլում են հաշվետու ժամանակահատվածում տնտեսության մուտք գործած օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր ծավալները: Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակում բերված տվյալները, թե՛ Վրաստանը և թե՛ Թուրքիան ՀՀ տնտեսության նկատմամբ ներդրումային առումով առանձնակի հետաքրքրություն չեն դրսևորում: 2013 թ. դրությամբ իրանական ներդրումները կազմել են երեք երկրների կողմից կատարված համախառն ներդրումների 75.3%-ը: 2014 թ. պատկերը փոքր ինչ փոխվել է, այն առումով որ Իրանի կողմից կատարված ներդրումների համախառն հոսքերը կրճատվել են՝ 58.2%-ով, կրճատվել են նաև Թուրքիայի կողմից կատարված համախառն ներդրումները՝ 59.0%-ով, իսկ Վրաստանի ներդրումներն չնայած ավելացել են, սակայն երեք երկրների կողմից համախառն ներդրումների ծավալում Իրանի բաժինը նվազել է, որը 2014 թ. կազմել է 71.5%: Իսկ երեք երկրների ներդրումների համախառն հոսքերը նվազել են 51%-ով:

Աղյուսակ 11

Հարևան երկրների կողմից իրական հատվածում կատարված ներդրումների համախառն հոսքերը ՀՀ տնտեսությունում 2010-2014 թթ. (հազ. ԱՄՆ դոլար)⁹³

	2010	2011	2012	2013	2014
Իրան	5839.6	5839.6	5840.1	5840.1	2437.9
Թուրքիա	1891.9	1891.9	1891.9	1891.9	775.0
Վրաստան	22.2	22.2	22.2	22.2	194.5

Աղյուսակ 12-ում բերված տվյալները փաստում են, որ հաևան երկու երկրների կողմից կատարված ներդրումները հիմնականում ուղղակի ներդրումներ են, իսկ Վրաստանը ներդրումներ է կատարում առևտրի ոլորտում:

⁹³ Աղյուսակը կազմվել է «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հուվար-փետրվարին» վիճակագրական ժողովածուի էջ 79, «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012 թ. հուվար-փետրվարին» վիճակագրական ժողովածուի էջ 77, «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հուվար-փետրվարին» վիճակագրական ժողովածուի էջ 92, «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014 թ. հուվար-փետրվարին» վիճակագրական ժողովածուի էջ 85, «Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հուվար-փետրվարին» վիճակագրական ժողովածուի էջ 91 տվյալների հիման վրա:

**Հարևան երկրների ուղղակի ներդրումները ՀՀ տնտեսությունում 2010-2014
թթ. (հազ. ԱՄՆ դոլար)⁹⁴**

	2010	2011	2012	2013	2014
Իրան	5498.2	5498.2	5498.7	5498.7	2298.1
Թուրքիա	1891.2	1891.2	1891.2	1891.2	775.0
Վրաստան	22.2	22.2	22.2	22.2	19.0

Չնայած հարևան երկրների համար ՀՀ ներդրումային հետաքրքրություն չի ներկայացնում, դա փաստում է այն, որ ուսումնասիրվող տարիներին համախառն և ուղղակի ներդրումների հոսքերը, չեն ավելացել, ավելին Իրանի և Թուրքիայի պարագայում նույնիսկ կրճատվել են, այնուամենայնիվ հակված ենք այն կարծիքին, որ տարածաշրջանում արտաքին տնտեսական կապերի հետագա զարգացումը Հայաստանի տնտեսական մրցակցության բարձրացման առումով այլընտրանք չունի:

Դա առաջին հերթին պայմանավորված է մեր երկրի աշխարհագրական դիրքով: Պետք է հաշվի առնվի այն հանգամանքը, որ տարածաշրջանում տնտեսական կապերի զարգացումը երկրի տնտեսական աճի կարևոր նախադրյալն է: Սակայն, մյուս կողմից էլ առայժմ հաղթահարված չեն անցումային շրջանի, հատկապես քաղաքական բնույթի, հիմնախնդիրները: Այս հանգամանքը լրջորեն ազդում է Հայաստանի տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցությունում ընդգրկվելու գործընթացի վրա:

⁹⁴ Նույն աղբյուրը:

ԳԼՈՒԽ 3. ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐԻ ԲԱԶՄԱԶԱՆԵՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

3.1 ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի փոխազդեցության տնտեսաչափական վերլուծությունը

Ատենախոսության 2.1 բաժնում կատարված ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերը՝ արտահանում, ներմուծում, օտարերկրյա ներդրումներ և դրամական փոխանցումներ, տնտեսության դինամիկ զարգացման, կառուցվածքային փոփոխությունների վրա ունեն որոշակի ազդեցություն, սակայն կարևորում ենք նաև դրանց փոխազդեցության ուսումնասիրությունը, որը կփորձենք իրականացնել տնտեսաչափական մոդելների հիման վրա: Հետազոտության համար հիմք են հանդիսացել 2005-2015 թթ.-ին՝ ՀՆԱ-ի, արտահանման, ներմուծման, օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների և միակողմանի մասնավոր դրամական փոխանցումների եռամսյակային կտրվածքով վիճակագրական տվյալները, որոնք տրամադրվել են ՀՀ Կենտրոնական բանկի կողմից:

Ուսումնասիրվող փոփոխականների համար նախ դիտարկել ենք փոփոխականների միջև կորելացիոն կապերը (Տես՝ աղյուսակ 13):

Աղյուսակ 13

ՀՆԱ-ի և ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի կոռելացիան

	EXPORT	GDP	IMPORT	INVESTMENT	TRANSFERT
EXPORT	1.000000	0.713075	0.794939	-0.110451	0.668278
GDP	0.713075	1.000000	0.862492	0.319676	0.792409
IMPORT	0.794939	0.862492	1.000000	0.294728	0.872229
INVESTMENT	-0.110451	0.319676	0.294728	1.000000	0.386316
TRANSFERT	0.668278	0.792409	0.872229	0.386316	1.000000

Ինչպես տեսնում ենք բավականին բարձր կոռելացիոն կախվածություն է առկա ՀՆԱ-ի, արտահանման, ներմուծման և դրամական փոխանցումների միջև, ներմուծման, արտահանման և դրամական փոխանցումների միջև, դրամական փոխանցումների և արտահանման միջև: Ինչ վերաբերում է ներդրումներին, ապա այստեղ առկա է որոշակի դրական կախվածություն ՀՆԱ-ի և դրամական փոխանցումների միջև:

ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի փոխազդեցությունը գնահատվել ռեգրեսիոն մոդելի՝ փոքրագույն քառակուսիների մեթոդի միջոցով: Նշված մեթոդն ընտրվել է, քանի որ ազդող փոփոխականները դիտարկված են ոչ թե միևնույն ժամանակահատվածով, այլ համապատասխան նախորդ լագերով: Ավտոկոռելյացիայի առկայությունը թուլանում է հենց վերջին հանգամանքով, որը նաև որոշակի բացատրություն ստացել է էկոնոմետրիկայի ոլորտի համապատասխան աշխատություններում և հետազոտություններում:

Մեր մոդելում Դուրբին-Վաթսոնի վիճակագրական հավասար է 1.47-ի, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել ավտոկոռելյացիայի թույլ լինելու մասին: Մինչդեռ R^2 -ին հավասար է 0.74-ի, իսկ բացատրող փոփոխականների համապատասխան t վիճակագրականները նշանակալի են (Մոդել 1): Գնահատված մոդելի արդյունքները ներկայացված են հավելված 1-ում:

Մոդել 1

$$GDP = 1.87*EXPORT - 0.96*IMPORT(-2) + 2.26*INVESTMENT(-3) + 7.5*TRANSFERT(-4) + 644.81 \quad (1)$$

[2.03]
[4.22]
[-3.91]
[3.2]
[4.93]

որտեղ՝ GDP-ին ՀՆԱ-ն է,
 Export-ը արտահանումն է,
 Import-ը ներմուծումն է,
 Transvert-ը դրամական փոխանցումներն են,

Մոդելը ցույց է տալիս, որ բացի ներմուծումից, մնացած փոփոխականները ՀՆԱ-ի վրա ունեն դրական ազդեցություն, որը օրինաչափ է: Եթե ներմուծումը ազդում է ՀՆԱ-ի վրա 2 եռամսյակ հետո և այդ ազդեցությունը բացասական է, ապա ներդրումները ազդում են 3 եռամսյակ հետո, իսկ դրամական փոխանցումների ազդեցությունը զգալի է դառնում մեկ տարի անց: Սակայն դրամական փոխանցումների ազդեցությունն ավելի նշանակալի է, քան արտահանման ազդեցությունն է: Դրամական փոխանցումներն իրենցից ներկայացնում են աշխատուժի արտահանումից ստացված եկամուտներ, ուստի տեղին է հիշատակել, որ համաձայն Արժույթի միջազգային հիմնադրամի գնահատականների՝ եթե ապրանքների արտահանման դեպքում շահույթի միջին նորմը կազմում է 20%,

ծառայությունների դեպքում՝ 50%, ապա աշխատուժի արտահանման եկամտաբերությունն անցնում է 100% -ից⁹⁵:

Այնուհետև գնահատվել են վեկտորական ավտոռեգրեսիոն մոդելներ (VAR): VAR մոդելի կայունության պայմանը ստուգվել է միավոր արմատի թեստի միջոցով, ինչն էլ ցույց է տալիս, որ մեր կողմից դիտարկված բոլոր VAR-երը բավարարում են կայունության պայմանին, քանի որ բնութագրիչ հավասարումների արմատները իրենց բացարձակ արժեքով փոքր են 1-ից (հավելված 2):

Մոդել 2-ում դիտարկվել է արտահանման և ներմուծման դինամիկ կապը 1 լագային կտրվածքով, որտեղ որպես գործիքային փոփոխական դիտարկել ենք դրամական փոխանցումները: (2) և (3) հավասարումներում R^2 -ները բավականին մեծ են, իսկ ինչ վերաբերում է t վիճակագրականներին, ապա բացառությամբ (3) բանաձևի արտահանման ցուցանիշի՝ մյուսները նշանակալի են: Արդյունքները ներկայացված են հավելված 3-ում:

Մոդել 2

$$\text{EXPORT} = 0.86 \cdot \text{EXPORT}(-1) - 0.22 \cdot \text{IMPORT}(-1) + 138.88 + 1.07 \cdot \text{TRANSFERT}, R^2=0.7 \quad (2)$$

$$\text{IMPORT} = 0.02 \cdot \text{EXPORT}(-1) + 0.3 \cdot \text{IMPORT}(-1) + 60.66 + 3.79 \cdot \text{TRANSFERT}, R^2=0.8 \quad (3)$$

Ընթացիկ կամ տվյալ ժամանակահատվածում՝ 1 եռամսյակ առաջ կատարված արտահանումը կարելի գնահատել այսպես. նախորդ եռամսյակում մեկ միավոր արտահանման աճը հանգեցնում է ընթացիկ ժամանակահատվածում արտահանման 0.86 միավոր աճին: Ներմուծումը, բնական է, ունի բացասական ազդեցություն: Մեր մոդելում, նախորդ եռամսյակում մեկ միավոր ներմուծման աճը հանգեցնում է արտահանման 0.22 միավոր անկմանը: Դրամական փոխանցումների ազդեցությունը նշանակալի է և դրական. տվյալ ժամանակաշրջանի դրամական փոխանցումները՝ տվյալ ժամանակաշրջանի արտահանումն ավելացնում են 1.07 միավորի չափով:

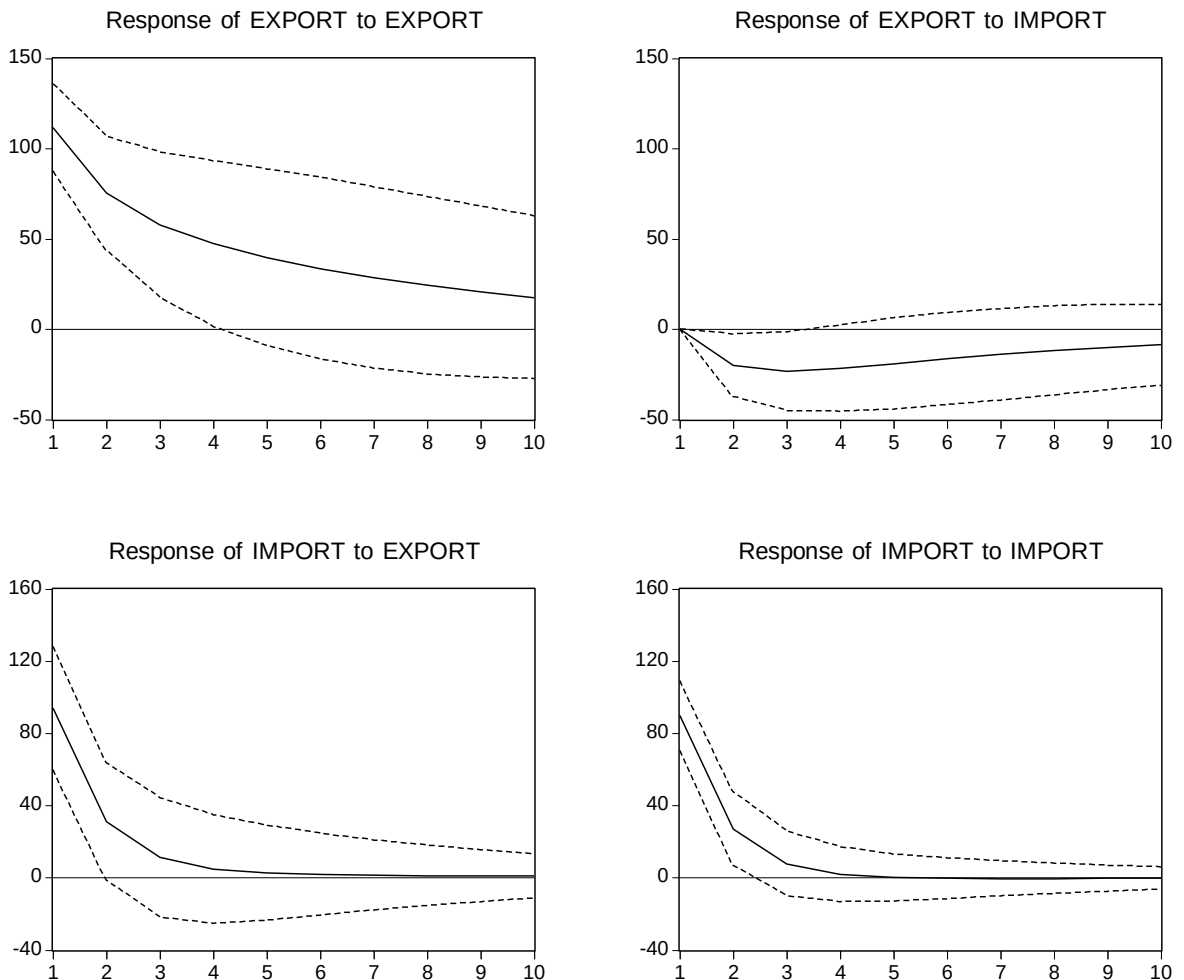
Տվյալ ժամանակաշրջանի ներմուծման վրա նախորդ ժամանակաշրջանի արտահանումը չունի նշանակալի ազդեցություն, ինչը կարող ենք բացատրել մակրոտնտեսական հայտնի այն պոստուլատի հիման վրա, որ արտահանումը, ինչպես և ներդրումները համարվում է էկզոգեն փոփոխական, որը կախված չէ տվյալ երկրում

⁹⁵ 2. Ա. Թադևոսյան, Դ. Ռ. Գալոյան «Միջազգային տնտեսագիտություն. տեսություն և քաղաքականություն»: Ուսումնական ձեռնարկ: Հեղինակային հրատարակություն: Երևան 2015, էջ 367:

եկամտի ծավալից և կախված է այդ երկրի արտադրանքի նկատմամբ այլ երկրների պահանջարկից: Ուստի ներդրումների մակարդակի և արտահանման մակարդակի ցանկացած փոփոխություն տեղի է ունենում եկամտից ավտոնոմ, անկախ:

Նախորդ ժամանակաշրջանի ներմուծումը և տվյալ ժամանակաշրջանի դրամական փոխանցումները ներմուծման վրա ունեն դրական ազդեցություն, իհարկե դրամական փոխանցումների նշանակալի ազդեցության փաստն ակնհայտ է: Կարող ենք եզրակացնել, որ ՀՀ տնտեսությունում արտահանման և ներմուծման միջև առկա է որոշակի դինամիկ փոխազդեցություն՝ 1 լագ կտրվածքով:

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Գծապատկեր 8: Արտահանման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման և ներմուծման ցնցումների նկատմամբ՝ վերևի երկու գրաֆիկները, ա և բ:

Ներմուծման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման և ներմուծման ցնցումների նկատմամբ՝ ներքևի երկու գրաֆիկները, գ և դ: Աբսցիսների առանցքը ներկայացնում է ժամանակային լագերը, իսկ օրդինատների առանցքը՝ համապատասխան փոփոխականների ակնթարթային արձագանքները:

VAR մոդելի հետագա վերլուծության համար կառուցվում են ակնթարթային արձագանքի ֆունկցիաները, և կատարվում է ակնթարթային արձագանքի վերլուծություն: Ակնթարթային արձագանքի վերլուծությունը ցույց է տալիս, թե ինչպես է յուրաքանչյուր էնդոգեն փոփոխական արձագանքում հենց այդ փոփոխականի և մյուս էնդոգեն փոփոխականների ցնցումներին: Գծապատկեր 8-ում ներկայացրել ենք 2 ստանդարտ շեղումով ակնթարթային արձագանքի ֆունկցիաները, որտեղ կետագծերով տրված են սխալների սահմանները՝ մատնանշելով արձագանքի նշանակալիությունը: Փորձենք վերլուծել համապատասխան ակնթարթային արձագանքի ազդեցությունները: ա) և բ)-ում ցույց է տրվում արտահանման մեծության արձագանքը իր և ներմուծման ցնցումների նկատմամբ: Ինչպես տեսնում ենք ա)-ում արտահանման վրա իր ցնցումների ազդեցությունը առաջին լագում կտրուկ է, իսկ այնուհետև այդ ազդեցությունը ավելի թուլանում է: Բ)-ում տեղի ունի հետևյալը. արտահանման ցնցումների ազդեցությունը ներմուծման վրա առաջին լագում կտրուկ է, սակայն, ի տարբերություն նախորդի, հետագայում այն թուլացման միտում չունի:

Գծապատկեր 10-ի գ)-ում ներմուծման ցնցումների ազդեցությունն արտահանման վրա ունի նվազման միտում մինչև 3-րդ լագը, որից հետո այդ ազդեցությունը կայուն պահպանվում է: Նմանատիպ ազդեցություն ունի ներմուծման ցնցումը ներմուծման վրա:

Մոդել 3-ում ներդրումներն են դիտարկվել որպես գործիքային փոփոխական, իսկ արտահանման և ներմուծման համար կրկին կիրառվել է 1 լագային կտրվածքը (մոդելի արդյունքները ներկայացված են հավելված 4-ում): Մոդելը ներկայացված է (4) և (5) հավասարումների միջոցով: Ակնհայտ է, որ (4) հավասարման մեջ փոփոխականները նշանակալի են, բացառությամբ ներդրումների, ինչը կարելի է բացատրել տնտեսության մեջ օտարերկրյա ներդրումների գլխավորապես դեպի առևտրի և ծառայությունների ոլորտն ուղղվածությամբ: Այսինքն դրանք չեն ուղղվում իրական տնտեսություն, և, հետևաբար չեն հանգեցնում ապրանքների արտահանման ծավալների աճին: Նշված եզրահանգումը հաստատվում է (5)-րդ հավասարման միջոցով, որը փաստում է, որ ներդրումների ծավալների ավելացմանը զուգահեռ

ներմուծման ծավալներն ավելանում են, կամ 1 միավորով ներդրումների աճը հանգեցնում է 1.13 միավորով ներմուծման աճին:

Երրորդ գնահատված մոդելն ունի հետևյալ տեսքը, համապատասխանաբար՝ $R^2=0.64$ և $R^2=0.65$:

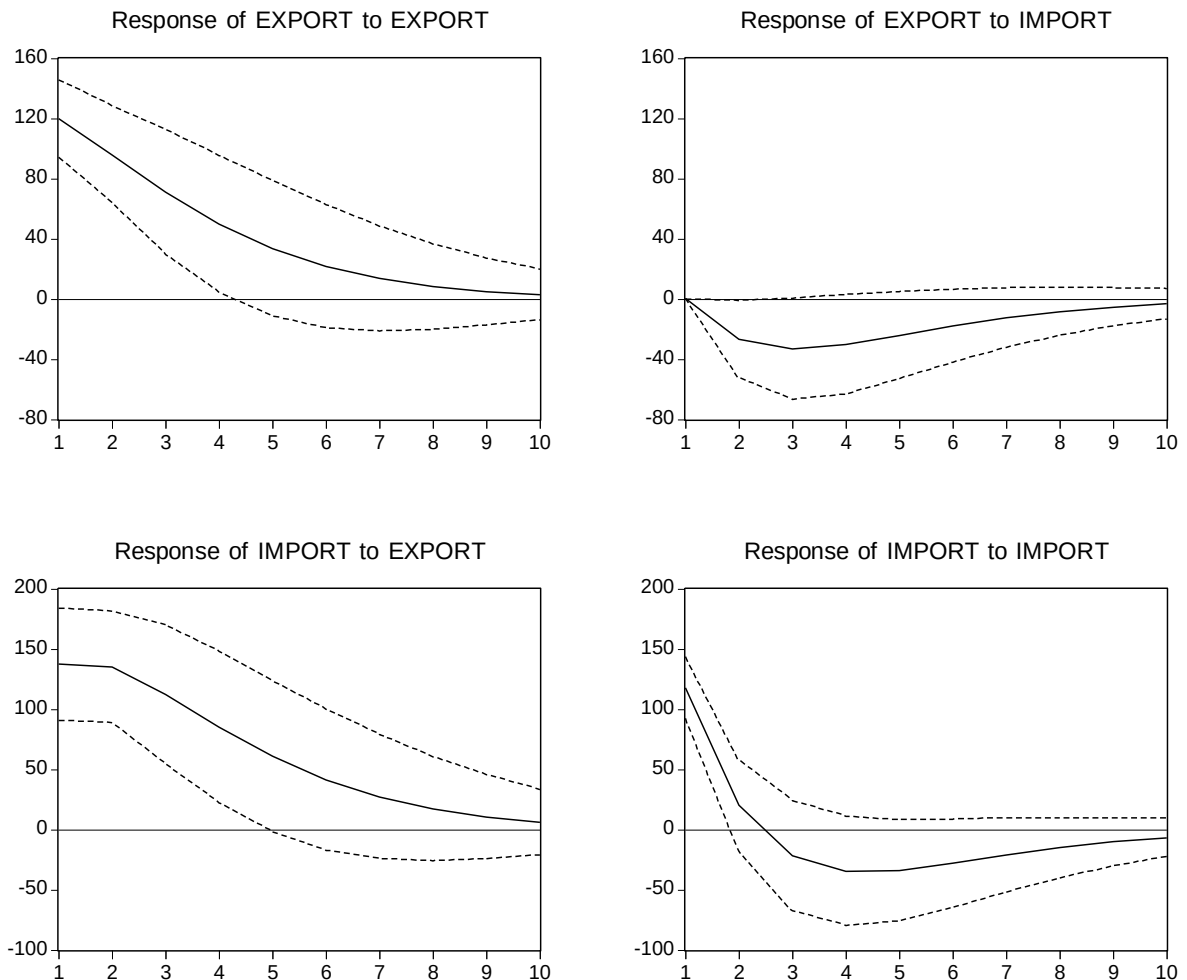
Մոդել 3:

$$\text{EXPORT} = 1.06 \cdot \text{EXPORT}(-1) - 0.23 \cdot \text{IMPORT}(-1) + 203.65 + 0.15 \cdot \text{INVESTMENT}, R^2=0.64 \quad (4)$$

$$\text{IMPORT} = 0.93 \cdot \text{EXPORT}(-1) + 0.17 \cdot \text{IMPORT}(-1) + 222.45 + 1.13 \cdot \text{INVESTMENT}, R^2=0.65 \quad (5)$$

Արտահանման և ներմուծման ցնցումների փոխազդեցությունը, այն դեպքում երբ ներդրումները դիտարկված են որպես գործիքային փոփոխականներ, ներկայացված է գծապատկեր 9-ում:

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Գծապատկեր 9: Արտահանման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման և ներմուծման ցնցումների նկատմամբ՝ վերևի երկու գրաֆիկները, ա և բ: Ներմուծման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման և ներմուծման ցնցումների նկատմամբ՝ ներքևի երկու գրաֆիկները, գ և դ:

Աբսցիսների առանցքը ներկայացնում է ժամանակային լագերը, իսկ օրդինատների առանցքը՝ համապատասխան փոփոխականների ակնթարթային արձագանքներ

Գծապատկեր 9-ում ներկայացրել ենք 2 ստանդարտ շեղումով ակնթարթային արձագանքի ֆունկցիաները, որտեղ կետագծերով տրված են սխալների սահմանները՝ մատնանշելով արձագանքի նշանակալիությունը: ա) և բ)-ում ցույց է տրվում արտահանման մեծության արձագանքը իր և ներմուծման ցնցումների նկատմամբ: ա)-ն ակնհայտ ցույց է տալիս, որ ներդրումների՝ որպես արտաքին գործոնի ազդեցությունը էապես կարող է նվազեցնել արտահանման ցնցումների ազդեցությունը: բ)-ում արտահանման ցնցումների ազդեցությունը ներմուծման վրա նվազում է մինչև 3-րդ լագը, իսկ այնուհետև այդ ազդեցությունը մեծանում է մինչև 9-րդ լագ, որից հետո դրսևորվում է կայունացում: Դա կարելի է բացատրել օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ծավալների տատանումներով:

Գծապատկեր 9-ի գ)-ում ներմուծման ցնցումների ազդեցությունը արտահանման վրա ունի նվազման միտում 2-րդ լագից, այսինքն օտարերկրյա ներդրումները արտահանման վրա ունեն դրական ազդեցություն, հետևաբար ներմուծման ցնցումները թուլանում են: Ներմուծման ցնցումը ներմուծման վրա դրսևորում է նույն վարքագիծը, ինչ որ նախորդ մոդելում:

Կարելի է ենթադրել, որ ներդրումներն ավելի մեծ ազդեցություն ունեն ներմուծման վրա, սակայն այդ ազդեցությունը միանշանակ չէ: Այդ նպատակով անհրաժեշտ կառուցել ևս մեկ մոդել և կատարել եռագործոն վերլուծություն:

Չորրորդ գնահատված մոդելն ունի հետևյալ տեսքը, համապատասխանաբար՝ $R^2=0.7$, $R^2=0.83$ և $R^2=0.53$:

Մոդել 4

$$\text{EXPORT} = 0.70 \cdot \text{EXPORT}(-1) - 0.11 \cdot \text{IMPORT}(-1) - 0.36 \cdot \text{INVESTMENT}(-1) + 153.43 + 1.09 \cdot \text{TRANSFERT} \quad (6)$$

$$\text{IMPORT} = -0.15 \cdot \text{EXPORT}(-1) + 0.42 \cdot \text{IMPORT}(-1) - 0.39 \cdot \text{INVESTMENT}(-1) + 76.92 + 3.82 \cdot \text{TRANSFERT} \quad (7)$$

$$\text{INVESTMENT} = 0.59 \cdot \text{EXPORT}(-1) + 0.22 \cdot \text{IMPORT}(-1) - 0.17 \cdot \text{INVESTMENT}(-1) + 19.64 + 1.36 \cdot \text{TRANSFERT} \quad (8)$$

Վեկտորական ավտոռեգրեսիայի պարամետրերի գնահատման արդյունքները ներկայացված են Աղյուսակ 14-ում:

Գծապատկեր 10-ում ներկայացրել ենք 2 ստանդարտ շեղումով ակնթարթային արձագանքի ֆունկցիաները: Ինչպես տեսնում ենք ա)-ում արտահանման ծավալն ունի շարունակական նվազման միտում, ընդ որում, 2-րդ լագից սկսած՝ շատ ավելի կտրուկ: Իսկ բ)-ում՝ 5-րդ լագից սկսած ներմուծման ցնցումներով պայմանավորված արտահանումն աճում է:

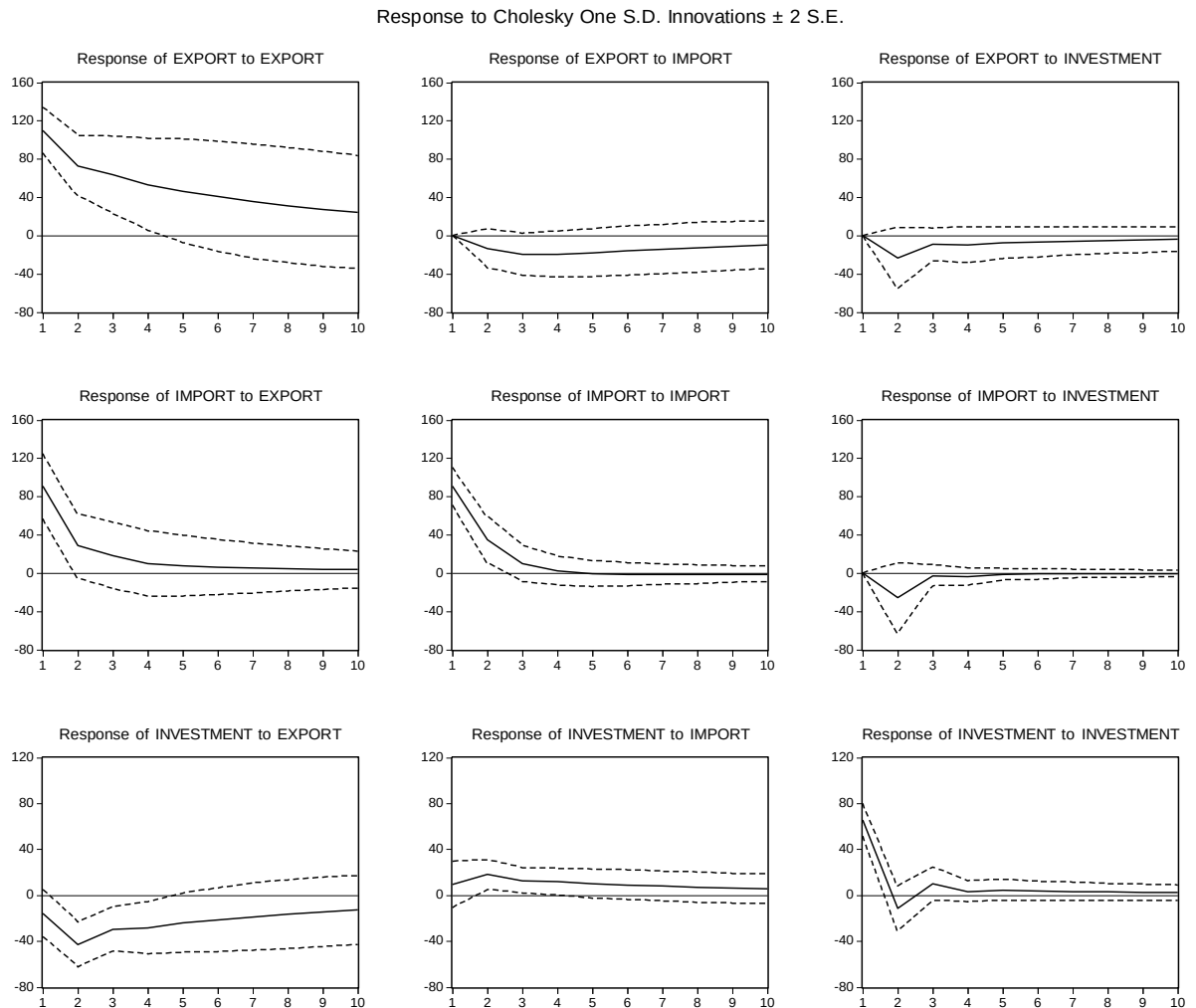
Աղյուսակ 14

Վեկտորական ավտոռեգրեսիայի գնահատականները

-	EXPORT	IMPORT	INVESTMENT
գործակից/ EXPORT(-1)	0.703964	-0.150703	-0.592064
սխալի գնահատական	(0.18713)	(0.21854)	(0.11613)
տ-վիճակագրական	[3.76197]	[-0.68958]	[-5.09833]
գործակից/ IMPORT(-1)	-0.112963	0.424163	0.215089
սխալի գնահատական	(0.11707)	(0.13673)	(0.07265)
տ-վիճակագրական	[-0.96490]	[3.10226]	[2.96047]
գործակից/ INVESTMENT(-1)	-0.356043	-0.397802	-0.171854
սխալի գնահատական	(0.23785)	(0.27779)	(0.14761)
տ-վիճակագրական	[-1.49691]	[-1.43205]	[-1.16425]
TRANSFERT	1.095894	3.823452	1.356574
սխալի գնահատական	(0.41590)	(0.48572)	(0.25810)
տ-վիճակագրական	[2.63502]	[7.87170]	[5.25596]
հաստատուն/C	153.4321	76.92254	19.64427
սխալի գնահատական	(70.5188)	(82.3581)	(43.7634)
տ-վիճակագրական	[2.17576]	[0.93400]	[0.44887]

գ)-ից երևում է, ներդրման ցնցումներով պայմանավորված՝ արտահանումը սկզբից կտրուկ նավազում է, այնուհետև սկսում է աստիճանաբար աճել: դ)-ից երևում է, որ արտահանման ցնցումների աղբյուրնքում ներմուծումը երկրորդ լագից սկսած ավելի դանդաղ է սկսում նվազել՝ հասնելով 0-ական մակարդակի: ե) գծապատկերը ցույց է տալիս, որ արդեն 4-րդ լագում ներմուծումը հասել է 0-ական արժեքի: Իսկ զ) գծապատկերից երևում է, որ ներդրումների արդյունքում ներմուծումը կրճատվում է և երկրորդ լագից սկսած նորից աճում՝ կարգավորելով իրավիճակը: Արտահանումը դրական է ազդում ներդրումների վրա, քանի որ ինչպես երևում է է) գծապատկերից, 3-

րդ լազից սկսած ներդրումները ավելանում են: ը)-ից երևում է, որ ներմուծման ցնցումները բացասաբար են անդրադառնում ներդրումների վրա և դրանք երկրորդ լազից սկսած նվազում են: թ)-ն ցույց է տալիս, որ ներդրումները սկզբից նվազում են, հետո աճում՝ բերելով 0-ական մակարդակի:

Գծապատկեր 10: Արտահանման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման, ներմուծման և ներդրումների ցնցումների նկատմամբ՝ վերևի երկեք գրաֆիկները, ա, բ և գ:

Ներմուծման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման, ներմուծման և ներդրման ցնցումների նկատմամբ՝ մեջտեղի երեք գրաֆիկները, դ, ե և զ:

Ներդրման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար արտահանման, ներմուծման և ներդրման ցնցումների նկատմամբ՝ ներքևի երեք գրաֆիկները, է, ը, և թ:

Վերջում կառուցենք միջազգային փոխանցումների և արտահանման VAR-մոդելը, համապատասխանաբար $R^2=0.62$ և $R^2=0.73$:

Մոդել 5

$$\text{TRANSFERT} = -0.00 \cdot \text{TRANSFERT}(-1) + 0.70 \cdot \text{TRANSFERT}(-2) + 0.38 \cdot \text{EXPORT}(-1) - 0.36 \cdot \text{EXPORT}(-2) + 44.05 \quad (9)$$

$$\text{EXPORT} = -1.75 \cdot \text{TRANSFERT}(-1) + 1.16 \cdot \text{TRANSFERT}(-2) + 1.21 \cdot \text{EXPORT}(-1) - 0.31 \cdot \text{EXPORT}(-2) + 174.97 \quad (10)$$

Վեկտորական ավտոռեգրեսիայի պարամետրերի գնահատման արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 15-ում:

Աղյուսակ 15

Վեկտորական ավտոռեգրեսիայի գնահատականները

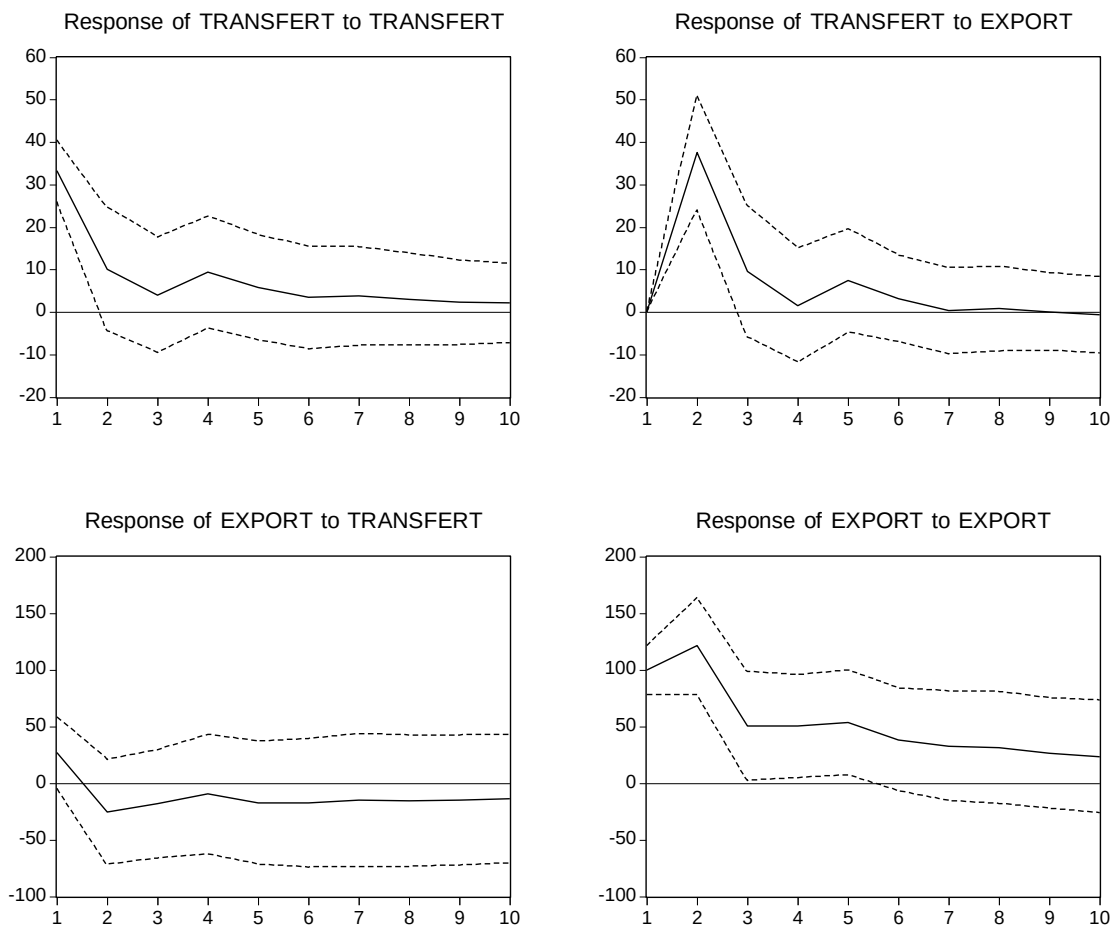
-	TRANSFERT	EXPORT
գործակից/ TRANSFERT(-1)	-0.000643	-1.749438
սխալի գնահատական	(0.13504)	(0.41944)
t- վիճակագրական	[-0.00476]	[-4.17085]
գործակից/ TRANSFERT(-2)	0.700722	1.160999
սխալի գնահատական	(0.16655)	(0.51735)
t- վիճակագրական	[4.20715]	[2.24415]
գործակից/ EXPORT(-1)	0.376122	1.214078
սխալի գնահատական	(0.05413)	(0.16814)
t- վիճակագրական	[6.94854]	[7.22085]
գործակից/ EXPORT(-2)	-0.360508	-0.312171
սխալի գնահատական	(0.07238)	(0.22482)
t- վիճակագրական	[-4.98083]	[-1.38853]
հաստատուն/ C	44.04554	174.9700
սխալի գնահատական	(24.1959)	(75.1562)
t- վիճակագրական	[1.82037]	[2.32808]

Գծապատկեր 11 ա)-ն ցույց է տալիս, որ փոխանցումներն ունեն նվազման միտում, սակայն դա ունի տատանողական բնույթ: Բ)-ն ցույց է տալիս, որ արտահանման ցնցումներն ազդում են փոխանցումների վրա, և դրանք տատանվելով նվազում են:

Փոխանցումների ցնցումները բերում են արտահանման նվազման իսկ հետո՝ կայունացման, ինչպես երևում է գ)-ից: Ինչպես նաև դ)-ից ակնհայտ է դառնում, որ 2-րդ լագից սկսած կտրուկ, այնուհետև ավելի դանդաղ նվազում է արտահանման ծավալները:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ արտահանումը նվազում է: Դրա վրա իրենց ազդեցությունն ունեն ներկրման, ներդրումների և փոխանցումների անցյալ և ներկա ծավալները: Ներմուծման ու փոխանցումների ցնցումները ստիպում են արտահանմանը սկզբից նվազել հետո աստիճանաբար աճել, իսկ ներդրման ցնցումների ազդեցությունը 2 լագ տևողությամբ բերում է մեկ աճման, մեկ նվազման: Հետևաբար ցանկացած քաղաքականություն կամ իրավիճակ, որը կբերի ներմուծման և փոխանցումների փոփոխության բացասաբար է անդրադառնալու արտահանման վրա, մինչդեռ ներդրումները սկզբում կապահովեն արտահանման ծավալի աճ, սակայն կարճ ժամանակ հետո, դա էլ չի օգնի նվազումից փրկելու համար, և անհրաժեշտ կլինեն նոր ներդրումներ:

Response to Cholesky One S.D. Innovations ± 2 S.E.

Գծապատկեր 11: Փոխանցումների ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար փոխանցումների և արտահանման ցնցումների նկատմամբ՝ վերևի երկու գրաֆիկները, ա և բ:

Արտահանման ակնթարթային արձագանքները համապատասխանաբար փոխանցումների և արտահանման ցնցումների նկատմամբ՝ ներքևի երկու գրաֆիկները, գ և դ:

Հետևաբար, արտահանման խթանման նպատակի իրացումը պահանջում է օտարերկրյա ներդրումների ներգավման արդյունավետության բարձրացում, դրամական փոխանցումների արդյունավետ օգտագործում, ինչը հնարավոր է ազգային տնտեսության կառուցվածքի բարելավման պայմաններում:

Ազգային տնտեսության կառուցվածքը տնտեսության հավասարակշռման և կայուն աճի համար ունի հսկայական նշանակություն: Այսպես, արևմուտքի երկրների տնտեսական հաջողությունների զգալի մասը, որոշակիորեն կարելի է բացատրել կառուցվածքային այն վերափոխումներով, որոնք ապահովում են արտադրության ընդհանուր դինամիկան և որակական առաջընթացը: Հարավ-Արևելյան Ասիայի զարգացող արդյունաբերական մի շարք երկրներում արտադրության արագ աճը ամենից առաջ տեղի ունեցավ ոչ ավանդական ճյուղերի արագ ներդրման և տնտեսության կառուցվածքի արմատական փոփոխությունների հաշվին: Դրանք հատկապես կարևորվում են շուկային անցնելու պայմաններում: Զարգացող պետություններում շարունակվում է փոքր և միջին ձեռնարկատիրության ինտենսիվ զարգացումը՝ ի հաշիվ նորագույն տեխնոլոգիաների և նորամուծությունների: Այս հանգամանքը զգալիորեն ազդում է ֆրիկցիոն և կառուցվածքային գործազրկության վրա, քանի որ տեղի է ունենում «ծեր» ձեռնարկությունների սնանկացում և նոր ձեռնարկությունների ստեղծում, որոնք հատկապես բնորոշ են Ասիայի երկրներին, քանի որ փոքր ձեռնարկատիրությունն այդ երկրներում ապահովում է զբաղվածության ավելի քան 70%-ը⁹⁶: Միաժամանակ, ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ մեր երկրում փոքր և միջին ձեռնարկությունները հարաբերականորեն դանդաղ են զարգանում, որը կարելի է բացատրել բիզնես միջավայրի խիստ անբարենպաստ պայմաններով (բարձր վարկային տոկոս, վարչարարություն):

Ընդհանրապես, տնտեսության կառուցվածքը բավականին դինամիկ է: Այն ենթակա է շարունակական փոփոխությունների, և որքան արագ են տեղի ունենում այդ փոփոխությունները, այնքան կառուցվածքը ճկուն է արձագանքում և հարմարվում ժամանակի պահանջներին, հետևաբար և այնքան հաջող է զարգանում տնտեսությունը: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ չնայած կառուցվածքային

---

⁹⁶ Франовская Г.Н. Малый бизнес: Учебное пособие. Воронеж: НПЦ ВГУ, 2007, с. 43.

փոփոխություններն ընթանում են տարբեր ուղղություններով, այնուհանդերձ դրանցից երկուսը ավելի ցայտուն են դրսևորում իրական տնտեսության մեջ ձևավորված իրավիճակը:

Առաջինը՝ զուտ շուկայական հարաբերություններից ծագող ուղին է, որտեղ գերակշռում են տարերային ուժերը: Այդ ճանապարհով է անցել Մեծ Բրիտանիան՝ կողմնորոշվելով հիմնականում դեպի շուկայական տարերային ուժերը, առանց պետության միջամտության:

Երկրորդ ուղին, որը ենթադրում է կառուցվածքային տեսանկյունից առաջադիմական բարեփոխումներ՝ պետական լծակների լայն օգտագործումն է: Այս ուղին (ճապոնական) հիմնված է կարգավորման կենտրոնացված լծակների վրա, պետական պլանավորման և ռեսուրսների միջնորդային շարժի արագացման վրա: Այն ուղեկցվում է քիչ սոցիալական կորուստներով և տնտեսական աճի որոշակի տեմպերի ապահովման տեսանկյունից, առավել արդյունավետ է⁹⁷: Այս դեպքում սովորաբար օգտագործվում են տնտեսության առկա վիճակի գնահատման տարբեր մեթոդներ, որոնք նպաստում են հիմնախնդրի լուծմանը. կառուցվածքի ինչպիսի բաղադրիչներ պետք է կրճատվել, կամ էլ որոնց պետք է օժանդակել:

Ելնելով ՀՀ տնտեսական կառուցվածքի առանձնահատկություններից և շուկայական հարաբերությունների ձևավորման խնդիրներից՝ կարծում ենք, ավելի նպատակահարմար կլիներ անցումային շրջանի առաջին տարիներին կառուցվածքային բարեփոխումներին զուգահեռ ստեղծել դրանց իրականացման իրատեսական մեխանիզմներ՝ օգտագործելով էնդոգեն զարգացման մոդելի սահմանափակ հնարավորությունները՝ պետական վերահսկողությամբ: Դա թույլ կտար բացահայտել տնտեսության առկա հնարավորությունները, և հետագայում ապահովել կառուցվածքային վերափոխումների նպատակայնությունը: Հեռանկարային ճյուղերի համեմատաբար արագ զարգացումը խթանելու նպատակով՝ օգտագործելով միջազգային փորձը և զարգացող տնտեսությամբ երկրների (այդ թվում ՀՀ) զարգացման միտումները, կարծում ենք, գործնական հաջողություններ կարելի է գրանցել ընթանալով հետևյալ տրամաբանական քայլերով.

---

⁹⁷ А. И. Кравцевич. Общественное предпринимательство в Японии, М., изд. “Наука” 1988, էջ 68-94.

1. Արտահանման ներուժի գնահատում. ճյուղն առաջին հերթին պետք է ընդունակ լինի արագ կողմնորոշվել դեպի արտահանումը՝ օգտագործելով ազգային տնտեսության առավելությունները: Գնահատվում է տվյալ ճյուղի մրցակցային ներուժը միջազգային շուկայում և հեռանկարում: Կարևորվում է նաև ճյուղի արտադրանքի պահանջարկի կանխատեսումը ներքին շուկայում: Օրինակ, ՀՀ տնտեսությունում խիստ կարևորվում է պտուղ-բանաջարեղենի վերամշակված արտադրանքի իրացման հիմնախնդիրը ներքին շուկայում: Խնդիրը ներքին արտադրության աճի միջոցով տնտեսության կախվածության մեղմացումն է ներմուծումից:

2. Ներմուծման ծավալների կրճատման և բացասական ազդեցությունը մեղմելու նպատակով, այն ոլորտներում որտեղ առկա են համեմատական առավելություններ (գյուղատնտեսություն, սննդի արդյունաբերություն) ներմուծմանը փոխարինող արտադրությունների զարգացման խթանում:

3. Բարենպաստ կառուցվածքային էֆեկտ: Եթե տվյալ ճյուղի արագ զարգացումը նպաստում է այլ ոլորտների կամ ճյուղերի արտադրողականության աճին, ապա դա կարելի է համարել նախընտրելի պայման:

3.2 ՀՀ արտահանման համեմատական արդյունավետության գնահատումը

Քանի որ արտահանման և ներմուծման գործառնությունները հսկայական ազդեցություն են թողնում պետության սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա, հանդես են գալիս որպես երկրների ՀՆԱ-ն ձևավորող կարևոր բաղկացուցիչներ, ապա արտաքին առևտրի գերակայությունների ընտրությունը և հիմնավորումը, դրված նպատակների արդյունավետ նվաճման մոդելների և մեխանիզմների ընտրությունը ձեռք է բերում էական նշանակություն: Այդ խնդիրների լուծման մեջ տնտեսական զարգացման ժամանակակից փուլում և միջազգային առևտրային համագործակցության ենթատեքստում հիմնականն այն է, որ համաշխարհային շուկայում ազատ տարածքներ և սեգմենտներ չկան: Ուստի արտահանման և ներմուծման գործառնությունների արդյունավետությունը բարձրացնելու և համաշխարհային առևտրային համակարգին փոխշահավետ ինտեգրվելու համար անհրաժեշտ է իրականացնել համալիր միջոցառումներ, որոնցից ատենախոսության

սույն բաժնում կարևորվում է արտաքին տնտեսական կապերի, առաջնահերթ՝ արտահանման բազմազանեցումը:

ՀՀ արտաքին առևտրային կապերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս առանձնացնել այն թույլ տեղերը և դրանց համապատասխան խնդիրները, որոնք պահանջում են համապատասխան լուծումներ: Թույլ տեղերը առավել ընդհանուր կարելի է համարել՝

1. արտաքին առևտրային հաշվեկշռի խրոնիկական բացասական հաշվեմնացորդը, ներմուծման վրա կատարվող ծախսերի ավելացումը, որն անհրաժեշտ է երկրում ձևավորված անձնական և արտադրական սպառման ապրանքների պահանջարկը բավարարելու համար,
2. համեմատաբար թույլ նյութատեխնիկական բազան և ֆինանսական ռեսուրսների սղությունը,
3. առանցին երկուսից բխող այն իրողությունը, որ դրանցով սահմանափակվում են արտահանման կառուցվածքի փոփոխության հնարավորությունները:

ՀՀ-ը՝ անկախ արտադրության և արտաքին առևտրի ոչ կատարյալ կառուցվածքից, էներգակիրների ներմուծումից կախվածությունից (ինչը նվազեցնում է երկրում արտադրված ապրանքների մրցունակությունը), տրանսպորտային ենթակառուցվածքների թերզարգացվածությունից՝ ձգտում է հասնել տնտեսական աճի զգալի տեմպերի՝ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման և տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներին ակտիվ մասնակցության շնորհիվ: Այնուհանդերձ, մեր երկրում արտաքին տնտեսական գործունեության նոր ուղիների որոնումը, սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոդելնացման, միջազգային մրցունակության ուժգնացման անհրաժեշտությունը դեռևս պահպանվում է որպես օրակարգային հիմնախնդիր:

Արտաքին տնտեսական գործունեության բազմազանեցման թերևս առավել կարևոր ոլորտը արտաքին առևտրային կամ արտահանման ապրանքային կառուցվածքի և աշխարհագրության բազմազանեցումն է: Արտահանման ապրանքային կառուցվածքի ուսումնասիրության, դրա բազմազանեցման հնարավորությունների բացահայտման նպատակով ուսումնասիրել ենք ՀՀ

արտահանման համեմատական արդյունավետությունը 2014 թ.-ին՝ հիմք ընդունելով արտահանման համեմատական մասնագիտացման գործակիցը (ԱՀՄԳ): Արտահանման համեմատական մասնագիտացման գործակցի հաշվարկման համար օգտագործել ենք ՀՀ և համաշխարհային արտահանման քառանիշ դասակարգմամբ ներկայացված ապրանքախմբերը⁹⁸: Կատարված հաշվարկների արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 16-ում: Աղյուսակում ներառված են այն ապրանքախմբերը, որոնց արտահանման ծավալները նշանակալից են (1 մլն ԱՄՆ դոլար և ավելի): 72 անուն ապրանքախմբերից 13-ը ունեն 1-ից փոքր ԱՀՄԳ, այսինքն, կարելի է պնդել, որ դրանց արտահանման ներուժը փոքր է:

Մնացած 59 անուն ապրանքախմբերի ԱՀՄԳ-ն տատանվում է 1-343 միջակայքում: Ավելի հստակ պատկերացում կազմելու համար, թե համաշխարհային շուկայում ՀՀ արտահանման մրցունակությունը ո՞ր ապրանքների գծով է նշանակալի և արտահանման բազմազանեցման առումով ո՞ր ճյուղերն ունեն իրական ներուժ, մեր կողմից ուսումնասիրվող ապրանքախմբերը դասակարգել ենք ցածր (1-50), միջին (50-100) և բարձր (100 և ավելի) արտահանման համեմատական մասնագիտացման գործակից ունեցող խմբերում:

Բարձր ԱՀՄԳ ունեն երեք խումբ ապրանքախմբեր՝ մոլիբդեն և ապրանքներ մոլիբդենից, ներառյալ մնացորդները և ջարդոնը (343.08), էլեկտրաէներգիա (168.31) պղինձ չգտված, պղնձե անոդ էլեկտրական գտման համար (153.15): Միջին մակարդակում, այսինքն 50-100 ԱՀՄԳ ունեցող ապրանքախմբերը ընդամենը յոթն են: Այդ խմբի մեջ ներառվում են չբնափոխված էթիլային սպիրտը, սպիրտի 80%-ից պակաս խտությամբ ըմպելիքները, լիկյորները և ալկոհոլային այլ խմիչքները (67.29) ծխախոտը և սիգարը (60.86), պղինձի հանքաքարը, խտանյութը (55.65), թանկարժեք մետաղի հանքաքարը, խտանյութը (67.74), ալյումինե փայլաթիթեղը 0,2մմ (89.15),

⁹⁸ Արտահանման համեմատական մասնագիտացման գործակիցը տալիս է ճյուղի մասնագիտացման մակարդակը գնահատելու հնարավորություն: Գործակիցը հաշվարկվում է որպես երկրի համախառն արտահանման մեջ տվյալ ճյուղի (ապրանքախմբի) արտահանման և համաշխարհային արտահանման մեջ տվյալ ճյուղի (ապրանքախմբի) համաշխարհային արտահանման բաժնեմասի հարաբերություն՝ $K_o = \frac{30}{311}$, որպեսզի Δ_o - երկրի արտահանման մեջ կոնկրետ ճյուղի (ապրանքախմբի) արտահանման տեսակարար կշիռն է, Δ_m - տվյալ ապրանքի համաշխարհային արտահանման տեսակարար կշիռն է համաշխարհային արտահանման մեջ: Որքան $K_o > 1$, այնքան մեծ է կոնկրետ ապրանքի արտահանման մեջ երկրի մասնագիտացման մակարդակը, $K_o < 1$ դեպքում տվյալ ապրանքի արտահանման մասնագիտացման մակարդակը փոքր է:

Ժամացույցի թափքը (ձեռքի և գրպանի), մասերը (60.88) և երկաթամիահալվածքը (51.82): 50 անուն

Աղյուսակ 16

ՀՀ արտահանման համեմատական մասնագիտացման գործակիցը ըստ ապրանքների քառանիշ դասակարգման 2014թ.⁹⁹

Ծածկագիրը	Ապրանքախմբի անվանումը	ԱՀՄԳ
104	Ոչխարներ, այծեր (կենդանի)	21.79
204	Ոչխարի կամ այծի միս, թարմ, պաղեցրած կամ սառեցրած	2.75
302	Ձուկ (թարմ կամ պաղեցրած), բացառությամբ ձկան սուկին և 0304 ապրանքային դիրքի ձկների այլ միսը	11.47
306	Խեցգետնակերպեր	6.12
406	Պանիր, կաթնաշոռ	1.85
402	Խտացրած կաթ և սերուցք, կաթի փոշի, շաքար կամ քաղցրացնող այլ նյութեր	1.52
603	Ծաղկեփնջի ծաղիկներ, կոկոններ և դեկորատիվ կանաչ	2.17
602	Խաղողի, ծառի, թփի շիվ և սածիլ	1.48
709	Սունկ, գետնասունկ, դդմիկ, սմբուկ, սպանախ, ծիրապտուղ, պղպեղ	2.20
701	Կարտոֆիլ	5.27
704	Գլուխ կաղամբ, ծաղկակա- դամբ, շաղգամակաղամբ, բարունկոլ և Brassicas ցեղի այլ համանման ուտելի բանջարեղեն՝ թարմ կամ պաղեցրած	7.43
809	Ծիրան, բալ, դեղձ, կեռաս, հոն	15.62
806	Խաղող, չամիչ	7.15
808	Խնձոր, տանձ, սերկևիլ	4.10
901	Սուրճ, սուրճի թեփ, սուրճի փոխարինիչներ ցանկացած համամասնությամբ սուրճի պարունակությամբ	1.81
1601	Երշիկներ և մսից, մսային ենթամթերքներից կամ արյունից պատրաստված համանման մթերքներ	5.23
1806	Շոկոլադե (կակաո պարունակող)	0.87
1905	Հաց, խմորեղեն, հրուշակեղեն, թխվածք, վաֆլի և այլ հացաբուլկեղեն	0.53
2008	Այլ կերպ պահածոյացված պտուղ, ընկույզ, հատապտուղ	8.94
2005	Այլ բանջարեղենի պահածո (չսառեցրած՝ առանց քացախի)	5.13
2009	Մրգահյութեր և բանջարեղենի հյութեր	2.98
2001	Քացախաթթվով պահածոյացված բանջարեղեն, միրգ, պտուղ	8.65
2007	Ջեմ, մրգախյուս, մարմելադ(պտղից և հատապտղից)	5.28
2208	Էթիլային սպիրտ չբնափոխված, սպիրտի 80%-ից պակաս խտությամբ ըմպելիքներ, լիկյորներ և ալկոհոլային այլ խմիչքներ	67.29
2201	Ջրեր, բնական կամ արհեստական հանքային ջուր և ըմպելիք (առանց շաքարի)	27.17
2204	Խաղողի գինի, շամպայն	2.28
2202	Հանքային ջուր և ըմպելիք (շաքարով)	2.74
2206	Խմորման ենթարկված այլ ըմպելիք (խնձորի և տանձի գինի)	32.73
2402	Ծխախոտ և սիգար	60.86

⁹⁹ Հաշվարկները կատարվել են հեղինակի կողմից Միջազգային առևտրի կենտրոնի պաշտոնական կայքի՝ www.trademap.org տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ 16-ի շարունակությունը

2523	Պորտլանդցեմենտ, կավահողային ցեմենտ, խարամային ցեմենտ, սուպերսուլֆատային ցեմենտ և համանման հիդրավիկ ցեմենտներ, չներկած կամ ներկած, պատրաստի կամ թրծած բովախառնուրդի ձևով	4.88
2603	Պղինձի հանքաքար, խտանյութ	55.65
2616	Թանկարժեք մետաղի հանքաքար, խտանյութ	67.74
2608	Ցինկի հանքաքար, խտանյութ	20.45
2613	Մոլիբդենի հանքաքար, խտանյութ	23.72
2716	Էլեկտրաէներգիա	168.31
2711	Նավթային գազեր և գազանման այլ ածխաջրածիններ	0.26
3004	Դեղամիջոց, բաղկացած առանձին նյութերից	0.28
3923	Պլաստմասսայե իրեր ապրանքների փաթեթավորման և տեղափոխման համար	1.13
3907	Պոլիացետալներ, այլ պարզ պոլիեթերներ և էպօքսիդային խեժեր սկզբնական ձևերով, պոլիկարբոնատներ և այլ բարդ պոլիեթերներ սկզբնական ձևերով	0.39
3916	Միաթել ձողիկներ, լայնական հատվածքով 1 մմ-ից ավելի, կաղապարաձողեր	3.56
3917	Պլաստմասսայից խողովակներ, ճկախողովակներ, կցամասեր	0.54
4205	Բնական կամ արհեստական կաշվից այլ իրեր	4.30
4823	Որոշակի նպատակների համար կտրատված թուղթ և ստվարաթուղթ	2.14
6202	Վերարկու, տաք կիսաբաճկոն, անձրևանոց (կն.)	12.76
6201	Վերարկու, տաք կիսաբաճկոն, անձրևանոց (տղ.)	12.20
6203	Կոստյում, անդրավարտիք, բաճկոն (տղ.)	2.89
6802	Հուշարձանի և շինարարության համար հղկված քարեր, բացի թերթաքարից	5.75
7010	Ապակե շշեր, բանկաներ և այլ տարաներ	16.61
7102	Ադամանդե քար	10.22
7108	Ոսկի անմշակ կամ կիսամշակ, փոշի	3.39
7113	Ոսկերչական իրեր	2.00
7112	Թանկարժեք մետաղի թափոն և ջարդոն	3.23
7103	Թանկարժեք և կիսաթանկարժեք քարեր	1.40
7202	Երկաթամիահալվածք	51.82
7402	Պղինձ չզտված, պղնձե անոդ էլ. զտման համար	153.15
7404	Պղինձի ջարդոն և թափոն	2.11
7607	Ալյումինե փայլաթիթեղ 0,2մմ	89.15
7601	Ալյումին չմշակված	0.81
7602	Ալյումինի թափոն և ջարդոն	1.28
8102	Մոլիբդեն և ապրանքներ մոլիբդենից, ներառյալ մնացորդները և ջարդոնը	343.08
8212	Ածելի, սայր	6.82
8414	Օդային և ոչ օդային	0.66
8517	Հեռախոսային և հեռագրային ապարատ, մոդեմ, մասեր	0.07
8536	Էլեկտրական սարք հոսանքի անջատման, ընդհատման, պաշտպանության համար <1կվ	0.27
8543	Էլեկտրական մեքենա և ապարատ հատուկ նշանակության, մասեր	0.47
8507	Էլեկտրական կուտակիչ (ակումուլյատոր), մասեր	0.47
8802	Այլ թոշող ապարատներ	0.17
9111	Ժամացույցի թափք (ծեռքի և գրպանի), մասեր	60.88
9102	Ձեռքի, գրպանի այլ ժամացույց	1.51
9101	Ժամացույց ձեռքի, գրպանի թանկարժեք, ոչ թանկարժեք մետաղից	1.81
9114	Ժամացույցի այլ մասեր	8.09
9113	Ժամացույցի գոտի, ժապավեն, ապարանջան, մասեր	9.37

մնացած ապրանքախմբերը՝ ունեն համեմատաբար ցածր արտահանման մասնագիտացման գործակից: Դրանց շարքում որոշ՝ օրինակ, ոչխարներ, այծեր (կենդանի), խմորման ենթարկված այլ ըմպելիք (խնձորի և տանձի գինի), ջրեր, բնական կամ արհեստական հանքային ջուր և ըմպելիք (առանց շաքարի), ցինկի հանքաքար, խտանյութ, մոլիբդենի հանքաքար, խտանյութ ապրանքախմբերը ունեն 20-ից բարձր ԱՀՄԳ:

Վերը բերված վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ՝

1. Ընդհանուր առմամբ, ՀՀ արտահանման կառուցվածքում մեծ տեսակարար կշիռ ունեն հանքահումքային ապրանքները:
2. Գյուղատնտեսական մթերքների մշակման հիմքի վրա զարգացող արտադրությունները համաշխարհային շուկայում բավականաչափ մրցունակ են:
3. Արտահանման համեմատական մասնագիտացման մեկից փոքր գործակիցներ ունեն այն ապրանքախմբերը, որոնք քիչ թե շատ տեխնոլոգիատար են: Դրանք են առանձին նյութերից բաղկացած դեղամիջոցները, ապրանքների փաթեթավորման և տեղափոխման համար պլաստմասսայե իրերը, պլաստմասսայից խողովակները, ճկախողովակները, կցամասերը, հեռախոսային և հեռագրային ապարատները, էլեկտրական մեքենաները և հատուկ նշանակության ապարատները, էլեկտրական կուտակիչը (ակումուլյատոր), հոսանքի անջատման, ընդհատման, պաշտպանության համար էլեկտրական սարքերը և այլն:

ՀՀ արտահանման մեջ հումքային ապրանքների գերակշռությունը ծնում է մի շարք ոչ ցանկալի, բացասական հետևանքներ: Ամենից առաջ դա նշանակում է արտահանման տեխնոլոգիական մակարդակի նվազեցում, արագանում է չվերարտադրվող ռեսուրսների սպառումը, տնտեսության վրա մեծանում է էկոլոգիական բեռը, մեծանում է արտահանման կախվածությունը համաշխարհային հումքային շուկաների կոնյունկտուրայից, որն, ի դեպ, շատ անկայուն է: 1981-2000 թթ. հանքահումքային ապրանքների առևտրի միջին տարեկան տեմպերը կազմել են 2.7%, գյուղատնտեսական մթերքներինը՝ 2.8%, պատրաստի ապրանքներինը՝ 6.4%: 2001-2010 թթ. հանքահումքային ապրանքների առևտրի դինամիկան ավելի է նվազել, միջին

տարեկան տեմպերը կազմել են 2.1%, Գյուղատնտեսական մթերքների և պատրաստի արտադրանքի ցուցանիշները համապատասխանաբար եղել են 3.5 և 4.6%¹⁰⁰:

Այսպիսով, այն հիմնական պատճառները, որոնք արտահանման բազմազանեցումը դարձնում են տնտեսական անհրաժեշտություն հանգում են հետևյալին՝

1. ստագնացվող շուկաներ,
2. ֆինանսական օգուտներ ստանալու պոտենցիալ հնարավորություններ,
3. տնտեսական աճի նյութական պոտենցիալի լիարժեք չօգտագործման պարագայում՝ աշխատանքային ռեսուրսների բարոյական մաշվածության արագացում ու արտագաղթ:

Դրանց լուծման թերևս գլխավոր միջոցը արտադրության նյութատեխնիկական բազայի արդիականացումն է, այնպիսի տնտեսական քաղաքականության մշակումը, որը թույլ կտա երկիրը կանգնեցնել երկարաժամկետ տնտեսական զարգացման ուղու վրա: Արտադրության նյութատեխնիկական բազայի նորացումը թույլ կտա միկրոմակարդակում իրականացնել բազմազանեցման այնպիսի ռազմավարություն, որն ուղղված է թողարկվող արտադրանքի անվանացանկի և տեսակների քանակության, կատարվող աշխատանքների և իրականացվող ծառայությունների ավելացմանը՝ ներքին և արտաքին շուկաներում իրացնելու համար: Ընդ որում բազմազանեցումը կողմնորոշվում է դեպի թողարկվող արտադրանքի տեսականու և անվանացանկի փոփոխությունը, դրանց որակի և մրցունակության բարձրացումը՝ հաշվի առնելով շուկայում ձևավորված առաջարկը:

Միկրոմակարդակում բազմազանեցումը, կարծում ենք, պետք է դիտարկվի որպես պետության ռազմավարություն, որն ուղղված է տնտեսության բարձր արդյունավետության նվաճմանը, երկրի պատշաճ սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը, ազգային տնտեսական շահերի, երկրի տնտեսական անվտանգության ապահովմանը (այդ թվում էներգետիկ, պարենային և բնապահպանական):

Գոյություն ունեն ՀՀ արտահանման կառուցվածքի փոփոխության, դրա բազմազանեցման և պատրաստի ապրանքների, մեքենասարքավորումների,

---

¹⁰⁰ International Trade Statistics 2011, p. 19, 25-27.

տեխնոլոգիական ապրանքների բաժնի ավելացման մի շարք փաստարկներ: Նախ և առաջ համաշխարհային առևտուրը, ինչպես ցույց է տալիս վերը բերված վիճակագրությունը, ներկայումս աճում է առավելապես պատրաստի արտադրանքի հաշվին, երկրորդ, պատրաստի արտադրանքի արտահանումն ավելի կանխատեսելի է և կայուն, միևնույն ժամանակ այն նպաստում է երկրի տնտեսական շրջանների միջև անհավասարության հարթեցմանը: Չպետք է անտեսել նաև այն, որ արդյունաբերական ապրանքներն ունեն բարձր ավելացված արժեք, որոնցում առարկայացված է մեծածավալ մարդկային աշխատանք: Վերջինս նշանակում է, որ բարձր ավելացված արժեք ունեցող ապրանքների արտադրության ընդլայնումը կհանգեցնի գործազրկության մակարդակի նվազեցմանը, կլուծվեն բազմաթիվ սոցիալական խնդիրներ:

ՀՀ արտահանման բազմազանեցումը հնարավոր չէ առանց արտահանման խթանման հստակ և հետևողականորեն իրականացվող քաղաքականության, քանի որ միայն պետական աջակցության և համապատասխան մակրոտնտեսական կայունության, շուկայական ենթակառուցվածքների ստեղծմանն ուղղված ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների, մրցակցային և ներդրումային միջավայրի բարելավման, զարգացման արտաքին գործոնների արդյունավետ օգտագործման հիման վրա հնարավոր կլինի արտահանման բազմազանեցումից ստանալ շոշափելի արդյունքներ:

Արտահանման աջակցության մեկ միասնական քաղաքականություն գոյություն չունի: Տարբեր երկրներ և կառավարություններ իրենց բիզնեսի զարգացման համար կիրառում են տարբեր ռազմավարություններ: Դրանց կիրառումը կախված է երկրի զարգացման մակարդակից, տնտեսական ձևավորված իրավիճակից, մրցունակության այն փուլից որում գտնվում է, քաղաքական իրավիճակից, միջազգային կառույցների հետ փոխազդեցությունից և այլն:

Տնտեսական աճի նոր մոդելի ընտրության դեպքում կարևոր է հաշվի առնել այն, որ մշակող արդյունաբերությունը նորամուծությունների տարածման նախընտրելի դաշտն է, իսկ արդյունաբերական ապրանքների արտադրության և արտահանման մեջ մասնագիտացումը հեշտացնում է ինտեգրացիոն համագործակցությունը այլ երկրների

հետ, ստեղծում է բավարար հիմքեր համաշխարհային տնտեսության կոոպերացված կապերին ընդգրկվելու համար:

Արտահանման խթանման և դրա կառուցվածքի օպտիմալացման համար կարևորում ենք հետևյալ միջոցառումների իրականացումը՝

- հարկման ճկուն համակարգի կիրառման ճանապարհով ինովացիոն ծրագրերի իրականացման համար բարենպաստ միջավայրի ձևավորում: Ներկայումս ՀՀ-ում վենչուրային (ռիսկային) ընկերությունների հաջող գործունեություն ծավալելու իրավական դաշտը բացակայում է, ընկերություններ որոնք մասնագիտանում են նորամուծական ծրագրերի և նախագծերի, ինչպես նաև տեխնոլոգիական նորամուծությունների ֆինանսավորման հարցերում:
- օտարերկրյա ներդրողների հետ տնտեսական կապեր հաստատելիս կարևորվում են իրական տնտեսությունում երկարաժամկետ ուղղակի ներդրումների (կապիտալատար աշխատանքներ, արտադրական, գիտատեխնիկական և կառավարչական ծառայություններ) տարբեր համակցումները: Այդպիսի մոտեցումը թույլ է տալիս արդյունավետ օգտագործել նաև երկրի տնտեսական ռեսուրսները, այլ ոչ թե ներդրումներն ուղղել հիմնականում հանքարդյունաբերության մեջ և արագ հատույցի այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսին ծառայություններն են:
- արտահանվող արդյունքների (համապատասխան պետության կողմից մշակված առաջնահերթությունների) արտադրությունը խթանելու համար, հարկ է օգտագործել դրա համար նախատեսված ողջ զինանոցը՝ պետական սուբսիդիաներն ու դոտացիաները, արտոնությունները, վարկավորումը (պարտադիր-վերադարձելի): Պետությունը կարող է դառնալ ՀՀ-ում արտասահմանյան կապիտալով գործառնող այն բանկերին երաշխավորը, որոնք վարկավորում են արտահանմանն ուղղված արտադրությունները:

ՀՀ տնտեսական ներուժի գնահատումը մշտապես բարձրացվում է տնտեսագետ հետազոտողների կողմից, սակայն այդ ուղղությամբ հիմնարար հետազոտություն մինչ այժմ չի իրականացվել և, կարծում ենք, որ այդ խնդիրը լուծելը որևէ մեկ առանձին հետազոտողի կարողությունից վեր է:

Արտահանման ներուժը երկրի համախառն ունակությունն է ստեղծել և արտադրել արտահանման համար մրցունակ ապրանքներ, առաջարկել դրանք արտաքին շուկաներին, հաջողությամբ իրացնել դրանք և ապահովել սպասարկման պահանջվող մակարդակը: Միևնույն ժամանակ արտահանման ներուժը ներառում է առկա ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման գործընթացներում հայրենական և օտարերկրյա գնորդների ապրանքների և ծառայությունների նկատմամբ պահանջարկի ձևավորման և դրանց առավելագույն բավարարման իրական հնարավորությունները: Արտահանման ներուժ հասկացության մեր կողմից բերված մեկնաբանությունը ցույց է տալիս, որ դրա գնահատումը բազմամակարդակ և բազմագործոն աշխատանք է, որը հնարավոր կլինի իրականացնել միայն մարդկային և ֆինանսական բավականին լուրջ ռեսուրսների ներգրավման միջոցով: Ամեն դեպքում, կարծում ենք, որ արտաքին տնտեսական ներուժի գնահատումը ենթադրում է արտաքին առևտրային գործընթացներին երկրի մասնակցության, դեպի արտաքին շուկաները կողմնորոշված համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման, օտարերկրյա տեխնոլոգիաների, մտավոր սեփականության արդյունքների, ապրանքանիշերի ձեռք բերման ուղղությամբ երկրի ներուժային հնարավորությունների օգտագործում: Կամ, կարելի է պնդել, որ երկրի արտաքին տնտեսական ներուժը արտաքին տնտեսական գործունեություն իրականացնելու տնտեսության համախառն կամ ամբողջական ունակությունն է, որի իրացումը հանգում է ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին ռեսուրսների օգտագործման հիման վրա հավասարակշռված սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության զարգացմանը:

Հաշվի առնելով այն, որ ներկայումս գոյություն չունի երկրի արտաքին տնտեսական ներուժի գնահատման ունիվերսալ կամ, առավել ևս համընդհանուր մեթոդաբանություն, կարծում ենք, դրա քանակական արտահայտման տեսանկյունից նպատակահարմար կլինի կիրառել, այսպես կոչված, վիճակագրական ցուցանիշների համակարգ, որոնք բաղկացած են բացարձակ և հարաբերական մեծություններից: Բացարձակ ցուցանիշների մեջ կարող են ներառվել համախառն ներքին արդյունքը, արտահանման ծավալը, ներմուծման ծավալը, արտաքին առևտրաշրջանառությունը, արտաքին առևտրի հաշվեմնացորդը: Իսկ հարաբերական ցուցանիշները կփորձենք

ներկայացնել աղյուսակի միջոցով: Աղյուսակում 17-ում ներկայացված ցուցանիշների տրամաբանության շրջանակներում հաշվարկել են 2013 թ.-ի դրությամբ ՀՀ արտահանման ներուժի հարաբերական ցուցանիշները, որը ներկայացրել ենք աղյուսակ 18-ում:

Աղյուսակ 17

Երկրի արտաքին տնտեսական ներուժը գնահատող հարաբերական ցուցանիշները

Ցուցանիշները	Հաշվարկման մեխանիզմը	Տնտեսագիտական իմաստը
Արտահանման աճի տեմպը, %	$S_{\text{ԱԱ}} = U_i / U_o \times 100\%$	Այս ցուցանիշները ցույց են տալիս, թե հետաքրքրող ցուցանիշներն ընթացիկ տարում բազիսայինի համեմատ քանի անգամ են մեծացել, իսկ նվազման դեպքում՝ բազիսային տարվա մակարդակի որ մասն են կազմել
Ներմուծման աճի տեմպը, %	$S_{\text{ՆԱ}} = \text{Ն}_i / \text{Ն}_o \times 100\%$	
Արտաքին առևտրային շրջանառության աճի տեմպը, %	$S_{\text{ԱԱՇ}} = \text{ԱԱՇ}_i / \text{ԱԱՇ}_o \times 100\%$	
Արտահանման բաժնեմասը, %	$U_p = U / \text{ՀՆԱ} \times 100\%$	Սրանք բնութագրում են երկրի ներգրավվածությունը արտաքին տնտեսական կապերին
Ներմուծման բաժնեմասը, %	$\text{Ն}_p = \text{Ն} / \text{ՀՆԱ} \times 100\%$	
Երկրի տնտեսական բացության գործակիցը	$Գ_{\text{ՏԲ}} = U + \text{Ն} / \text{ՀՆԱ}$	Արտացոլում է արտաքին առևտրի զարգացումն ու հաշվեկշռվածությունը
Արտահանման ճկունության գործակիցը	$Գ_{\text{ԱՃ}} = S_U / S_{\text{ՀՆԱ}}$	Արտացոլում է արտահանման աճի կախվածությունը ՀՆԱ աճից
Միջազգային մրցունակության գործակիցը	$Գ_{\text{ՄՄ}} = U - \text{Ն} / \text{ԱԱՇ}$	Արտացոլում է զուտ արտահանման բաժինը արտաքին առևտրային շրջանառության մեջ

ՀՀ արտահանման և ներմուծման ծավալների, արտաքին առևտրային շրջանառության մասին գնահատականներ արդեն տվել ենք, որում ընդգծվել է այն, որ մեր երկրի արտաքին առևտրային կապերը բավարար հիմքեր չեն ստեղծում օպտիմալ տնտեսական կառուցվածք ձևավորելու համար: Հարաբերական ցուցանիշների վերլուծությունը թույլ է տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

1. Չնայած ՀՀ արտահանման աճի տեմպերը առանձին տարիներին (2003 թ., 2010-2011 թթ.) առաջ են անցել ներմուծման աճի տեմպերից, սակայն ուսումնասիրվող տարիներին արձանագրվել է հիմնականում ներմուծման առաջանցիկ աճ արտահանման նկատմամբ, ինչը հանգեցրել է արտահանման բաժնեմասի աստիճանական անկմանը:

2. Ուսումնասիրվող տարիներին ներմուծման բաժնեմասի ցուցանիշը ունեցել է կայուն բարձր արժեք: Ընդ որում, վերջին չորս տարիների ընթացքում այդ ցուցանիշը հատել է 40 տոկոսի սահմանագիծը: Դա վկայում է ՀՀ տնտեսական ներուժի անարդյունավետ օգտագործման և հետևաբար, արտաքին առևտրից կախվածության աճի մասին:

3. Տնտեսության բացության գործակիցը, որն արտահայտում է արտաքին առևտրի զարգացումն ու հավասարակշռվածությունը, ուսումնասիրվող տարիներին ամենաբարձր արժեքն ունեցել է 2003 թ.-ին, այնուհետև գրանցվել է այդ ցուցանիշի աստիճանական անկման միտում, որի ամենաստորին մակարդակը գրանցվել է 2009 թ.-ին՝ ճգնաժամի առաջին տարում: Հետճգնաժամային հաջորդ տարիներին տնտեսության բացության ցուցանիշը աստիճանաբար աճել է և տատանվում է 51-58%-ի շրջակայքում: Նշված ցուցանիշի միջոցով կարելի է մի կողմից գնահատել արտաքին առևտրային կապերին երկրի ներգրավվածությունը, իսկ մյուս կողմից՝ այն պատկերացում է տալիս երկրի տնտեսական ներուժի ոչ լիարժեք օգտագործման մասին: Այսպես, եթե երկիրը արտահանման իր ներուժն ամբողջությամբ չի օգտագործում և ներքին պահանջարկը բավարարում է ներմուծման հաշվին, ապա երկրի ՀՆԱ ցուցանիշը կլինի փոքր, ուստի տնտեսության բացության ցուցանիշը կլինի մեծ:

4. Տնտեսագիտական առումով ավելի նշանակալից ցուցանիշ է հանդիսանում երկրի արտաքին տնտեսական ներուժի ճկունության գործակիցը: Մեր կողմից կատարված հաշվարկներից ակնհայտ է դառնում, որ ՀՀ արտահանման ճկունությունը մեկից մեծ արժեք ունեցել է 2003 թ.-ին և ճգնաժամին հաջորդող չորս տարիներին, ինչը, այլ հավասար պայմաններում, փաստում է վերջին տարիներին արտահանման հնարավորությունների բարելավման մասին: Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակ 18-ում բերված տվյալները, ՀՀ արտահանման աճի տեմպերը վերջին չորս տարիներին առաջ են անցել ներմուծման աճի տեմպերից: Դա նույնպես հանգեցրել է տնտեսական ներուժի ճկունության բարելավմանը: Այս ցուցանիշը նաև հնարավորություն է տալիս մեկնաբանելու նախորդ՝ տնտեսության բացության ցուցանիշը: Սակայն, չնայած որ 2004-2008 թթ.-ին գրանցվել են ՀՆԱ աճի

բավականին բարձր տեմպեր, այնուամենայնիվ արտահանման ճկունությունը եղել է մեկից փոքր: Այստեղ դեր է խաղացել այն հանգամանքը, որ ՀՆԱ դոլարային արտահայտությունը՝ կապված դրամի արժևորման հետ արհեստականորեն բարձրացրել է ՀՆԱ մակարդակը, ինչն էլ հանգեցրել է արտահանման ճկունության ցուցանիշի անկմանը:

Վերը նշված բոլոր ցուցանիշի ինտեգրալ գնահատականը տրվում է միջազգային մրցունակության ցուցանիշի միջոցով: Ըստ նշված ցուցանիշի՝ ՀՀ միջազգային մրցունակությունը ուսումնասիրվող բոլոր տարիներին ունեցել է բացասական արժեք: Եթե նախորդ երկու ցուցանիշները վերջին տարիներին ցույց էին տալիս ՀՀ արտաքին առևտրային կապերի որոշակի բարելավման վիճակ, ապա միջազգային մրցունակության գործակցի վերլուծությունից պարզվում է, որ արտահանման մրցունակությունը համեմատաբար բարձր է եղել 2003-2005 թթ.-ին: Դա մեր երկրում առկա տնտեսական իրավիճակի առավել օբյեկտիվ գնահատականն է՝ կապված հատկապես դրամի արժևորման ժամանակաշրջանից սկսված ՀՀ արտահանման թանկացման հետևաբար և դրանց ծավալների կրճատման հետ:

5. Կատարած վերլուծությունները հաստատում են, որ մեր երկրի արտահանման ներուժը ոչ միայն ամբողջությամբ չի օգտագործվում, այլև տեղի ունի դրա օգտագործման անկման միտում: Ուստի արտաքին առևտրային կապերի ամրապնդման և զարգացման համար անհրաժեշտ է զարգացնել մրցունակ արտադրությունները, որոնք համաշխարհային տնտեսության ներկա մրցակցային պայքարում հանդիսանում են տնտեսության բազային ոլորտները՝ մեքենաշինությունը, քիմիական արդյունաբերությունը, սարքաշինությունը և այլն:

Պետության առաջնային խնդիրներից պետք է լինի այնպիսի արդյունավետ աշխատանքային կառուցվածքի ձևավորումը, որը կկարողանա առաջիկա հինգ-տաս տարիների համար կատարել գիտականորեն հիմնավորված և արժանահավատ կանխատեսումներ: Այս մարմինը պետք է համագործակցի գիտական ու հասարակական տարբեր կառույցների հետ և օժանդակի գործնական բնույթի մշակումների և առաջարկությունների ներդրմանը: Դա ի վերջո կհանգեցնի գիտության և արտադրության անմիջական կապի վերականգնմանը, որը նաև օգտակար կլինի

բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողների անմիջական գիտական մշակումներում մասնակցության և բանիմաց որակյալ կադրերի պատրաստման առումով:

ՀՀ-ում արդյունաբերության զարգացումը խթանելու գործում կարևոր է դրամավարկային, հարկա-բյուջետային, սակագնային և մաքսային քաղաքականությունների վերանայումն ու դրանց համապատասխանեցումը տնտեսության իրական հատվածի փաստացի հնարավորություններին:

ՀՀ արտահանման բազմազանեցման գործում կարևորում ենք նաև արտահանման վարկավորման դերը: Բանկային համակարգի նկատմամբ պակաս վստահությունը և դրանց կողմից արտահանման խթանման ինստիտուտի բացակայությունը էլ ավելի են նպաստում արտաքին առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի ավելացմանը: Հետևաբար, կարևորում ենք այն, որ առևտրային վարկերի բազմազանությունից նախապատվությունը տրվի ֆիրմային վարկին, քանի որ վերջինս շատ ավելի շահավետ է ուղղակի գործնական կապերի ձևավորման տեսանկյունից և տալիս է փոխշահավետ համաձայնությունների հնարավորություն՝ առանց միջնորդ օղակի: Փոխադարձ վստահության ամրապնդման համար ֆիրմային վարկը կարող է զուգակցվել լիզինգի հետ:

Վերջին տարիներին ՀՀ առևտրային բանկերի խոշորացումը, որը դիտվում է որպես դրական երևույթ՝ դրանց ֆինանսական դիրքերի ամրապնդման տեսանկյունից, այնուհանդերձ չի ուղեկցվել բանկերի կողմից արտահանման խթանման քաղաքականությամբ: Մեր երկրում չեն ներդրվել համաշխարհային տնտեսության մեջ լայն տարածում ստացած ֆակտորինգային, ակցեպտա-ռամբուրսային, ֆորֆեյտինգային վարկերը, որոնց բացակայությունն էլ, գործնականում, չի նվազեցնում արտահանման վարկերի ռիսկերի աստիճանը:

Արտաքին շուկաներում հայկական արտադրության ապրանքների գովազդի գործում մեծ դեր կարող են խաղալ Ձեռնարկատերերի միությունը և Առևտրա-արդյունաբերական պալատը, հյուպատոսարաններն ու դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, որոնք կգրադվեն տեղական գործարար շրջանակներում գովազդային գրականության տարածմամբ, կկազմակերպեն առևտրային կապերին

նվիրված սեմինարներ, փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող տեղական և հայրենական գործարարների հանդիպումներ և այլն:

Պետական աջակցությամբ հայաշատ մի շարք երկրներում կարելի է ստեղծել մշտական գործող առևտրային սրահներ, որտեղ կկազմակերպվեն հայկական արտադրության ապրանքների ցուցահանդես-վաճառքներ:

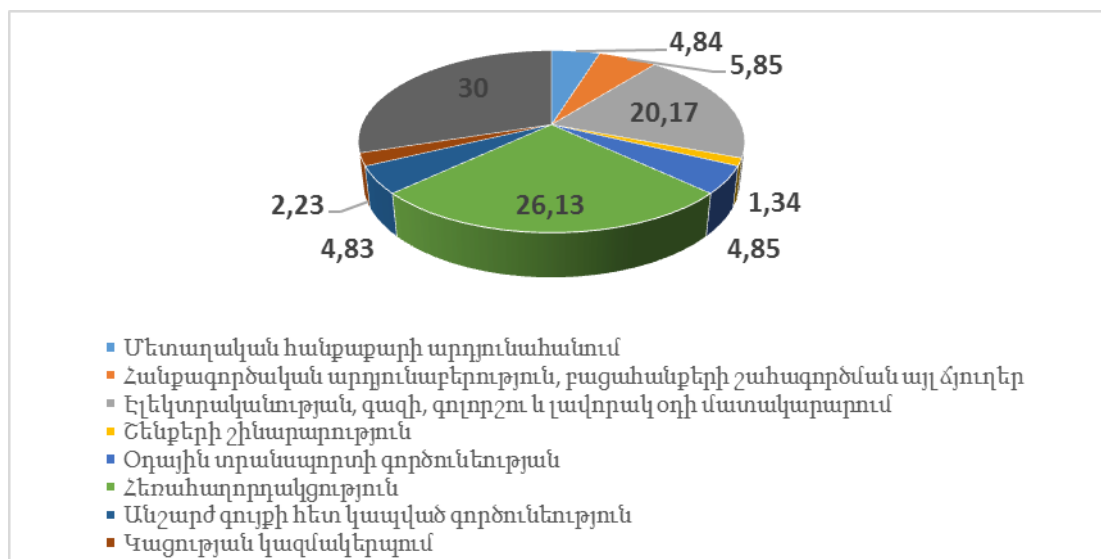
Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ներկայումս, երբ անհամեմատ ուժգնացել է ապրանքների, կապիտալի, նոր տեխնոլոգիաների շուկաներում համաշխարհային մրցակցությունը՝ փոքր և բաց տնտեսությունների, մասնավորապես բնական ռեսուրսներով աղքատ ՀՀ համար այդ գործընթացներին ինտեգրվելը բավականին դժվարացել է: Միայն արտաքին աշխարհի հետ տնտեսական կապեր հաստատելու, ամրապնդելու ճանապարհով է հնարավոր աստիճանական ավելացնել բարձր տեխնոլոգիաներով հագեցված ճյուղերի արտադրանքի արտահանման ծավալները, որի երաշխիքը օտարերկրյա ներդրումների ներգրավումն է:

Սակայն ներդրումների տարբեր ձևեր ունեն իրենց առանձնահատկությունները՝ կախված շարժառիթներից ու նպատակներից: Այսպես, ուղղակի ներդրումները զգալիորեն ազդում են արտահանման հնարավորությունների վրա, նպաստում տեխնոլոգիական նորամուծությունների առաջընթացին, ինչպես նաև նախորդ ժամանակահատվածում կատարված ուղղակի ներդրումների որոշումների վրա:

ՀՀ-ում ներքին աղբյուրների հաշվին մասնավոր ներդրումների իրականացման հնարավորությունները խիստ սահմանափակ են, որը հիմնականում պայմանավորված է բնակչության խնայողությունների սահմանափակությամբ, ցածր գնողունակ պահանջարկով: Մյուս հանգամանքը, ինչպես ցույց տվեցին մեր կատարած վերլուծությունները, արտադրվող ապրանքների ցածր մրցունակությունն է, ինչպես նաև արտադրական կարողությունների ֆիզիկական և բարոյական մեծ մաշվածքը, ինչպես նաև Հայաստանի գործարարների արտաքին շուկաներում աշխատելու փորձի և հմտությունների պակասը:

ՀՀ-ում մինչև 1998 թ. ներդրումների զգալի մասը չի ունեցել արտահանման ուղղվածություն և նպատակը եղել է ներքին շուկայի պահանջների բավարարումը: ՕՈՒՆ-երն իրականացնողների վարքագծում ակնհայտ էր զգուշավորությունը:

Ներկայումս մեր երկրում կատարված ներդրումներում որոշակիորեն ուրվագծվում է արտահանման ուղղվածություն, սակայն ընդհանուր առմամբ, ՕՈՒՆ-երի արագ հատույցի նկատմամբ դրական հակավածությունը մեր երկրում ևս պահպանվում է: Այսպես 2013թ.-ին ՀՀ տնտեսության իրական հատվածում կատարված ներդրումների 37.60%-ն, իսկ ուղղակի ներդրումների 49.82%-ն ուղղվել է հեռահաղորդակցության ոլորտ (գծապատկեր 12): 2015 թ.ին մետաղական հանքաքարի արդյունահանման ոլորտից դուրս է բերվել 519 մլն դրամի չափով օտարերկրյա ներդրումներ, այն դեպքում երբ 2012 թ. ոլորտում կատարված ՕՈՒՆ-երի ծավալը կազմում էր ընդհանուրի 14.31%-ը: Հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման այլ ճյուղերում կատարված ներդրումները 2013 թ. 5.85%-ից՝ 2015 թ. հասել են 14.0%-ի: Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման ոլորտում կատարված ներդրումները պահպանում են աճի միտումը:

Գծապատկեր 12. ՀՀ իրական հատվածում օտարերկրյա ներդրումների տեսակարար կշիռն ըստ գործունեության առանձին ոլորտների 2013 թ. (%)¹⁰¹

¹⁰¹ Գծապատկերը կազմվել է Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2014թ.-ի հունվար-փետրվարին վիճակագրական ժողովածուի 87-90 տվյալների հիման վրա:

Աղյուսակ 18. ՀՀ արտահանման ներուժի հարաբերական ցուցանիշները 2013թ.

Ցուցանիշները	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Արտահանման աճի տեմպը	135.7	105.4	134.7	101.2	116.9	91.7	67.2	146.6	128.2	103.4	107.2
Ներմուծման աճի տեմպը	129.6	105.6	133.3	121.6	149.1	135.4	75.0	112.9	110.6	102.8	105.1
Արտաքին առևտրային շրջանառության աճի տեմպը	131.7	105. 6	133.3	144.6	139.1	124.1	73.5	118.2	114.4	102.9	105.6
Արտահանման բաժնետեմպը	24.4	20.2	19.9	15.4	12.5	9.1	8.2	11.2	13.2	13.9	14.4
Ներմուծման բաժնետեմպը	45.6	37.8	36.8	34.3	35.5	37.9	38.4	40.5	40.9	42.8	43.5
Երկրի տնտեսական բացության գործակիցը	70.1	57.9	56.6	49.7	48.0	47.0	46.6	51.7	54.0	56.7	57.8
Արտահանման ճկունության գործակիցը	1.15	0.8	0.98	0.78	0.81	0.72	0.9	1.4	1.2	1.05	1.03
Միջազգային մրցունակության գործակիցը	-0.3	-0.3	-0.29	-0.38	-0.49	-0.61	-0.65	-0.56	-0.50	-0.51	-0.50

Եթե 2013 թ. ծրագրային ապահովման մշակման, համակարգչային տեխնոլոգիաների բնագավառում խորհրդատվությունների և հարակից գործունեության, տեղեկատվական ծառայությունների մատուցման ոլորտներին բաժին է ընկել օտարերկրյա ներդրումների համապատասխանաբար՝ 1.24% և 0.04%-ը, ապա 2015 թ. դրանց բաժինը կազմել է համապատասխանաբար՝ 6.5 և 0.15%:

2008-2015 թթ.-ին ՀՀ-ում ՕՌԻՆ-ների ներհոսքի և արտահոսքի դինամիկան, որը ներկայացված է աղյուսակ 21-ում ակնհայտ ցուցադրում է ՀՀ ներդրումների ներգրավման ոչ արդյունավետ իրավիճակը: Ոչ պակաս տագնապալի իրավիճակ է ստեղծվել հիմնական կապիտալում կատարվող ներդրումների ոլորտում, որոնք բնութագրում են տնտեսական աճը և նպաստում են տնտեսության արդիականացմանը¹⁰²:

2012 թ.-ից ՕՌԻՆ-երի ծավալն աստիճանական կրճատվել է, իսկ 2015 թ., ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի սկզբի համեմատությամբ դրանք կրճատվել են ավելի քան 5 անգամ:

Աղյուսակ 19

ՕՌԻՆ ծավալները ՀՀ-ում 2006-2015 թթ. (մլն ԱՄՆ դոլար)¹⁰³

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ներհոսքը	935	778	570	525	725	469	404	186
Արտահոսքը	10	53	8	78	16	16	15	14

Մինչև 2008 թ.-ն ՕՌԻՆ ուղղվել են հիմնականում հանքարդյունաբերության, հեռահաղորդակցության ոլորտ և օդանավակայանի ենթակառուցվածքում կատարվող աշխատանքներին: Այնուհանդերձ ՕՌԻՆ աճի հիմնական խթանը ենթակառուցվածքային ոլորտն է: 2000-2013 թթ.-ին միայն էլեկտրաէներգիայի,

¹⁰² Сандоян Э. М., О необходимости коренной модернизации системы государственного регулирования экономики в РА. ст. 4. <https://app.box.com/s/epxf135z4f5pf5jcd07>

¹⁰³ Աղյուսակը կազմվել է UNCTAD, World Investment Report 2011: Non-Equity Modes of International Production and Development, p. 190, World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development, p. 216 և Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թ. հունվար-փետրվարին վիճակագրական ժողովածուի էջ 79 տվյալների հիման վրա:

կոմունալ ծառայությունների, հեռահաղորդակցության և տրանսպորտի ոլորտներին բաժին է ընկել ՕՈԻՆ ընդհանուր ներհոսքի 58%-ից ավելին:

Աղյուսակի տվյալները վկայում են, որ ՀՀ-ից տեղի է ունենում նաև ՕՈԻՆ-ի արտահոսք, որը 2009 թ.-ին կազմել է 53 միլիոն ԱՄՆ դոլար և 2011 թ.-ին՝ 78 մլն ԱՄՆ դոլար: 2012 թ.-ին այս ցուցանիշը դարձյալ նվազել է և կազմել՝ 16 միլիոն ԱՄՆ դոլար՝ նախորդ տարվա համեմատ այն 4.8 անգամ պակաս է: Հաջորդ տարիներին ՕՈԻՆ-երի արտահոսքի ծավալները որոշ չափով կրճատվել են: Դրա պատճառները կարելի է փնտրել համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի մեջ, որի հետևանքները ի հայտ եկան բոլոր երկրներում տնտեսական իրավիճակի ընդհանուր վատթարացման գործընթացների արդյունքում:

Այսպիսով, կատարված վերլուծություններից կարելի է եզրակացնել, որ ՀՀ կառավարության կողմից գերակա ճանաչված նոր տեխնոլոգիական ոլորտի նորացման և տեխնիկական վերազինման ուղղությամբ օտարերկրյա կապիտալը հետաքրքրություն չի ցուցաբերում: Այսպես, 2013 թ.-ին 2006 թ. համեմատությամբ այն օտարերկրյա ներդրումները, որոնք ուղղվում են ծրագրային ապահովման մշակմանը, խորհրդատվության և համակարգչային տեխնոլոգիաների բնագավառում հարակից գործունեության իրականացմանը նվազել են 73.2%-ով, կրճատվել են նաև աննշան չափերի հասնող տեղեկատվական ծառայությունների մատուցմանն ուղղված օտարերկրյա ներդրումները: Միանգամայն արդարացի է պրոֆեսոր Հ. Սարգսյանը իր այն դիտարկման մեջ, որ՝ «Դեռևս գոյություն չունի բարձր տեխնոլոգիաների ոլորտը ներկայացվող միասնական մեթոդիկա»¹⁰⁴:

Փաստորեն ՀՀ արտադրական կարողությունները նորացնող և անմիջականորեն լրացնող ուղղակի ներդրումները կուտակված օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր ծավալում ունեն ցածր տեսակարար կշիռ: Դա էլ իր հերթին է վկայում ՀՀ ներմուծման փոխարինման ոչ բավարար ներուժային հնարավորությունների մասին: Գաղտնիք չէ, որ ներկայումս ներդրողների պաշտպանության ցածր մակարդակը նպաստում է մասնավոր սեփականության կենտրոնացմանը և արգելակում է արժեթղթերի շուկայի զարգացումը: Իսկ ՀՀ գործարար միջավայրի ամենաթույլ կողմը հարկերի վճարման

¹⁰⁴ Սարգսյան Հ., «Անցումային երկու տասնամյակը ՀՀ-ում, իրողություններ և մարտահրավերներ»: ԵՊՀ Տարեգիրք 2011, Ե., 2011, էջ 19:

ծախքերի բարձր մակարդակն է, որով պայմանավորվում է տնտեսության ստվերայինության բարձր մակարդակը: Հետևաբար համաշխարհային շուկային ՀՀ արդյունավետ ինտեգրման ուղիներից մեկը ներդրումային միջավայրի հստակեցումն է, օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ճանապարհով արտադրական կարողությունների արդիականացումը և կախված տնտեսական զարգացման կոնկրետ իրավիճակներից՝ արտահանման կողմնորոշման քաղաքականության հնարավորությունների ճկուն իրացման մեխանիզմների սահմանումը:

Ընդհանուր առմամբ, այդ քաղաքականության միջոցառումների համախումբ կարող է իրականացվել այսպես՝

ա) տեղական հումքի հիման վրա ներմուծումը փոխարինող նոր արտադրությունների ստեղծում և արտահանում,

բ) նոր տեխնոլոգիաների ներդրմամբ և ներմուծվող հումքի բազայի նիման վրա ներմուծման փոխարինում, որը պետք է ունենա հստակ նպատակային ռազմավարություն, և հիմնված լինի արտահանման կառուցվածքային նորացման և համեմատական առավելությունների վրա,

գ) տեղական հումքի արդյունահանում և վերամշակում, պատրաստի արտադրանքի արտահանում:

Հայտնի է, որ աշխարհի հարուստ և աղքատ երկրների տնտեսական զարգացման միջև խզումը բխում է դրանց ֆինանսական և ֆիզիկական հնարավորություններից, որն էլ վերջին հաշվով կանխորոշում է առաջադեմ տեխնոլոգիաների տնօրինումը տնտեսապես զարգացած երկրների կողմից: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորում է թույլ զարգացած երկրների տնտեսական առաջընթացի համար ՕՈՒՆ-ի միջոցով բարձր արտադրողական կապիտալի և նոր տեխնոլոգիաների ձեռքբերման կարևորությունը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով, գլոբալ տնտեսական գործընթացների անընդհատ խորացման պայմաններում աշխարհաքաղաքական հարաբերությունների ներկայիս իրավիճակը աշխարհատնտեսական կապերի զարգացման օրինաչափությունների ճանաչումը բարդացնում է: Աշխարհատնտեսական փոխազդեցությունների զարգացումն ընթանում է որոշակի պատմական պայմաններում՝ ենթարկվելով էական քանակական և որակական փոփոխությունների: Այսպես.

➤ 21-րդ դարի համաշխարհային տնտեսության, որպես միասնական տնտեսական համակարգի բնութագրիչ, առանձնահատուկ գիծն արդեն շուկայական տնտեսությունը չէ: Աշխարհի գրեթե բոլոր երկրները, աննշան բացառություններով, զարգանում են շուկայական տնտեսության օրենքներով, սկզբունքներով, ուստի համաշխարհային տնտեսության զարգացման ներկա դարաշրջանի միասնության գործոնը դառնում է դրա վերազգային կարգավորումը: Տարածաշրջանային ինտեգրացիոն խմբավորումների շրջանակներում գլոբալ տնտեսական տարածքը «պատնեշվում» է մնացած աշխարհից՝ ձևավորելով խմբավորման կազմի մեջ մտնող երկրների արտադրության գործոնների և ծառայությունների տեղաշարժի շատ ավելի բարենպաստ և ազատական պայմաններ:

➤ Աշխարհատնտեսական նոր պայմաններում առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման էվոյուցիան դրսևորում է մի շարք առանձնահատկություններ: Այդ հարաբերությունների վերարտադրության հետևանքով ազգային տնտեսությունները ոչ միայն փոխազդում և փոխներթափանցում են, այլև դառնում են առավել փոխկախված: Տնտեսապես զարգացած երկրներում այն դրսևորվում է քաղաքականության տնտեսականացման, իսկ զարգացող երկրներում տնտեսության քաղաքականացման միջոցով: Առաջատար երկրները միջազգային տարբեր կազմակերպությունների միջոցով թելադրում են խաղի որոշակի կանոններ, որոնք, աստիճանաբար ձևավորվում են առաջատար երկրների շահերին համապատասխանող առևտրատնտեսական տարածքներ: Գիտատեխնիկական նվաճումների, նորամուծությունների կիրառման հնարավորությունը շարունակվում են

մնալ տնտեսապես զարգացած երկրների գերակայությունը. որն էլ պայմանավորում է տարբեր երկրների կողմից դրանցից օգտվելու անմատչելիությունը:

➤ Համաշխարհային տնտեսությունում ներճյուղային կոոպերացիան օբյեկտիվորեն բարձրացրել է վերաբնակային գործոնների, վերազգային ընկերությունների դերը, հատկապես կառուցվածքային վերափոխումների ոլորտում՝ դրանով իսկ հարցականի տակ դնելով շատ երկրների ազգային ռազմավարական ծրագրերի իրականացումը:

➤ Վերազգային, չվերահսկվող կարճաժամկետ ֆինանսական կապիտալը՝ բավարարելով տնտեսության ընթացիկ պահանջմունքները ընդունակ է փոքր պետություններում առաջացնելու տնտեսական տատանումներ՝ դառնալով ազգային ֆինանսական ճգնաժամերի նախապայման, որոնք, իրենց հերթին, տարածաշրջանում կոմուլյատիվ էֆեկտի հաշվին կարող են խախտել ազգային պետության քաղաքական հիմքերը:

➤ Համաշխարհային ճգնաժամը բացասաբար է անրադառնում ՀՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա, սակայն, ըստ էության, դա զարգացման արտաքին և ներքին գործոնների միասնականության և փոխկախվածության հանգամանքն է, որով կարևորվում է ներքին գործոնների դերը և որոնք ապահովում են հայրենական ապրանքների մրցունակությունը արտաքին շուկաներում: Զարգացման ներքին գործոնների օգտագործումը գտնվում է պասիվ մակարդակի վրա. ՀՀ տնտեսության զարգացման վրա ուսումնասիրվող բոլոր տարիներին արտահանման ծավալները մի քանի անգամ ետ են մնում ներմուծման ծավալներից, ՀՆԱ արտադրության ծավալներն աճում են բավականին դանդաղ:

➤ Ներքին անբավարար կապիտալ ռեսուրսների պարագայում յորաքանչյուր երկրի առջև ծառանում է նաև կապիտալի համաշխարհային շուկայի անընդհատ սրվող մրցակցության պայմաններում օտարերկրյա կապիտալի ներգրավվման և դրանց արդյունավետ օգտագործման հիմնախնդիրը: ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները որոշակի դերակատարություն ունեցել են անկախության առաջին իսկ տարիներից, սակայն օտարերկրյա կապիտալ ներդրումների ներկա ծավալները բավարար չեն ՀՀ տնտեսության դիվերսիֆիկացված

կառուցվածք ձևավորելու, տնտեսական հետամնացությունը հաղթահարելու, համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխան մրցունակ ապրանքներ արտահանելու, արտահանման խթանման ճանապարհով մնացած երկրների նկատմամբ փողային պարտավորություններն իրականացնելու և վճարային հաշվեկշռի վիճակը բարելավելու առումով:

➤ ՀՀ ամենախոշոր ներդրումային գործընկերները եղել են Ֆրանսիան և Ռուսաստանի Դաշնությունը: Ռուսաստանի համար ներդրումային գրավչություն ունեցող ոլորտներն են հանքագործական արդյունաբերությունը, սննդամթերքի, հագուստի, կաշվի, կաշվի արտադրատեսակների, մեքենաների և սարքավորումների, համակարգիչների, էլեկտրոնային և օպտիկական սարքավորումների արտադրությունը: Որոշակի ներդրումներ կատարել է նաև էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարման, շինարարության, մեծածախ առևտրի, հեռահաղորդակցության և այլ ոլորտներում: Ինչպես տեսնում ենք ՌԴ ներդրումները բավականին դիվերսիֆիկացված են, դրանք թափանցել են ՀՀ տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտները:

➤ Որպես կանոն դրամական փոխանցումների և ՀՀ-ից աշխատուժի միգրացիայի միջև առկա է սերտ կորելյացիա, սակայն դրամական փոխանցումների ծավալների վրա ազդում են նաև էգզոգեն գործոնները, որոնցից առաջնայինը փոխանցումներ անող երկրների տնտեսական վիճակն է: Եթե դրամական փոխանցումների ներհոսքի ծավալում որևէ երկիր ունի ակնհայտ բարձր տեսակարար կշիռ, ապա այդ երկրի տնտեսությունում տեղի ունեցող իրավիճակային փոփոխությունները արտացոլվում են նաև երկրից արտահոսած փոխանցումների դինամիկայում և ծավալում: Այդ կախվածությունը դրամական փոխանցումների, որպես կայուն դրամական հոսքերի աղբյուրի խնդիրը դնում է կասկածի տակ, ավելին այստեղ ևս ռիսկի գործոնը դառնում է առաջնային: Եթե ՕՈՒՆ-ների արդյունավետությունը մեծապես կախված է ընդունող երկրի տնտեսական իրավիճակից, ապա միակողմանի մասնավոր դրամական փոխանցումների արդյունավետությունը կախված է թե՛ դոնոր և՛ թե՛ ռեցիպիենտ երկրների տնտեսական իրավիճակից:

➤ Աշխարհի տարբեր երկրների տնտեսական զարգացման փորձի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել նաև, որ տնտեսական մրցակցության ուժգնացման ներկա պայմաններում աշխարհի ոչ մի երկիր իր արտաքին տնտեսական քաղաքականության հիմնախնդիրները չի լուծել առանց հաշվի նստելու հարևան երկրների հետ: ՀՀ-ն, այդ առումով բացառություն չէ, առավել ևս՝ ունենալով փոքր տնտեսություն, հարևան երկու երկրների հետ քաղաքական հակամարտություններ, մեր երկրի տնտեսական զարգացման հնարավորությունները չեն կարող դիտարկվել հարևան երկրների հետ համագործակցության խորացումից դուրս:

Տարածաշրջանում արտաքին տնտեսական կապերի հետագա զարգացումը Հայաստանի համար այլընտրանք չունի, ամենից առաջ պայմանավորված մեր երկրի աշխարհագրական դիրքով:

➤ Տնտեսության ճգնաժամային վիճակը, նաև ֆինանսական ոլորտում պարբերական և գնալով բարդացող հիմնախնդիրները պայմանավորված են ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային իրողություններով և հատկապես համաշխարհային տնտեսության գործընթացներում ընդգրկվելուն ուղված միջոցների ու մեխանիզմների բացակայությամբ, ինչպես նաև ռազմավարական նշանակության սխալներով: Համապատասխանաբար, կառուցվածքային վերափոխումների գործընթացը ենթադրում է ապրանքների ու ծառայությունների արտադրության ներքին կառուցվածքի կատարելագործում այն հաշվով, որ միջազգային շուկայում ապահովվի դրանց որոշ մասի մրցակցային առավելությունները:

➤ Զուգահեռներ տանելով որևէ մեկ առանձին երկրի ապրանքների և ծառայությունների առևտրի, կապիտալի շուկայի առավելագույն կենտրոնացված տնտեսական կապերի արդյունքում առկա վտանգների հետ, որը պարունակում է նաև ազգային անվտանգության սպառնալիք, կարող ենք պնդել, որ ինչպես նշված շուկաներում, այնպես է աշխատուժի միգրացիայի դեպքում, վերջինիս առավելագույն կենտրոնացումը, կամ կախվածությունը ռեցիպիենտ երկրից՝ հղի է բազմաթիվ վտանգներով, որոնցից մեկը ազգամիջյան անհանդուրժողականությունն է: Իսկ եթե դոնոր երկիրը ժամանման երկրում չի իրականացնում միգրանտների իրավունքների հետևողական պաշտպանության, ընդունող երկրի հասարակությանը նրանց

ինտեգրվելու ծրագրեր, ապա աշխատուժի՝ որպես արտադրության գործոնի արտահանումից ստացվող օգուտները նվազում են:

➤ ՀՀ-ում առկա են տարածքային զարգացման էական անհամաչափություններ, բացի դրանից, տնտեսական զարգացման ներուժը ըստ առանձին մարզերի բավականաչափ տարբերակված է: Ուստի արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման հիմնախնդիրների լուծման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել յուրաքանչյուր տարածքի զարգացման ներուժը և ըստ այդմ կիրառել տնտեսական կապերի բազմազանեցման համաշխարհային փորձն ու հասնել գործնական արդյունքների:

➤ ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի զարգացման՝ ժամանակակից համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխան ապրանքների և ծառայությունների արտադրությունը և արտահանման խթանումը բխվում է ներտնտեսական և արտաքին տնտեսական խոչընդոտների հետ: Եթե ներտնտեսական խոչընդոտներն ունեն համակարգային բնույթ, որոնց հիմքում ընկած են շուկայի մենաշնորհեցումը, կոռուպցիան, տնտեսվարման բարենպաստ հարկային, վարկային, մեխանիզմների, պետական խելամիտ հովանավորչության անբավարարությունն ու բացակայությունը, ապա արտաքին խոչընդոտները երկատվում են ներքին և արտաքին պայմաններից բխողների:

➤ Ներքին պայմաններից բխող արտաքին խոչընդոտները խստորեն առնչվում են ներքին խոչընդոտներին: Վերջիններս թույլ չեն տալիս արտադրել համաշխարհային շուկայի պահանջներին համապատասխան մրցունակ ապրանքներ: Ուստի ՀՀ արտահանման հնարավորությունները նվազում են, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է երկրի արտաքին պարտքի մեծացմանը, վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի աճին, արդյունավետ ներքին սպառողական շուկայի ձևավորմանը: Արտաքին խոչընդոտներից ամենաազդեցիկը տրանսպորտային շրջափակումն է, էժան տրանսպորտային միջոցների հիման վրա արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորության բացակայությունը: Ամեն դեպքում, ինչպիսի դժվարություններ էլ որ կանգնած լինեն երկրի առջև, պետք է դրանք հաղթահարելու ուղիներ գտնել, հակառակ դեպքում ներմուծման ճամապարհով հասարակության, պետության

կարիքների սահման ունի: Առնվազն երկու սահմաններն են տնտեսական ռեսուրսների սպառելիությունը և այն, որ արտաքին պարտքն անսահման մեծանալու հնարավորություն չունի և վերադարձելի է:

➤ ՀՀ-ը՝ անկախ արտադրության և արտաքին առևտրի ոչ կատարյալ կառուցվածքից, էներգակիրների ներմուծումից կախվածությունից (ինչը նվազեցնում է երկրում արտադրված ապրանքների մրցունակությունը), տրանսպորտային ենթակառուցվածքների թերզարգացվածությունից՝ ձգտում է հասնել տնտեսական աճի զգալի տեմպերի՝ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման և տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման գործընթացներին ակտիվ մասնակցության շնորհիվ: Այնուհանդերձ, մեր երկրում արտաքին տնտեսական գործունեության նոր ուղիների որոնումը, սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոդեռնացման, միջազգային մրցունակության ուժգնացման անհրաժեշտությունը դեռևս պահպանվում է որպես օրակարգային հիմնախնդիր:

➤ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ընդհանուր առմամբ, ՀՀ արտահանման կառուցվածքում մեծ տեսակարար կշիռ ունեն հանքահումքային ապրանքները, գյուղատնտեսական մթերքների մշակման հիմքի վրա զարգացող արտադրությունները համաշխարհային շուկայում բավականաչափ մրցունակ են, արտահանման համեմատական մասնագիտացման մեկից փոքր գործակիցներ ունեն այն ապրանքախմբերը, որոնք քիչ թե շատ տեխնոլոգիատար են: Դրանք են առանձին նյութերից բաղկացած դեղամիջոցները, ապրանքների փաթեթավորման և տեղափոխման համար պլաստմասսայե իրերը, պլաստմասսայից խողովակները, ճկախողովակները, կցամասերը, հեռախոսային և հեռագրային ապարատները, էլեկտրական մեքենաները և հատուկ նշանակության ապարատները, էլեկտրական կուտակիչը (ակումուլյատոր), հոսանքի անջատման, ընդհատման, պաշտպանության համար էլեկտրական սարքերը և այլն:

➤ ՀՀ արտահանման մեջ հումքային ապրանքների գերակշռությունը ծնում է մի շարք ոչ ցանկալի, բացասական հետևանքներ: Ամենից առաջ դա նշանակում է արտահանման տեխնոլոգիական մակարդակի նվազեցում, արագանում է չվերարտադրվող ռեսուրսների սպառումը, տնտեսության վրա մեծանում է

էկոլոգիական բեռը, մեծանում է արտահանման կախվածությունը համաշխարհային հումքային շուկաների կոնյունկտուրայից, որն, ի դեպ, շատ անկայուն է:

➤ ՀՀ արտահանման բազմազանեցումը հնարավոր չէ առանց արտահանման խթանման քաղաքականության, քանի որ միայն պետական աջակցության և համապատասխան մակրոտնտեսական կայունության, շուկայական ենթակառուցվածքների ստեղծմանն ուղղված ինստիտուցիոնալ բարեփոխումների, մրցակցային և ներդրումային միջավայրի բարելավման, զարգացման արտաքին գործոնների արդյունավետ օգտագործման հիման վրա հնարավոր կլինի արտահանման բազմազանեցումից ստանալ շոշափելի արդյունքներ:

ՀՀ արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման հիմնախնդրի լուծման ուղղությամբ ատենախոսությունում կատարվել են հետևյալ առաջարկությունները՝

1. Արտահանման թույլ բազմազանեցումը ՀՀ տնտեսության առավել սուր հիմնախնդիրներից մեկն է: Արտահանման բազմազանեցման և երկրի մրցունակության բարձրացման նպատակով տարածաշրջանային արտաքին տնտեսական կապերի կարևորագույն ձևերից մեկը համարվում է մերձսահմանային համագործակցությունը: Մերձսահմանային համագործակցության ուղղությամբ ՀՀ-ն որևէ քայլ չի կատարել: Սակայն այդ ուղղությամբ համապատասխան երկարաժամկետ ռազմավարության մշակումը և պետական աջակցությամբ մերձսահմանային տնտեսական համագործակցության արմատավորումը, հաշվի առնելով տեղական առանձնահատկությունները, ազգային շահերը հնարավոր կլինի մեր և հարևան երկրների, իսկ ավելի կոնկրետ Վրաստանի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության տնտեսական ներուժի համատեղ օգտագործման ճանապարհով ստեղծել թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին շուկաների պահանջարկը բավարարող ապրանքների լայն տեսականու արտադրություններ: Տարածաշրջանային ծրագրերի զարգացման վրա պետական և միջպետական ներդրումների իրականացումը կարող է խթան հանդիսանալ մասնավոր ներդրումների իրականացման համար ևս, քանի որ համաձայնեցված ռազմավարությունների ընդունումը նոր ազդանշան է բիզնես-ընկերակցություններին՝ արտաքին տնտեսական կապերի նոր ձևերի ի հայտ գալու մասին:

2. Արտահանման խթանման և դրա կառուցվածքի օպտիմալացման համար կարևորում ենք այնպիսի միջոցառումների իրականացում, ինչպիսիք են՝

- հարկման ճկուն համակարգի կիրառման ճանապարհով ինովացիոն ծրագրերի իրականացման համար բարենպաստ միջավայրի ձևավորումը: Ներկայումս ՀՀ-ում վենչուրային (ռիսկային) ընկերությունների հաջող գործունեություն ծավալելու իրավական դաշտը բացակայում է, ընկերություններ որոնք մասնագիտանում են նորամուծական ծրագրերի և նախագծերի, ինչպես նաև տեխնոլոգիական նորամուծությունների ֆինանսավորման հարցերում:
- օտարերկրյա ներդրողների հետ տնտեսական կապեր հաստատելիս իրական տնտեսությունում երկարաժամկետ ուղղակի ներդրումների (կապիտալատար աշխատանքներ, արտադրական, գիտատեխնիկական և կառավարչական ծառայություններ) տարբեր համակցումների: Այդպիսի մոտեցումը թույլ է տալիս արդյունավետ օգտագործել նաև երկրի տնտեսական ռեսուրսները, այլ ոչ թե ներդրումներն ուղղել հիմնականում հանքարդյունաբերության մեջ և արագ հատույցի այնպիսի ոլորտներ, ինչպիսին ծառայություններն են:
- արտահանվող արդյունքների (համապատասխան պետության կողմից մշակված առաջնահերթությունների) արտադրությունը խթանելու համար, հարկ է օգտագործել դրա համար նախատեսված ողջ զինանոցը՝ պետական սուբսիդիաներն ու դոտացիաները, արտոնությունները, վարկավորումը (պարտադիր-վերադարձելի): Պետությունը կարող է դառնալ ՀՀ-ում արտասահմանյան կապիտալով գործառնող այն բանկերին երաշխավորը, որոնք վարկավորում են արտահանմանն ուղղված արտադրությունները:

3. Արտաքին առևտրային կապերի ամրապնդման և զարգացման համար անհրաժեշտ է զարգացնել մրցունակ արտադրությունները, որոնք համաշխարհային տնտեսության ներկա մրցակցային պայքարում հանդիսանում են տնտեսության բազային ոլորտները՝ մեքենաշինությունը, քիմիական արդյունաբերությունը, սարքաշինությունը և այլն: Պետության առաջնային խնդիրներից պետք է լինի այնպիսի արդյունավետ կառույցի ստեղծումը, որը կկարողանա առաջիկա հինգ-տաս տարիների համար կատարել գիտականորեն հիմնավորված և արժանահավատ

կանխատեսումներ: Այս մարմինը պետք է համագործակցի գիտական ու հասարակական տարբեր կառույցների հետ և օժանդակի գործնական բնույթի մշակումների և առաջարկությունների ներդրմանը: Դա ի վերջո կհանգեցնի գիտության և արտադրության անմիջական կապի վերականգնմանը, որը նաև օգտակար կլինի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում սովորողների անմիջական գիտական մշակումներում մասնակցության և բանիմաց որակյալ կադրերի պատրաստման առումով: ՀՀ-ում արդյունաբերության զարգացումը խթանելու գործում կարևոր է դրամա-վարկային, հարկա-բյուջետային, սակագնային և մաքսային քաղաքականությունների վերանայումն ու դրանց համապատասխանեցումը տնտեսության իրական հատվածի փաստացի հնարավորություններին:

4. Ներմուծման փոխարինմանն ուղղված ներդրումային քաղաքականությունն առանձնակի տարբերակում չպետք է դնի կապիտալի ծագման՝ օտարերկրյա կամ տեղական լինելու միջև: Ընդհանուր առմամբ, այդ քաղաքականության միջոցառումների համախումբ կարող է իրականացվել այսպես՝

ա) տեղական հումքի հիման վրա ներմուծումը փոխարինող նոր արտադրությունների ստեղծում և արտահանում,

բ) նոր տեխնոլոգիաների ներդրմամբ և ներմուծվող հումքի բազայի նիման վրա ներմուծման փոխարինում, որը պետք է ունենա հստակ նպատակային ռազմավարություն, և հիմնված լինի արտահանման կառուցվածքային նորացման և համեմատական առավելությունների վրա,

գ) տեղական հումքի արդյունահանում և վերամշակում, պատրաստի արտադրանքի արտահանում:

Արտահանմանն ուղղված ՕՌԻՆ-ի ներգրավմանն միջազգայնորեն ընդունված և կիրառվող մոտեցում է հատուկ և ազատ տնտեսական գոտիների ստեղծումը:

5. Կարևորում ենք նաև դեռևս 1997 թ. Էկոնոմիկայի նախարարությունում լուծարված Արտաքին տնտեսական քաղաքականության վարչության վերականգնումը: Արտաքին տնտեսական կապերի տարանջատումը՝ ըստ նախարարությունների, և ՀՀ խոշոր ընկերությունների կողմից արտաքին տնտեսական կապերի հաստատումը

խիստ թուլացնում է դրանք կոորդինացնելու, առաջնահերթությունները վերհանելու և վերջապես համակարգելու հնարավորությունները:

6. Արտահանմանն ուղղված արտադրությունները խթանելու նպատակով, առաջարկում ենք ստեղծել բանկային այնպիսի մեխանիզմներ, որով կառավարությունը կկարողանա արտահանող արտադրությունները վարկավորող առևտրային բանկերի նկատմամբ դառնալ երաշխավոր:

7. ՀՀ-ում անհրաժեշտ նվազագույն ներմուծման մակարդակը պահպանելու համար առաջարկում ենք ոչ թե ընդամենը ամրագրել ներմուծվող ապրանքների ցանկը և չափաքանակը (դրանով զբաղվում է ԱՎԾ) այլ մանրամասն դիտարկել այն ապրանքների անվանացանկը, որոնք մտնում են այսպես կոչված կրիտիկական ներմուծման մեջ, առաջին հերթին պարենային ապրանքները:

8. ՀՀ արտահանման խթանման գործում կարևորում ենք նաև արտահանման վարկավորման դերը: Բանկային համակարգի նկատմամբ պակաս վստահությունը և դրանց կողմից արտահանման խթանման ինստիտուտի բացակայությունը էլ ավելի են նպաստում արտաքին առևտրային հաշվեկշռի պակասուրդի ավելացմանը: Հետևաբար, կարևորում ենք այն, որ առևտրային վարկերի բազմազանությունից նախապատվությունը տրվի ֆիրմային վարկին, քանի որ վերջինս շատ ավելի շահավետ է ուղղակի գործնական կապերի ձևավորման տեսանկյունից և տալիս է փոխշահավետ համաձայնությունների հնարավորություն՝ առանց միջնորդ օղակի: Փոխադարձ վստահության ամրապնդման համար ֆիրմային վարկը կարող է զուգակցվել լիզինգի հետ:

9. Վերջին տարիներին ՀՀ առևտրային բանկերի խոշորացումը, որը դիտվում է որպես դրական երևույթ՝ դրանց ֆինանսական դիրքերի ամրապնդման տեսանկյունից, այնուհանդերձ չի ուղեկցվել բանկերի կողմից արտահանման խթանման քաղաքականությամբ: Մեր երկրում չեն ներդրվել համաշխարհային տնտեսության մեջ լայն տարածում ստացած ֆակտորինգային, ակցեպտա-ռամբուրսային, ֆորֆեյտինգային վարկերը, որոնց բացակայությունն էլ, գործնականում, չի նվազեցնում արտահանման վարկերի ռիսկերի աստիճանը: Դրանց ներդրումը և բանկային

ծառայությունների ինտեգրումը համաշխարհային բանկային ծառայությունների շուկային հնարավորություն կտա զարգացնելու վարկավորման այդ ձևերը ևս:

10. Հայկական արտադրության ապրանքների գովազդի գործում մեծ դեր կարող են խաղալ Ձեռնարկատերերի միությունը և Առևտրա-արդյունաբերական պալատը, հյուպատոսարաններն ու դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, որոնք կգբաղվեն տեղական գործարար շրջանակներում գովազդային գրականության տարածմամբ, կկազմակերպեն առևտրային կապերին նվիրված սեմինարներ, փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող տեղական և հայրենական գործարարների հանդիպումներ և այլն:

Պետական աջակցությամբ հայաշատ մի շարք երկրներում կարելի է ստեղծել մշտական գործող առևտրային սրահներ, որտեղ կկազմակերպվեն հայկական արտադրության ապրանքների ցուցահանդես-վաճառքներ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ավագյան Մ.Ա. Իրանական և վրացական ներդրումները ՀՀ-ում, Ֆինանսներ և էկոնոմիկա Հայաստան ՖԷՆ հանդես, Ե., 2006, №9 (73), էջ 71-74:
2. Բոստանջյան Վ. Բ., Կառուցվածքային քաղաքականության հիմնահարցերը ՀՀ-ում, ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, Ե., 1994թ.:
3. Բադալյան Մ. Արտահանմանն ուղղված թիրախային ՕՈՒՆ-ների ընտրությունն ու ներգրավումը Հայաստան ՖԷՆ հանդես, 2007 №11 էջ 41-45:
4. Գալոյան Դ. «Տնտեսական ինտեգրման տարածաշրջանային ասպեկտները», Երևան, Հեղինակային հրատարակություն: 2014, 279 էջ:
5. Գրիգորյան Մ., «Ներմուծման փոխարինման հնարավորությունները ՀՀ-ում»: ԵՊՀ Տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Տարեգիրք 2012, Երևան 2012, էջ 369-375:
6. Գրիգորյան Մ., «ԱՄՆ-ի տնտեսական ճգնաժամը»: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում: Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, գիրք 2: Երևան 2011, էջ 202-204:
7. Գրիգորյան Մ., «ՀՀ տնտեսական ճգնաժամը. ՀՀ տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները ճգնաժամի պայմաններում»: Սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում: Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, գիրք 2: Երևան 2011, էջ 204-205:
8. Գրիգորյան Մ., «ՀՀ տարածաշրջանային տնտեսական համագործակցության բազմազանեցման այլընտրանքային ուղիները»: Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, 2015, 11-12, էջ 81-83:
9. Գրիգորյան Մ., «ՀՀ արտահանման համեմատական արդյունավետության գնահատումը»: Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, 2015, 3-4, էջ 154-158:
10. Գրիգորյան Մ., «Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերի բազմազանեցման արդի վիճակը»: «Այլընտրանք հետազոտական կենտրոն», 2016. հունվար-մարտ, էջ 540-549:
11. Դավթյան Ա. ԱՊՀ երկրների հետ ՀՀ առևտրի ընդլայնման հնարավորությունների հարցի շուրջ ՀՀ ՖԷՆ, Տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտ, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե. 2007թ, էջ 514-524:

12. Դարբինյան Ա. Վ. Հայաստանը միջազգային տնտեսական ինտեգրման գործընթացում, Ե., 2000, 301 էջ:
13. Դարբինյան Հ. Խ. Միջազգային հարաբերությունների զարգացման արդի վիճակը, Ե., 2004:
14. Թադևոսյան Զ. Ա., Գալոյան Դ. Ռ. «Միջազգային տնտեսագիտություն. տեսություն և քաղաքականություն»: Ուսումնական ձեռնարկ: Հեղինակային հրատարակություն: Երևան 2015, էջ 367:
15. Թադևոսյան Զ. Ա. Կապիտալի և աշխատուժի միջազգային միգրացիա, Ե., 2005, 266 էջ:
16. Թադևոսյան Զ. Ա., Գալոյան Դ., Ռ., Միջազգային տնտեսական ինտեգրացիա, Ե., Տնտեսագետ, 2006, 179 էջ:
17. Թադևոսյան Զ., Գրիգորյան Մ, «Տարածաշրջանային տնտեսական ինտեգրման աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական գործոնները»: «Այլընտրանք հետազոտական կենտրոն», 2016. հունվար-մարտ, էջ 435-441:
18. Թադևոսյան Զ., Հակոբյան Կ., Գալոյան Դ., Կեսոյան Ն., Սարգսյան Ժ., Աղաջանյան Լ., Օհանյան Թ., «ՀՀ Տարածքային համաչափ զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները»: Երևան 2015, «Ամբերդ» մատենաշար 22, 122 էջ:
19. Թորոսյան Թ. Շ. ԱՀԿ-ին անդամակցության ազդեցությունը արտաքին առևտրատնտեսական համակարգի վրա, Ե., 2004, 195 էջ:
20. Թորոսյան Թ. Շ. «Միջազգային տնտեսագիտություն», (միջանկայլ մակարդակ), 3-րդ հրատարակչություն: Երևան 2009, 206 էջ:
21. Սարգսյան Ս. Վ. Հայաստան-Թուրքիա առևտրային հոսքերը ՀՀ ԳԱԱ, Սոցիալ տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Գիտաժողովի նյութեր, Ե., Էդիտ Պրինտ 2007թ, էջ 469-471;
22. Սարգսյան Հ., Անցումային երկու տասնամյակը ՀՀ-ում, իրողություններ և մարտահրավերներ: ԵՊՀ Տարեգիրք 2011, Ե., 2011, էջ 19:
23. Կիրակոսյան Վ. Համաշխարհային տնտեսությանը ՀՀ ինտեգրման ուղիները, Ե. 2007, 145 էջ:

24. Մարկոսյան Ա. Խ., Հախվերդյան, Դ., Նազարյան Գ. «ՀՀ-ը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում», Ե., 2002:
25. Մարկոսյան Ա. Խ., Տնտեսագիտություն բոլորի համար, Ե., 2001, էջ 287-288;
26. Աշխատանքի շուկան ՀՀ-ում, ՀՀ ԱՎԾ , 2012:
27. ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2007, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2007, 549 էջ:
28. ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2011, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2011, 624 էջ:
29. ՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2013, ՀՀ ԱՎԾ, Երևան 2013, 574 էջ:
30. ՀՀ արտաքին առևտուրը 2002 -2005թթ, վիճ. Տեղեկագիր
31. ՀՀ արտաքին առևտուրը 2006 -2009 թթ, վիճ. Տեղեկագիր
32. ՀՀ արտաքին առևտուրը 2006 -2010թթ, վիճ. Տեղեկագիր
33. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, ԱՎԾ 2012
34. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2013 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, ԱՎԾ 2013
35. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2015 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, ԱՎԾ 2015
36. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2016 թ. հունվար-փետրվարին, Ե., ԱՎԾ 2016
37. ՀՀ սոցիալ –տնտեսական վիճակը 2013թ. հունվար-ապրիլին, տեղեկատվական ամսական զեկույց, Ե., 2013թ.,
38. ՀՀ մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015 // Երևան, ԱՎԾ 2015
39. Հայաստանի տրանսպորտային քաղաքականությունը և ԱՀԿ առևտրային համակարգը AEPLAC, մայիս 2004
40. Авдокушин Е.Ф., Международные экономические отношения, учебник, М., Юристы, 1999, 196 էջ
41. Азроянц Э.А. Глобализация как процесс. Материалы постоянно действующего междисциплинарного семинара, 2001, Вып .5, էլեկտրոնային ռեսուրս-
http://www.xrh.ru/e107_plugins/content/content.php?content.4.2
42. Аукуционек С. П., Теория перехода к рынку. М., 1 995, 104 էջ:
43. Алле М. Экономика как наука, пер. с франц. М., 1995, 168 էջ:

44. Багратян Г.А. Мегаэкономика и глобальные экономические проблемы. Учебно-методическое пособие. Ереван 2013, 247 էջ:
45. Багратян. Г., Основы геоэкономики (Мегаэкономоки). ԷՎՈՆՈՒԻԼ շմառքի հավելված, Եևան 2010, 34 էջ:
46. Белл Д., Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. М., Academia, 1990. 956 с.
47. Блауг М., Экономическая мысль в ретроспективе. М. Дело, 1994, 687 էջ:
48. Быков А. Глобализация и интеграция: Российские интересы и перспективы евроазиатской интеграции. РЕЖ, 2005, №7, էջ 61-62.
49. Венд А. Четыре социологии международной политики. Из книги: Международные отношения: социологические подходы / под Ред. П.А. Цыганкова. М.: Гардарики, 1998, 49 с.
50. Внешнеэкономические связи СССР за 1980г., М., 1990, էջ 8, 182-183.
51. Всемирная история экономической мысли, гл. ред В.Н. Черковец, том 4, М., 1994, 590 էջ:
52. Гайдар Е., Аномалии экономического роста. Вопросы экономики № 12 1996, стр. 18-25.
53. Гершман Д. Сервисная инфраструктура инновационного бизнеса в Израиле. 2012, 86 с.
54. Голанский М. М. Взлет и падение глобальной экономики, М., 1999; 131 էջ:
55. География мирового хозяйства. Под. ред. Н.С. Мироненко. М.- Смоленск, 1997, էջ 20.
56. Глухарев Л.И. Европейские сообщества: в поисках новой стратегии // Москва, Международные отношения, 1990, 285 էջ
57. Гусев М.М. Развитие капитализации в Росси в конце XIX и в конце XX-ых в аспекте общемировых трансформационных процессов. Философия хозяйства, М., 1999, №4, էջ 145.
58. Дарбинян А. Р.: “Трактор перемен”, “Новое время”, 27.10.09
http://rau.am/rector/index.php?pid=777&rt=6&rol_id=72
59. Дениельс Дж, Родеба Ли Х., Международный бизнес: внешняя среда и деловые операции, 6-е изд. М., 1998;

60. Долгов С.И., Глобализация экономики: новое слово или новое явление? М., Экономика, 1998, 215 էջ:
61. Европейская рамочная конвенция о приграничном сотрудничестве территориальных сообществ и властей. Мадрид, 21 мая, 1980 года. М.: Научная книга, 2002.
62. Зуев Феномен наднационального хозяйственного механизма Европейского союза. М.: ГУ-ВШЭ, 2007 14, 25 п. л., 255 էջ:
63. Зюганов Г. Глобализация: Тупик или выход. Наш современник, 2006, №6, էջ 206-212.
64. Кастельс М., Глобальный капитализм и новая экономика: Значение для России // Постиндустриальный мир и Россия, М., 2007, էջ 75-80:
65. Киреев А., Международная экономика, часть 2-я, М., Международные отношения, 2003, 484 էջ:
66. Косолопов Н. Глобализация: Сущностные и международно-политические аспекты. МЭиМО, 2001, №3, էջ 68-73.
67. Кочергина Т.Е. “Мировая экономика”. М., 2008, 267 էջ:
68. Кочетов Э. Г., Геоэкономика и внешнеэкономическая стратегия Россия. //МЭиМО, 1994, № 10. - էջ 41-58.
69. Кудров В.М., Мировая экономика, Учебник, М., Изд-во БЕК, 1999, 512 էջ
70. Кузнецов В., Что такое глобализация //МЭиМО, 1998, №3, էջ 12-14.
71. Кузьминов И. И. Очерки политической экономии. М., Мысль, 1982, 284 էջ.
72. Кузякин А.П., Семичев М.А., Мировая экономика, учебное пособие, М., ТК, Велби, Проспект, 2003, 224 էջ
73. Линдерт П. Х., Экономика мирохозяйственных связей, М., 1992, 520 էջ
74. Ломакин В.К., Мировая экономика, М., ЮНМТИ, 2002, 672 էջ
75. Максимова М. Экономическая интеграция: некоторые вопросы методологии и практики. МЭиМО, 2006, N 5, էջ 2-14.
76. Маркс К., Энгельс Ф., Собр. Соч. т. 23. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1960, 770 էջ:

77. Матюшок В. М., Проблемы стратегии экономического развития России в условиях глобализации. М., 2002, 350 էջ:
78. Международные отношения: социологический подход. Под ред. Цыганкова М., 1998, 352 էջ:
79. Международные экономические отношения: Учебник / Под ред. Б.М. Смитиенко. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 512 с.
80. Милль Дж., Основы политической экономии, В., 3-й т., М., Прогресс, 1980, т. 2, 496 էջ:
81. Мировая экономика, Учебник, под ред. А.С. Булатова, М., Юристь, 2003, 734 էջ:
82. Научная конференция Цаголовские чтения, тезисы докладов. М., 1999.
83. Новокошнова Т. П., Международная экономика, М., 2000, էջ:
84. Нухович Э.С., Смитиенко Б.М., Мировая экономика на рубеже XX-XXI веков; М. 1995, 103 էջ:
85. Овчиников Т. П., Международная экономика, М., 1998, 390 էջ:
86. Пебро М., Международные экономические, валютные и финансовые отношения. М., 1994, 496 с.
87. Полтерович В.М. Кризис экономической теории. Экономическая наука современной России, 1998 №2, 66 էջ:
88. Погорлецкий А.И. Экономика зарубежных стран. Учебник, СПб., 2000, 492 էջ:
89. Популярная экономическая энциклопедия. Под ред. А.Д. Некинелова, М. БР, 2001.
90. Портер М., Международная конкуренция, конкурентные преимущества стран, М., 1993, 896 էջ:
91. Поселов В. Глобализация мирового хозяйства и проблемы российской экономики. М., 1999.
92. Проблема внешней зависимости в стратегии экономической безопасности России. М., изд. РУДН, 2004, էջ 20-30:
93. Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы Российской экономики (рук. авт. коллектива Д.С.Львов). М.; Экономика, 1999, էջ 190-191.
94. Ратленд П. Глобализация и посткоммунизм. МЭиМО, 2002, №4, էջ 35-41.

95. Ревякин Е. Инерция интеграции как одна из особенностей ее динамики. МЭиМО, N7, М., 2006, էջ 15-22.
96. Сакс Дж., Лорен Ф. Макроэкономика. Глобальный подход, М., 1996, 848 էջ:
97. Сакс Дж., Рыночная экономика и Россия. М.: Экономика 1994, 332 с.
98. Сандоян Э. М., О необходимости коренной модернизации системы государственного регулирования экономики в РА. ст. 4.
<https://app.box.com/s/epxf135z4f5pf5jcd07>
99. Словарь современной экономической теории. М. ИНФРА-М.1997.
100. Смит А., Исследование о природе и причина богатства народов. Антология экономической классики. М., 1993. т. 1, 896 էջ.
101. Сорос Д., Кризис мирового капитализма: открытое общество в опасности. М., ИНФРА, 1999, էջ100-108;
102. Стиглиц Дж., В тени глобализации. МЭиМО, 2000, №1, 266 էջ.
103. Стрежнева М.В «ЕС и СНГ: сравнительный анализ институтов». М., 1999,
104. Сутырин С., Глобальный экономический кризис, как фактор трансформации торговых систем, МЭиМО. N8, 2011, էջ 26-32.
105. Таранян И., Шамшян Д. Источники финансирования транспортных проектов Армении в условиях кризиса, *Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, հանր. գիտաժողովի նյութեր, գ.թ, Ե. 2011, էջ 310-318:*
106. Теоритическая экономия: реальность, виртуальность и мифотворчество, под. ред. Ю. М. Осипова, М., 2000; 336 էջ:
107. Угурев С. В., Глобализация, модернизация и интернационализация (заметки на полях статьи П. Ратленда), МЭиМО, 2007, N4. 34-42:
108. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление, М: Логос, 2002; 271 էջ:
109. Фетисов Г. Г. Быдущее российской экономики: экспорт сырья, диверсификация или высокие технологии? //Материалы сайта 6-й Международной Кондратьевской конференции, 2007. <http://www.glazev.ru/print.php?article=2344>
110. Франовская Г.Н. Малый бизнес: Учебное пособие. Воронеж: НПЦ ВГУ, 2007. - 204 с.

111. Халевинская Е.Д., Крозе И., Мировая экономика, учебник, М., Юрист, 1999, стр. 16.
112. Шишков Ю. В.. Интеграционные процессы на пороге XXI века. Почему не интегрируются страны СНГ. Москва, НП "III тысячелетие", 2001, 479 էջ:
113. Шишков Ю. Интеграция и дезинтеграция: корректировка и концепции. МЭиМО, 2004, N10, էջ 50-60:
114. Шишков Ю.В. Интеграционная зрелость– неперемное условие сращивания национальных экономик. Россия и СНГ в новейших европейских интеграционных процессах. М. 2003.
115. Экономическая теория на пороге XXI века, под. ред. Ю.М. Осипова, Е.С. Зотовой, М., 1998, 768 էջ:
116. Global economic prospects, 2006, WB WSH, 2007, http://www-wds.worldbank.org/servlet/WDSContentServer/WDSP/IB/2005/11/14/000112742_20051114174928/Rendered/PDF/343200GEP02006.pdf
117. Gray J., False Dawn: The Delusions of Global Capitalism, L., 1998, 272 էջ:
118. Heckscher E. The Effect of Foreign Trade on The Distribution of Income; Homewood III Irwin1950.
119. Ohlin B. Interregional and International Trade. Cambridge, Mass Harvard University Press. 1933.
120. Richard H., Franke G., Michael H. Cultural Roots of Economic Performance: A Research Note. Strategic Management Journal, 1991, # 12, էջ 165-173.
121. Rivera- Batis R. A., Romer P. M. Economic integration and Growth. Quarterly Journal of Economic, 1991 N56, էջ 131-135.
122. Rugman A.M. Regional Strategy and the Globalization. International Journal of Management and Decision Making, 2003 Vol. 4, No. 4, էջ 409-417.
123. The Global Competitiveness Report 2013-2014.
124. The Global Competitiveness Report 2014-2015.
125. The Global Competitiveness Report 2015-2016.
126. The Global Competitiveness Report 2016-2017.

127. World Development Report 1999-2000: Entering the 21st Century,
<http://siteresources.worldbank.org/INTWDRS/Resources/477365-1257262347758/Presentation.pdf>
128. World Investment Report 2008. New York, UNCTAD Geneva, 2008.
http://unctad.org/en/docs/wir2008_en.pdf
129. World Investment Report 2012, UNCTAD, New York and Geneva 2012,
<http://www.unctad-docs.org/files/UNCTAD-WIR2012-Overview-en.pdf>
130. World Trade Report, 2010, Geneva, 2010,
http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report10_e.pdf
131. World Trade Report 2012. Trade and public policies: A closer look at non-tariff measures in the 21st century. WTO,
http://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/anrep_e/world_trade_report12_e.pdf
132. <http://databank.cba.am/>, http://armstatbank.am/Menu.aspx?rxid=002cc9e9-1bc8-4ae6-aaa3-c0e377450a&px_db=ArmStatbank&px_type=PX&px_language=hy, <http://data.worldbank.org/>, World Development Indicators.
132. <http://databank.cba.am/>
133. www.trademap.org

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Հավելված 1

Dependent Variable: GDP

Method: Least Squares

Sample (adjusted): 2006Q1 2015Q4

Included observations: 40 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	644.8093	318.1696	2.026622	0.0504
EXPORT	1.868819	0.442684	4.221566	0.0002
IMPORT(-2)	-0.958246	0.244876	-3.913187	0.0004
INVESTMENT(-3)	2.257572	0.706150	3.197016	0.0029
TRANSFERT(-4)	7.504927	1.522076	4.930719	0.0000
R-squared	0.744422	Mean dependent var		2433.728
Adjusted R-squared	0.715213	S.D. dependent var		767.1055
S.E. of regression	409.3691	Akaike info criterion		14.98358
Sum squared resid	5865407.	Schwarz criterion		15.19469
Log likelihood	-294.6716	Hannan-Quinn criter.		15.05991
F-statistic	25.48614	Durbin-Watson stat		1.468071
Prob(F-statistic)	0.000000			

Հավելված 2

U. Roots of Characteristic Polynomial

Endogenous variables: EXPORT IMPORT

Exogenous variables: C TRANSFERT

Lag specification: 1 1

Date: 08/15/16 Time: 22:56

Root	Modulus
0.850688	0.850688059224
0.310550	0.310550438521

No root lies outside the unit circle.

VAR satisfies the stability condition.

F. Roots of Characteristic Polynomial

Endogenous variables: EXPORT

Exogenous variables: C INVE

Lag specification: 1 1

Date: 08/16/16 Time: 01:03

Root
0.614988 - 0.117058i
0.614988 + 0.117058i

No root lies outside the unit circle

VAR satisfies the stability condition

Հավելված 3

Vector Autoregression Estimates

Date: 07/14/16 Time: 11:44

Sample (adjusted): 2005Q2 2015Q4

Included observations: 43 after adjustments

Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]

	EXPORT	IMPORT
EXPORT(-1)	0.860532 (0.15761) [5.45974]	0.024229 (0.18364) [0.13194]
IMPORT(-1)	-0.223459 (0.09230) [-2.42097]	0.300706 (0.10754) [2.79614]
C	138.8795 (70.9478) [1.95749]	60.66306 (82.6633) [0.73386]
TRANSFERT	1.066166 (0.42198) [2.52659]	3.790238 (0.49166) [7.70907]
R-squared	0.686046	0.818525
Adj. R-squared	0.661896	0.804565
Sum sq. resids	486697.6	660704.8
S.E. equation	111.7113	130.1582
F-statistic	28.40733	58.63505
Log likelihood	-261.6996	-268.2714
Akaike AIC	12.35812	12.66379
Schwarz SC	12.52195	12.82762
Mean dependent	599.4000	1100.133
S.D. dependent	192.1197	294.4220
Determinant Residual Covariance		1.01E+08
Log Likelihood (d.f. adjusted)		-518.2738
Akaike Information Criteria		24.47785
Schwarz Criteria		24.80552

Հավելված 4

Vector Autoregression Estimates

Date: 07/14/16 Time: 11:40

Sample (adjusted): 2005Q2 2015Q4

Included observations: 43 after adjustments

Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]

	EXPORT	IMPORT
EXPORT(-1)	1.062260 (0.17095) [6.21390]	0.932319 (0.25807) [3.61272]
IMPORT(-1)	-0.229273 (0.10668) [-2.14920]	0.167715 (0.16104) [1.04144]
C	203.6535 (72.0383) [2.82702]	222.4474 (108.749) [2.04551]
INVESTMENT	0.151309 (0.21523) [0.70302]	1.126676 (0.32491) [3.46771]
R-squared	0.639229	0.649925
Adj. R-squared	0.611477	0.622996
Sum sq. resids	559274.3	1274532.
S.E. equation	119.7513	180.7770
F-statistic	23.03393	24.13490
Log likelihood	-264.6881	-282.3975
Akaike AIC	12.49712	13.32081
Schwarz SC	12.66095	13.48465
Mean dependent	599.4000	1100.133
S.D. dependent	192.1197	294.4220
Determinant Residual Covariance		1.99E+08
Log Likelihood (d.f. adjusted)		-532.8737
Akaike Information Criteria		25.15692
Schwarz Criteria		25.48458